तिरुमलै-तातार्यः - सम्प्रदाय-प्रदीपः①

तिरुमलै-तातार्यः

Table of Contents

ॐ 2

०१ विवेक-काण्डः 3

०१ उपोद्घात-परिच्छेदः 3

०२ श्री-देशिक-वैभव-परिच्छेदः 8

०३ पात्र-पद्य-परिच्छेदः 9

०४ पद्यान्तर-परिच्छेदः 10

०५ कला-भेद-परिच्छेदः 11

०२ प्रतिवचन-काण्डः 15

०३ परिशिष्ट-काण्डः 72

परिशिष्ट-काण्डः । (तृतीयः) 72

1 अप्रतिष्ठा 72

2 प्रकीर्णकम् । 92

०४ कालः 98

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा 99

Goals ध्येयानि 99

संस्कृतानुवादः 99

Contribution दानम् 100

ॐ①

Source: TW

।। श्रीः ।।
सम्प्रदाय-प्रदीपः ॥ एटूर्-इम्मडि-तिरुमलै-लक्ष्मीकुमार-कोटि-कन्यकादान-
श्री-देशिक-ताताचार्य-नन्दन-
मीमांसार्णव-मीमांसा-केसरि-
पूर्वोत्तर-तन्त्रप्रदीप--देशिक-दर्शन-धुरन्धर--
पण्डित-राज--**तिरुमलै-ताताचार्य**--
न्याय-मीमांसा-शिरोमणि--प्राच्य-विद्येश्वर-विरचितः।

न्याय-वेदान्त-केसरि-मधुरान्तकं-
श्री-वीर-राघवाचार्य-स्वामि-साहाय्येन
तिरुवैयारु--नगर-स्थ--श्री-श्रीनिवास-मुद्रणालये मुद्रितः॥

जय-कन्या १९५४॥ मूल्यम् रु. 1-0-0 ॥
।। श्रीः ।।
श्रीमते रामानुजाय नमः॥

।। श्रीः ।। श्री श्री-निवास-पर-ब्रह्मणे नमः। श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमान्त-महा-देशिकाय नमः ।

सम्प्रदाय-प्रदीपः॥

आद्यं गुरुं कमलया कमलायताक्षम्
आचार्य-वर्गम् अपरं च मुहुः प्रणम्य।
यत्-सम्प्रदायम् अन्-अघं प्रति विप्रलम्भ-
शीलेन दूषणम् अकथ्यत तत्-क्षिपामः॥
आस्था यद्य्-आस्तिकत्वे यदि रूचिर् अन्-अघोदार-चर्यानुसारे
तृष्णा श्री-वैष्णव-श्री-महिमनि यदि यद्य्-आदरस् तत्त्ववित्तौ।
श्रद्धा-सिद्धान्त-शुद्धिं प्रति यदि यदि धीः सर्व-लोकोपकारे
धीरा निष्पक्ष-पाताः स्व-वहित-मनसः प्राध्वम् ईक्षध्वम् एतत्॥

[[1]]

०१ विवेक-काण्डः①

०१ उपोद्घात-परिच्छेदः②

तत्र तावत्

> दृष्टे ऽपह्नुत्य्-अभावाद् अनुमिति-विषये लाघवस्यानुरोधात्
> शास्त्रेणैवावसेये विहति-विरहिते नास्तिकत्व-प्रहाणात्।
> नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिर् उपचितं यामुनेय-प्रबन्धैस्
> स्नातं सम्यग् यतीन्द्रैर् इदम् अखिलतमः कर्शनं दर्शनं नः॥

इति भगवान् निगमान्त-महा-देशिकः विशिष्टाद्वैत-वेदान्त-नाम-धेयस्य अस्मत्-सिद्धान्तस्य इतर-सकल-सिद्धान्त-विलक्षणतां प्रतिपादयामास। प्रमाण-शुद्धिः प्रमातृ-शुद्धिः तद्-उभय-मूला प्रमेय-शुद्धिर् इति त्रितयम् इदं यस्माद् अस्मत्-सिद्धान्ते सम्पन्नं तस्माद् अयम् अन्येभ्यः सर्वेभ्यो विशिष्यत इत्य् उक्तं भवति । यद्य् अपि 'त्रातं सम्यग् यतीन्द्रैः' इति श्रीमद्-भाष्य-कारैः अस्मद्-दर्शनस्य सम्यक् परित्राणं कृतम् आचार्य-चरणाः प्रतिपादयन्ति; तथा ऽपि

> आपाद-चूडम् अन्-अपायिनि दर्शने ऽस्मिन्
> आशासनीयम् अपरं न विपक्ष-हेतोः।

इतीयं दशा तत्त्व-मुक्ता-कलाप-सर्वार्थ-सिद्धि-शत-दूषणी-प्रभृति-बहुतम-प्रबन्ध-निर्मातृभिर् एतैर् एव महनीयैः सम्पन्नेति वस्तु-स्थितिं प्रपश्यद्भिर् अस्माभिः

> नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिर् उपचितं यामुनादि-प्रबन्धैः।
> सन्त्रातं देशिकेन्द्रैर् इदम् अखिल-तमः-कर्शनं दर्शनं नः।

इत्य् ऊहित्वा पद्यम् इदम् अनुसन्धेयम् इत्य् अत्र औचित्यं प्रति सर्व एव सुमनसः सम्प्रतिपद्येरन्[[??]]।

[[2]]

> बाह्यादिभिश् चिर-निरुद्ध-निज-प्रकाशे
> पाणिन्धमी भवति वेद-पथे समीचि ।
> श्रीमद्-यतीन्द्र-कृति-रत्न-रुचि-प्रचारैस्
> सञ्चारयन् जयति नः कवि-वादि-सिंहः ॥

इति शत-दूषणी-व्याख्याने चण्ड-मारुते एक-विंश-वादारम्भे तत्र भवान् महाचार्यः श्री-देशिकस्य श्रीमद्-वेद-मार्ग-प्रतिष्ठापकत्वम् आह ।

अस्मत्-सम्प्रदायः उभय-वेदान्त-श्रिया विराजितः । ईशावास्याद्य्-उपनिषद्-आत्मकतया संस्कृत-रूप एकः । द्राविड-दिव्य-सूक्ति-रूपो ऽपरः । अयं द्राविड-वेदान्तो नष्टः पुनर् नाथ-मुनिना योग-बलेन प्रतिलब्धः । शिष्य-प्रशिष्य-परम्परया प्रवर्तितश् च । अस्य वेदान्तस्य द्रष्टारं श्री-शठ-कोप-मुनिम्

> माता पिता युवतयस् तनया विभूतिः
> सर्वं यद् एव नियमेन मद्-अन्वयानाम् ।
> आद्यस्य नः कुल-पतेर् वकुलाभिरामं
> श्रीमत् तद्-अङ्घ्रि-युगलं प्रणमामि मूर्ध्ना ॥

इति श्री-यामुनाचार्यः स्वकीय-स्तोत्रारम्भे प्रणतवान् । भगवद्-भाष्य-कारः पुनः केनापि कारणेन दिव्य-प्रबन्धेषु वा तत्-कर्तृषु दिव्य-सूरिषु वा यं कम् अपि स्व-ग्रन्थेषु यत्र क्वापि सकृद् अपि नोदाजहार । तथापि

> व्याख्यां भाष्य-कृद्-आज्ञयोपनिषदां यो द्रामिडीनां व्यधात्

इत्य् आदिभिर् आप्त-वचनैः तस्य तत्र विशेषतः प्रतिपत्तिर् आसीद् इति प्रस्फुटम् अवगम्यते । एवम् उभय-वेदान्त-सम्प्रदायः श्रीमन्-नाथ-मुनेः प्रभृत्य् अन्ववर्तत । भगवन्-मन्दिरेष्व् अपि यथा वेदानां तथा दिव्य-प्रबन्धानाम् अपि पारायणं संविहितम् आसीत् ।

[[3]]

श्री-देशिकस्य काले औपनिषदस्य अस्मत्-पूर्वाचार्य-प्रतिष्ठापितस्य श्रीमद्-विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्तस्येव दिव्य-प्रबन्धानां प्रामाण्यस्य तेषां भगवन्-मन्दिरेषु उपयोगस्य च आक्षेप-कारिणः अतिसंरम्भिणः प्रबला दुर्वादिन आसन् । तान् सर्वान् वाद-गोष्ठीषु विजित्य तत्-प्रामाण्यं तेषां भगवन्-मन्दिरेषु पारायणाद्य्-औचित्यं च देशिकः सुस्थिरं स्थापयामास । तद् इदं श्री-शत-दूषणी-व्याख्यानस्य चण्ड-मारुतस्य कर्त्रा श्री-महाचार्येण स्व-कृतौ श्रीमद्-वेदान्त-देशिक-वैभव-प्रकाशिकायाम् --

> कार्या न भाषाकृति-गीतिर् अत्र
> 1तत्-कल्पकार्चाश् च न पूजनीयाः।
> इत्य् उक्त-पक्षं नृ-पतेः समक्षं यः प्राक्षिपत् तं गुरुवर्यम् ईडे॥79॥
> जित्वा तु तान् भूप-समक्षतः श्री- रङ्गेश्वरस्याध्ययनोत्सवादीन्।
> आकल्पम् अव्याहतम् आदिशद् यस् तं वेद-चूडा-गुरुम् आश्रयामि॥८०॥

इति प्रत्यपादि। एवं दिव्य-प्रबन्ध-प्रामाण्यादिकम् असहमानानां प्रतिवादिनां प्रशमने एकतः स्थिते, योग्येभ्यः शिष्येभ्यः प्रवचनवत् द्रमिडोपनिषत्-सारः, द्रमिडोपनिषत्-तात्पर्य-रत्ना-वलिः, निगम-परिमलः, मुनि-वाहन-नभोगः, मधुर-कवि-हृदयं, इत्य् एषां ग्रन्थानां निर्माणेनापि दिव्य-सूरि-श्री-सूक्ति-रक्षां श्री-देशिकः अकरोत्। तत्र निगम-परिमलः (लुप्तः) चतुः-सप्तति-सहस्र-

ग्रन्थात्मा श्री-कुरुकेश्वर-कृतायाः षट्-सहस्रधा व्याख्यान-रूपः। इदम् उक्तं वैभव-प्रकाशिकायां महाचार्येण --

[[4]]

ग्रन्थैश् चतुस्-सप्ततिभिः सहस्रैश्
चतुस्-सहस्रार्थ-विशेष-युक्तैः।
यः षट्-सहस्रस्य चकार वृत्तिं
तं देशिकं नौमि शतं सहस्रम्॥११९॥

इति । अतः उभय-वेदान्ताचार्यत्वं भगवति निगमान्त-देशिके स्थितम्। मुख्यं चैतद् अत्र। लक्ष्मी-नाथ-समारम्भा श्री-देशिक-पर्यन्ता गुरु-परम्परा एवम् अनुसन्धेया।

1 भगवान् 2 लक्ष्मीः 3 विष्वक्सेनः 4 शठ-कोप-मुनिः 5 नाथ-मुनिः 6 पुण्डरीकाक्षः 7 राम-मिश्रः 8 यामुनाचार्यः 9 महा-पूर्णः 10 रामानुज-मुनिः (श्री-भाष्य-कृत्) कुरुकेश्वरः (षट्-सहस्री-कृत्) विष्णु-चित्तः वरदाचार्यः(अम्माळ्) रामानुजाचार्यः (वादि-हंसाम्बु-वाहः) श्री-देशिकः इति।

भगवद्-रामानुज-मुनेः (श्री-भाष्य-कारस्य) अन्-अन्तरं भिद्यमाना अन्या ऽपि गुरु-परम्परा अस्ति । इयं सा --

10 रामानुज-मुनिः 11गोविन्द-गुरुः(एम्बार्) 12 पराशर-भट्टारकः (कूर-नाथ-सुतः सहस्र-नाम-भाष्य-कृत्) 13 वेदान्ति-मुनिः (नञ्जीयर्। श्री-शठ-कोप-गाथा-सहस्रस्य नव-सहस्री-व्याख्यान-कृत्) 14 कलि-वैरि-दासः (लोकाचार्यः। नम्पिल्लै) 15 कृष्ण-गुरुः (षट्-त्रिंशत्-सहस्त्री-कारः) 16 लोकाचार्यः (अष्टा-दश-रहस्य-ग्रन्थ-कारः आचार्य-हृदय-कारस्य भ्राता) 17 श्री-शैल-नाथः 18 वर-वर-मुनिः । इति ।

[[5]]

कलि-वैरि-दासस्य कृष्णनामैव अपरो ऽपि शिष्य आसीत् । सः शठ-कोप-गाथानां चतुर्-विंशति-सहस्री-व्याख्यान-कारः। अन्येषाम् अपि दिव्य-प्रबन्धानां व्याख्याता च । एष्व् आचार्येषु कलि-वैरि-दास-प्रभृतयो ऽर्वाञ्चः दिव्य-प्रबन्धेष्व् एव परमं परिश्रमम् अकुर्वन् । कलि-वैरि-दास-शिष्याभ्यां द्वाभ्यां कृष्णाभ्यां भगवद्-गुणातिशय-प्रतिपादन-संरम्भ-वशेन स्वंकृतयोः श्री-शठ-कोप-सूक्ति-सहस्र-व्याख्ययोः चतुर्-विंशति-सहस्री-षट्-त्रिंशत् सहस्त्रयोः अन्येषु च ग्रन्थेषु तत्त्व-हित-विषया अतिवादाः कृताः । केवलम् अर्थ-वादा इमे, न तेषां यथा श्रुतो ऽर्थो ग्राह्य इत्य् एतत् तयोर् एव ग्रन्थयोः अन्येषां च ग्रन्थानां पूर्वापर-परामर्शं कुर्वतां व्युत्पन्नानां वाक्य-न्याय-विदां विदुषां सुग्रहम् । किन्तु तथा विविच्य अर्थम् उपलब्धुम् अ-क्षमाः केचन श्रद्धा-जडाः आपात-प्रतीतं अक्षरार्थं पारमार्थिकं गृहीत्वा तम् एव स्व-शिष्येभ्य उपदिशन्तो ग्रन्थेषु निबध्नन्तश् च सम्प्रदायाध्वनि महतीं वैयाकुलीम् उत्पादयामासुः । यथा बौद्धादि-वैलक्षण्येन वेद-प्रामाण्यम् अभ्युपेत्यापि तत्र माया-वाद--निर्गुण-ब्रह्म-वादादि-संश्रयणेन अन्ये वेदान्तिनः कु-दृष्टय इत्य् अभिधान-भाजो ऽभवन् तथा दिव्य-प्रबन्ध-प्रामाण्यम् आश्रित्यापि भगवतो दुःखित्वं,

लक्ष्म्या अन्-ईश्वरत्वं, भगवत्या गङ्गाया अ-शुद्धत्वं, सेतु-स्नानस्य वर्जनीयत्वं, नित्य-नैमित्तिक-कर्मणाम् अनाचरणीयत्वं, भक्त्यादीनाम् अन्-उपायत्वम् इत्यादि-सर्व-शास्त्र-सम्प्रदाय-विरुद्धम् अभ्युपगच्छन्तस् ते 'संप्रदाय--कु-दृष्टयः' इत्य् अभिधान-योग्यतां भजन्तः,

> बाह्याः कु-दृष्टय इति द्वितये ऽप्य् अपारं
> घोरं तमः समुपयान्ति न हीक्षसे तान्।
> जग्धस्य कानन-मृगैर् मृग-तृष्णिकेप्सोः
> कासार-सत्त्व-निहतस्य च को विशेषः॥

[[6]]

इति कूर-नाथ-प्रदर्शितस्य न्यायस्य अन्याविशेषेण मुख्य-लक्ष्या अभवन्। सत्-सम्प्रदायस्य घोरं विप्लवं एवम् आपतितं अवलोक्य अतिमात्रं विषण्णः श्री-देशिकः सयूथ्य-कलहात् अत्यन्तं भीतो ऽपि वेदान्ताचार्य-बिरुद-वितरण-मुखेन भगवता श्री-रङ्ग-नाथेन श्री-शठ-कोप-नाथ-मुनि-यामुनार्य-यति-पति-प्रमुखैर् आचार्य-तल्लजैः प्रवर्तितस्य लोकोत्तरस्य सर्व-लोक-श्रेयः सम्पत्तेर् एकोपायस्य वैदिक-सिद्धान्तस्य सर्वेभ्य उपप्लवेभ्यः परिरक्षण-भरं आत्मनः शिरसि आरोपितम् अवगच्छन् श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारादि-रहस्य-ग्रन्थजात, चतुः-श्लोकी-भाष्य--स्तोत्र-रत्न-भाष्य--निक्षेप-रक्षादि-बहु-ग्रन्थ-प्रणयनेन उद्भावित-सम्भावित-सकल-शङ्का-समाधान-पुरस्सरं शास्त्र-विहितां सम्प्रदाय-सिद्धां च तत्त्व-हित-गोचरां मर्यादां अ-चञ्चलं पुनः प्रतिष्ठापयामास । ततः प्रतिबुद्धाः अहं-मम-रहिततया प्रसन्न-मनसः परे बहवः पूर्व-गृहीतम् अर्थम् उपेक्ष्य तात्त्विकार्थाधिगम-सन्तुष्टाः कृत-कृत्याः कृतार्थाश् च बभूवुः । 'पेरियवाच्चान् पिल्लै' इत्य् आख्यातः चतुर्-विंशति-सहस्त्री-कारः श्री-कृष्ण-पाद-गुरुः चत्वारिंशद् अधिकैर् वर्षैः वर्षीयान् अपि श्री-देशिकस्य शास्त्रोपदिष्ट-सम्प्रदाय-सिद्ध-सर्वार्थ-निष्कर्षण-विचक्षणतां लोक-विलक्षणां प्रसमीक्षमाणः तस्य सकाशात् प्रपत्ति-विषये सुनिश्चितं ज्ञानम् अधिजिगमिषति स्म । तदीयाम् अभ्यर्थनाम् अनुसृत्य देशिकः न्यास-विंशतिं संक्षिप्तां तद्-व्याख्यां च निरमिमीत । षट्-त्रिंशत्-सहस्री-कारस्य कृष्ण-गुरोः पुत्रः सम्प्रदायान्तरे आदृतानां अष्टादश-रहस्य-ग्रन्थानां कर्ता लोकाचार्यः स्वयं देशिकस्य साक्षात् शिष्यो भूत्वा अस्मात् श्री-भाष्यार्थं जग्राह । अनेन कृतम् एव श्री-देशिक-विषयं द्राविड-तनियन्-पद्यं 'शीरोन्नु तूप्पुल्' इत्य् आदि-देशिक-कृत-द्राविड-प्रबन्धानुसन्धानावसरे अद्यापि सर्वत्र पठ्यते । अस्यानुजः आचार्य-हृदय-नाम्नो ग्रन्थस्य कर्ता तु देशिकं प्रति अत्यन्तम् असूयावान् आसीत् । स एव कवित्वे श्री-देशिकेन स्पर्धमानः अत्युत्तम-स्तोत्र-काव्यस्य श्री-पादुका-सहस्रस्यावतार-हेतुर् आसीत् । एवं विधान् कतिपयान् प्रत्येव

[[7]]

> आपात-शान्ति-मधुरान् पुनर् अस्मदीयान्
> अन्योन्य्-अवैर-जननी विजहात्व् असूया ।

इति देशिकः प्रार्थयाञ्चक्रे । एतादृशेषु कतिपयेषु स्थितेष्व् अपि अन्ये सर्वे श्री-देशिकस्य अलोक-सामान्यं वैभवातिशयं यथावद् अवगच्छन्तः स्वोक्ते ऽपि तद् अनभिमते ऽर्थे आदर-रहिताः तस्मिन् नितान्तं बहु-मानवन्त आसन् । अष्टादश-रहस्य-ग्रन्थ-कारस्य लोकाचार्यस्य

प्रशिष्यः तेषु ग्रन्थेषु कतिपयानां व्याख्याता च वर-वर-मुनिः तस्मिन् सम्प्रदाये श्री-भाष्य-प्रवचनं प्रति तद्-अर्थाधिगमं प्रति च प्रावण्य-विरहात् तत्र निरूढ-ज्ञान-लिप्सया श्री-देशिक-प्रशिष्यं 'किडाम्वि-नयिनार्' इत्य् आख्यातम् आचार्यम् उपसद्य तद्-अध्ययनम् अकरोत् ।

एवम् आपात-प्रतीतार्थ-भेदावलम्बनेन श्री-देशिकादृत-सम्प्रदाय-विरुद्धस्य सम्प्रदायान्तरस्य प्रादुर्भावे प्रसक्ते ऽपि श्री-देशिक-ग्रन्थैः शिक्षित-मतयः परे स्वोक्तम् अर्थान्तरं स्वकृतान् ग्रन्थांश् च स्वयम् एव उपेक्षितवन्तः । वस्तुतः सम्प्रदाय-भेदो नैवासीत् । सर्वैः श्री-वैष्णवैर् आश्रितः एक एव तु सम्प्रदायः । स च श्री-देशिकेन प्रतिष्ठापितः । आह च श्री-देशिकः 'सम्प्रदाय-परिशुद्धि'नाम्नि रहस्य ग्रन्थे --

> भाष्यकार-शिष्य-परम्परासु योजनाभेद-मात्रम् अस्ति, नार्थ-भेदः ।

इति । एवं स्थिते कस्यचित् कालस्यानन्तरं क्रूरेण कलिना शास्त्र-सिद्ध-सकल-धर्म-मार्ग-विध्वंसन-धुरन्धरेण विशिष्य सकल-कल्याण-हेतु-भूतोत्तमोत्तम-श्री-वैष्णव-सिद्धान्त-सम्प्रदाय-द्रोहम् ईहमानेन इमे मम दूरम् उपकरिष्यन्तीति दृढ-परिगृहीतैः कैश्चिद् आसुर-प्रकृतिभिः, अप्रामाणिकान् शास्त्र-विरुद्धान् श्री-देशिक-निरस्तान् अत एव पूर्वैः स्वयम् एव परित्यक्तान् अपार्थान् एव अभिनिविश्य सिद्धान्ती-कुर्वद्भिः अस्मत्-सम्प्रदायो ऽत्यन्तं भिन्न इति घोषयद्भिः, शास्त्रात् दैवाच् च अ-बिभ्यद्भिः, श्री-देशिक-दूषणोत्सवैः,

[[8]]

श्री-देशिकेन उभय-वेदान्त-प्रामाण्य-प्रचार-प्रतिष्ठापन-द्वारा कृतम् उपकारं स्मरता आस्तिक-जनेन तत्र तत्र देवालयेषु तद्-बिम्बं प्रतिष्ठाप्य पूजनं तत्-पद्य-पठनं च क्रियमाणम् अत्यन्तम् असहमानैः श्री-देशिक-प्रप्रशिष्यं सन्तं वर-वर-मुनिं तत्-प्रतिद्वन्द्वि-पदे कृत्वा तत्-पूजन-पुरस्कारादिषु समुज्जृम्भित-निस्सीम-सम्भ्रमैः हा हन्त श्री-वैष्णव-गोष्ठ्याम् आन्तर-क्षोभो महान् उत्पादितः ।

इदं सन्निकृष्ट-पूर्व-काल-वृत्तम् । अथाद्यत्वे पाश्चात्य-प्रक्रियावलम्बेन प्रायः सर्वेष्व् एव जनेषु वेदः शास्त्राणि, धर्मः सम्प्रदायः, आचारो भक्तिः, इत्य् एतत् सर्वं प्रति उदासीनेषु प्रतिकूलेषु च संवृत्तेषु पुरातन-वेद-शास्त्र-सम्प्रदायस्य आत्यन्तिके लोपे प्रसक्ते, ततो भीतैः आकुलैः विषण्णैः तत्र किं प्रतिविधानं, तत् कथं कर्तव्यम् इति चिन्ता-सन्तान-समाक्रान्त-स्वान्तैश् च भवितुम् औचित्ये सति प्रत्युत अति क्षुद्रैः अति क्रूरैः अति नृशंसैः अति कुटिलैः बहुधा बहुभिः सुनिरस्तान् अपि अपार्थान् आम्रेडयद्भिः निर्लज्जैः नक्तन्दिवं सर्वास्व् अवस्थासु सदाचार्याणां तत्-सूक्ति-रत्नानां, परम-भागवतानां च उत्कट-दूषण-तत्-परैः पामर-प्रतारण-परायणैश् च भवद्भिः कैश्चित् पदे पदे पूति-गन्धो द्वारि दुर्वचः-पटल-प्रकटनेन सज्जनानां शिरश्-शूलम् उत्पाद्यते । एतद् उक्तान् सर्वान् दुरर्थान् तदा तदा निरस्तवन्तो वयम् इदानीं अ-चिर-प्रकटिते 'रामानुज-दया-पात्र-पद्य-चरित्र' नाम्नि दुर्निबन्धे जड-व्यामोहनाय लिखितानां अ-प्रामाणिकानाम् अनृतमयानां विषयाणां विमर्शनेन तत्त्व-स्थितिं बोधयितुं तद्-अपेक्षि-साधु-जन-प्रार्थनाम् अङ्गीकृत्य प्रवर्तामहे ।

इत्य् उपोद्घात-परिच्छेदः प्रथमः ।

[[9]]

०२ श्री-देशिक-वैभव-परिच्छेदः②

श्री-देशिकः या

> वित्रासिनी विबुध-वैरि-वरूथिनीनां
> पद्मासनेन परिचार-विधौ प्रयुक्ता

भगवतो दिव्या घण्टा, तद्-अवतार-रूपः । तस्मात् तं ये द्विषन्ति तेषाम् अ-सुरांशत्वम् अ-वर्जनीयम् ।

श्री-देशिकः 'वेदान्त-देशिकः' इति 'सर्व-तन्त्र--स्व-तन्त्रः' इति च बिरुद-विशेष-प्रदानेन दिव्य-दम्पतिभ्यां सम्भावितः । तस्मात् तं ये द्विषन्ति तेषां भगवद्-द्रोहित्वम् अपरिहार्यम् । नास्तिकत्वं च ।

श्री-देशिकः

> विश्वग् व्यापिन्य्-अगाधे यति-नृपति-यशः सम्पद्-एकार्णवे ऽस्मिन्
> श्रद्धा-शुद्धावगाहैः शुभ-मतिभिर् असौ वेङ्कटेशो ऽभिषिक्तः ।
> प्रज्ञा-दौर्जन्य-गर्जत् प्रतिकथ-कवचस् तूल-वातूल-वृत्त्या

प्रौढ-गम्भीरोदार-सन्निबन्ध-संहत्या भगवद्-रामानुज-सिद्धान्तं सुस्थिरं स्थापयामास । तं ये रामानुजीया द्विषन्ति तेषां 'कृत-घ्ने नास्ति निष्कृतिः' इति बहु कुत्सितं कृत-घ्नत्वम् अन्-अपनोद्यम् ।

अद्यापि यदा यदा माया-वादिभिर् इतरैर् वा अस्मत्-सिद्धान्त आक्षिप्यते तदा तदा श्री-देशिक एकः शरणी-करणीयो भवति । तस्मात् तं ये द्विषन्ति तेषां 'तम् इमं क्रियमाण-घ्नः' इति गर्हितं कृत-घ्नत्वाद् अपि पापतरं क्रियमाण-घ्नत्वम् अप्रतिविधेयम् ।

घोरा इमे दोषा अस्माकं "मा स्म प्रसजन्न्" इति आत्म-हितार्थिभिः सर्वैः श्री-वैष्णवैः अस्मिन् आचार्य-चूडामणौ द्वेष-प्रसक्ति-वर्जने अतिजागरूकैर् भाव्यम् । अत एव हि तस्मिन्

> अ-द्वेष-मात्रम् अपि वा येषां वेदान्त-देशिके । वीटी-चेटो ऽस्म्य् अहं तेषाम् इति
> वीथीषु घुष्यताम् ॥

[[10]]

इत्य् अभिज्ञा अ-द्वेष-मात्रम् अपि प्रशंसन्ति । एवं महतो ऽनर्थस्य परिहाराय भगवति निगमान्त-महा-देशिके द्वेषो न मनाग् अपि कर्तव्य इत्य् उक्तम् । अथ यदि पुरुषार्थेषु उत्तमस्य मोक्षस्याधिगमे ऽभिलाषः तर्हि तस्मिन् भक्तिर् अवश्यं कर्तव्येत्य् एतद् अपि सम्यग् अवधारणीयम् । अन्यथा ऽत्यन्त-दुर्लभत्वात् तस्य । तद्-उक्तं सप्तति-रत्न-मालिकायां प्रतिवादि-भयङ्करार्यैः ।

> गुरौ वादि-हंसाम्बु-दा-चार्य-शिष्ये
> जना भक्ति-हीना यतीन्द्राप्रियाः स्युः ।
> यतीन्द्राप्रिया विष्णु-कारुण्य-दूराः
> कुतो मुक्ति-वार्ता हि तादृग् विधानाम् ॥

इति ।

इति देशिक-वैभव-परिच्छेदो द्वितीयः ।

०३ पात्र-पद्य-परिच्छेदः②

> रामानुज-दया-पात्रं ज्ञान-वैराग्य-भूषणम् ।
> श्रीमद्-वेङ्कट-नाथार्यं वन्दे वेदान्त-देशिकम् ॥

इतीदं श्री-देशिकस्य तत्-कुमार-वरदाचार्यस्य च शिष्य-भूतेन श्री-ब्रह्म-तन्त्र-स्व-तन्त्र-स्वामिना निर्मित तनियन्-पद्यम् । देवालयेषु वा गृहेषु वा यदा यदा दिव्य-प्रबन्धानुसन्धानं प्रसक्तं तदा तदा आदौ अवसाने च दिव्य-प्रबन्ध-विषये श्री-देशिकेन कृतं परमोपकारं स्मरद्भिः सर्वैः श्री-वैष्णवैः तस्मात् कालात् प्रभृति अनुसन्धीयमानम् अभवत् ।

अस्मिन् पद्ये आद्येन पादेन सदाचार्य-कटाक्ष-समृद्धिर् उच्यते । एतत् फलं द्वितीयेन पादेन । ज्ञानं परापर-तत्त्व-विषयं हित-पुरुषार्थ-विषयं च । वैराग्यं भगवद्-व्यतिरिक्तेषु विषयेषु । तेन भगवति भक्तिः फलिता ।

[[11]]

> 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तो ऽपरम् आत्मनि'

इति ह्य् उच्यते । एवम् आचार्यत्वोपयुक्त-गुण-पौष्कल्यम् उक्तम् । अथ अचार्यत्वं साक्षाद् उच्यते वेदान्त-देशिकम् इति । अन्ये आचार्याः प्रवचन-करणेन हेतुना आचार्य-पदाभिधेयतां लभन्ते । अयं तु न तावतैव अपि तु भगवता श्री-रङ्गनाथेन स्वयं वेदान्त-तत्त्वार्थ-निष्कर्षे अयम् एव प्रगल्भ इति निश्चित्य वेदान्ताचार्य-पदे निवेशितत्वाद् अपीति भावः । सर्वस्यास्य वैशिष्ट्यस्य यन्-मूल-कारणं

> जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन् मधुसूदनः ।
> सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थ-चिन्तकः ॥

इति स्मृत-जायमान-कटाक्ष-रूपं, तत्-सम्पत्तिर् उच्यते श्रीमद्-वेङ्कट-नाथार्यम् इति । एवं गभीरार्थ-गर्भितम् एतत् पद्यं न पद्यान्तर-सामान्येन द्रष्टव्यम् । मन्त्र-शास्त्रोक्त-प्रक्रियया वर्णोद्धार-प्रभृति-सकल-संस्कार-करण-पूर्वकम् आवर्त्यमानम् इदं श्री-देशिक-साक्षात्-कार-सम्पादकतया मन्त्र-विशेष-रूपं भवतीति, तथा केचिद् आवर्त्य तत्-साक्षात्-कारं लेभिर इति च वदन्ति ।

> श्रीमान्-वेङ्कट-नाथार्यः कवि-तार्किक-केसरी ।
> वेदान्ताचार्य-वर्यो मे सनिधत्तां सदा हृदि ॥

इत्य् अस्मिन् तनियन्-पद्ये कुमार-वरदाचार्य-कृते यत् कवि-तार्किक-केसरित्व-विशेषणं दत्तं तदप्य् अत्र ज्ञान-पदेन सूचितम् । भगवद्-अनुभव-रूप-दिव्य-प्रबन्धानुसन्धानावसरे देशिकस्य सकलाचार्य-कृपा-पात्रत्वानुसन्धानम् आवश्यकम् इति मन्यमानेन ब्रह्म-तन्त्र-स्व-तन्त्र-स्वामिना --

> 'श्रीश-श्री-शठ-जिद्-यतीश-निगमान्तार्य-प्रभावोज्वलं रामानुजोक्त्य्-आदिमं दिव्य-महिमा

इदम् अन्यत् तनियन्-पद्यं निरमीयत ।

इति पात्र-पद्य-परिच्छेदस् तृतीयः ।

[[12]]

०४ पद्यान्तर-परिच्छेदः②

वर-वर-मुनि-शिष्याः स्वाचार्यस्यास्य तनियन्-पद्यं निर्मातुं प्रवृत्ताः दिग्-अन्त-विश्रान्तेन यशसा विद्योतितस्य अचिरातीतस्य भगवतो निगमान्त-महा-देशिकस्य यादृशं तादृशं तत् कर्तुम् इच्छन्तः स्व-गुरु-परम्पराया द्राविड-वेदान्त-प्रधानत्वात् देशिकस्य यत् दिव्य-प्रबन्धानुसन्धानावसरे उपयुज्यमानं तनियन्-पद्यं 'रामानुज-दया-पात्रम्' इति तद् वानुसृत्य

> श्री-शैलेश-दया-पात्रं धी-भक्त्य्-आदि-गुणार्णवम् ।
> यतीन्द्र-प्रवणं वन्दे रम्य-जामातरं मुनिम् ॥

इतीदं पद्यम् अकुर्वन् । आदौ आचार्य-दया-पात्रत्वं तत्रोक्तम् अत्राप्य् उक्तम् । ज्ञान-वैराग्य-भूषणम् इत्य् एतत् कथञ्चित् 'धी-भक्त्य्-आदि-गुणार्णवम्' इति परिवर्तितम् । श्रीमद्-वेङ्कट-नाथार्यम् इति तत्र तृतीय-पादे नामोक्तम् । अत्र तु रम्य-जामातरं मुनिम् इति चतुर्थ-पादे तत् । 'वन्दे' इत्य् उभयत्र समानं पाद-भेदे सत्यपि । वेदान्त-देशिकम् इति यत् तत्र स्थितं तत्-स्थाने

किम् अत्र वक्तव्यम् इति पर्यालोचनायां विवक्षित-वाक्यार्थे साक्षात् अत्यन्तोपयोग-विरहे ऽपि स्वाचार्य-गतं कञ्चन विशेषं स्फोरयिष्यतीत्य् अभिसन्धाय 'यतीन्द्र-प्रवणम्' इत्य् एतद् अयोजि । विशिष्ट-प्रभावेषु पूर्वोत्तरेषु महत्सु आचार्येषु बहुषु सत्स्व् अपि भगवति भाष्य-कारे वर-वर-मुनेर् अभ्यधिका भक्तिः । व्यक्तम् इदम् आर्ति-प्रबन्धादि-परिशीलन-पराणाम् । तस्या भक्तेर् इदं फलं यत् भगवद्-रामानुज-सिद्धान्तावलम्बिषु सर्वेषु तस्य विशिष्टा प्रतिपत्तिर् आसीत् । विशिष्य च तत्-सिद्धान्त-प्रतिष्ठापन-परिपालन-धुरन्धरे श्री-देशिके तस्य महद् गौरवम् । अत एव पिल्लै-लोकाचार्य-कृत-रहस्य ग्रन्थ-व्याख्यानावसरे सम्प्रतिपत्ति-स्थले क्वचित् क्वचित् श्री-देशिक--श्री-सूक्तीर् उदाहरन् विप्रतिपत्ति-प्रतीति-स्थले क्वचिद् अपि देशिक-श्री-सूक्ति-खण्डने नैव प्रवर्तते । स्थितं तु विशदं विवृत्य विरमति । स्वोक्तार्थान् प्रति श्री-देशिकेन यद् उक्तं तत् सर्वं मूल-कारेण स्व-प्राचार्येण पिल्लै-लोकाचार्येणैव अभ्युपगतम् । अत एव ग्रन्थतो वा उपदेशतो वा मनाग् अपि तत्र विप्रतिपत्तिर् न कृतेति जानन् स्वभावतश् च प्रशान्तो वर-वर-मुनिः इतर-निरसने वा स्वयं कस्यचिद् अर्थस्य स्वातन्त्र्येण स्थापने वा नैव प्रावर्तत ।

[[13]]

> महताम् अपि केषाञ्चिद् अतिवादाः पृथग् विधाः ।
> तत् तद्-अर्थ-प्रशंसादि-तत्परत्वाद् अबाधिताः ॥

इति विरुद्धवद्-अवभासमानानां उक्तीनां सङ्गमन-प्रकारं श्री-देशिक-दर्शितम् आश्रयन्तः सर्व एव आचार्याणां सर्वेषाम् ऐक-कण्ठ्यं सम्प्रदायस्य भाष्य-कार-प्रवर्तितया एकतां च प्रतिपेदिरे । तथा वर-वर-मुनिर् अपि । एवम् अस्य भगवद्-भाष्य-कार-सिद्धान्ताविलम्बिषु प्रतिपत्त्य्-अतिशयं तत्र सम्प्रदाय-भेद-प्रवर्तन-प्रावण्य-विरहं च व्यञ्जयतीदं यतीन्द्र-प्रवणम् इति विशेषणम् । तद् इदं तनियन्-पद्यं अर्वाचीनैः तेन्कलाजनैः देशिक-पात्र-पद्य-स्थाने अनुसन्धीयते । ततः पूर्वं तु देवालयादिषु दिव्य-प्रबन्धानुसन्धानारम्भावसानयोः तु देशिक-पद्यम् एव सर्वैः श्री-वैष्णवैर् अनुसंहितम् अभूत् ।

इति पद्यान्त-रपरिच्छेदश् चतुर्थः ।

०५ कला-भेद-परिच्छेदः②

अथ काले कस्मिंश्चिद् याते पूर्वोक्त-रीत्या कलि-परवशी-भूतैः कलहैक-रुचिभिः पामरतया श्री-शठ-कोप-नाथ-मुनि--यामुनार्य-यति-पति-प्रमुखैः प्रवर्तितस्य सिद्धान्त-विशेषस्य गौरवं सर्व-लोक-क्षेमङ्-करतां च यथावद् अवगन्तुम् अक्षमैः पिल्लै-लोकाचार्य-रहस्य-ग्रन्थेषु क्वचित् क्वचित् आपाततः प्रतीताः ये सिद्धान्त-विरुद्धा अर्थास् तेषु अत्यन्ताभिनिविष्टैः, काम-चार-वाद-भक्षानुगुणतया नवीन-सम्प्रदायान्तर-प्रवर्तने सञ्जातोत्कट-रागैः तद्-अननुगुणतया श्री-देशिके तद्-उक्तार्थेषु च जात-प्रबल-द्वेषैः देशिक-सम्प्रदायो ऽन्यः लोकाचार्य-सम्प्रदायो ऽन्य इति निरूपणोद्यतैः यो यो भेदः प्रदर्शयितुं शक्यः तत्-तत्-कल्पने प्रसितैर् बभूवे ।

तथा च अनयोः सम्प्रदाययोर् अष्टादश-भेदाः सन्तीति परिगणना कृता । अनेन क्रमेण पुण्ड्रे ऽपि भेदो ऽकल्प्यत । श्री-देशिक-पद्य-निरोधेन पद्यान्तर-पाठ-संरम्भः प्रादर्श्यत । एवं बहु ।

[[14]]

एवम् एतैर् उपक्रान्तस्य नवीनस्य सम्प्रदायस्य 'तेन्-कला' इति व्यवहारः । 'तेन्' इति दक्षिण-दिग्-वाची शब्दः । तद्-द्वारा द्राविड-भाषा-वाची च । कलेति विद्योच्यते । एवं च द्राविड-भाषा-मय-विद्या-रूपाणां दिव्य-प्रबन्धानां 'तेन्-कला' इति मुख्यम् अभिधानम् । तद्-एक-प्रधानत्वात् सम्प्रदायो ऽपि तद्-अवलम्बिनो जना अपि तेन शब्देनाभिधीयन्ते । 'वड-कला' इत्य् अनेन शब्देन श्री-देशिक-सम्प्रदायस्य तद्-अवलम्बिनां च व्यवहार उदभूत्। वड-कला उत्तर-कला । संस्कृतमयी वेदान्त-विद्येत्य् अर्थः । तद्-अवलम्बिनश् च उत्तर-कलाः । अत्र कश्चन विशेषः सर्वैर् अत्यन्तम् अवधेयः । अर्वाचीनाः अन्-अभिज्ञाः आग्रहिणः इमे तेन्-कलाः वेदान्, तत्-प्रतिपाद्यान् धर्मान्, कर्म-ज्ञान-भक्ति-योगान्, प्रपत्तिं च कुत्सयन्तः परित्यजन्ति स्म । द्रमिडोपनिषदां पारमार्थिकं भावम् अ-गृह्णन्तो ऽपि तत्र स्वकीयत्वाभिमानं विशेषतः प्रदर्शयन्तः इतर-व्यवच्छेदेन द्रमिड-कला-मात्रसक्ता इत्य् अभिप्रायेण तेन कला पद-वाच्या अभवन् । इतरेषां वड-कला-पद-वाच्यत्वं तु नैवेदृशम् । श्रीमन्-निगमान्त-महा-देशिक-प्रतिष्ठापित-प्रामाण्यान् दिव्य-प्रबन्धान् प्रति न हि तद्-अनुसारिणः सात्त्विकाः केचित् मनसा ऽपि स्वप्ने ऽपि ईषद् अपि अन्-आदर-प्रदर्शने मतिं कुर्युः । उभयोर् अपि कलयोर् अविशिष्ट-प्रतिपत्तय एव इमे । तस्मात् वड-कला एषु अस्ति, न तु इतरेष्व् इव नास्ति इति व्युत्पत्त्या इमे 'वड-कलाः' भवन्ति । न तु 'वड-कलैव एष्व् अस्ति, न तु 'तेन्-कला' इत्य् अनया व्युत्पत्त्या ।

[[15]]

तेन्-कलैव अस्माकं प्रधानम्, नेतरेति स्वयं ते निश्शङ्कं घोषयन्ति । तेन तेषां नामधेयं कलान्तर-व्यवच्छेद-गर्भम् । अन्यत्र तु वड-कला एष्व् अस्तीत्य् एतावन्-मात्रेण तद्-उपपत्तेः तेन्-कलायां एतेषाम् उपेक्षा-विरहाच् च कलान्तर-व्यवच्छेद-गर्भता नास्ति । ब्रह्म-विष्णु-रुद्राणां सृष्टि-स्थिति-संहारा व्यापारा इति विभज्य व्यवहार-सत्त्वे ऽपि एतद्-अनुरोधेन स्थिति-हेतुर् विष्णुर् इत्य् उक्तेर् युक्तत्वे ऽपि 'स्थितेर् एव विष्णुर् हेतुः' इत्य् एतद् यथा नोपपद्यते, संज्ञा-मूर्त्य्-अधिकरण-न्यायेन सृष्टाव् अपि संहारे ऽपि च तस्य कर्तृत्वात् तथा प्रकृत इति बुद्धिमद्भिर् विवेक्तव्यम् । उभय-कला-सम्बन्धे श्रीमन्-नाथ-मुनि-कालात् प्रभृति अविच्छेदेन प्राप्ते अर्वाचीने काले ये वड-कलां पर्यत्यजन् ते 'तेन्-कलाः' इत्य् आख्यां लेभिरे । ये तु तां न तथा पर्यत्यजन् ते तत्-प्रतिसम्बन्धितया 'वड-कलाः' इत्य् आख्यां लेभिर इति ।

ते इमे विभक्ते आख्ये वर-वर-मुनि-पर्यन्त-पूर्वाचार्य-काले नैव अभवताम् । ततो ऽर्वाक्, तत्रापि द्वित्र-शतकानन्तरम् उद्भूते ।

वेद-वेदान्तादि-विद्या-परिश्रम-विरहात् वर्णाश्रमादि-धर्मानुष्ठान-विरहाच् च कालं सर्वं सम्प्रदाय-भेदाभिवर्धने कलह-करणे सम्प्रदायान्तरोपरोधे सात्त्विक-जन-पीडने च विन्ययुञ्जत । श्रीमद्-भाष्ये हि भगवद्-रामानुजेन वर्णाश्रम-धर्म-परिपालनावश्यकता स-संरम्भं निरूपिता; भक्तेर् उपायता च । गद्ये शरणागतिर् अनुष्ठिता । तत् सर्वम् एषाम् अत्यन्तम् अरुचये ऽकल्पत । अतः

"आतपच्छन्दनं गद्यं भाष्यं तु पर-रञ्जनम्" इति तयोर् अन्यथा-सिद्धिं फलतः अत्यन्तानादरणीयत्वं च निश्शङ्कं निर्भयं वर्णयाञ्चक्रुः ।

द्राविड-भाषा-मये 'प्रबन्धसार'-नाम्नि ग्रन्थे श्री-देशिकः दिव्य-सूरीणां अवतार-स्थल-मास-नक्षत्र-निर्देश-पूर्वकं तत्-तत्-प्रबन्ध-गाथानां सङ्ख्याम् अपि परिच्छिद्य प्रतिपादयति । तत्र आहत्य सर्व-गाथा-सङ्ख्या चतुः-सहस्री (४०००) । अत्र 'रामानुज-शत-अन्तादि' संज्ञया 'तिरुवरङ्गस्तमुदनार्' इत्य् अनेन कृताः भगवद्-रामानुज-विषयाः अष्टोत्तर-शत-सङ्ख्या-गाथा अप्य् अन्तर्भूताः ।

[[16]]

वर-वर-मुनिः उपदेश-रत्न-माला-नाम्नि स्व-निबन्धे प्रायः देशिकवद् एव दिव्य-सूरीणाम् अवतार-कालादिकं कीर्तयन्न् अपि गाथानां सङ्ख्यया परिच्छेदं न करोति । तेन देशिक-कृते गाथा-गणने तत्-पर्यन्तानां श्री-वैष्णवानां विमतिर् नासीत् इति स्फुटी भवति । भगवद्-रामानुजस्य साक्षाच् छिष्येण बटुक-पूर्णेन स्व-कृते यति-राज-वैभवे रामानुज-शतान्तादेः द्विव्य-प्रबन्धान्तर्भावः तद्-विषय-भूतेन भगवतैवाज्ञप्तः इति सुस्पष्टम् उच्यते --

> तत्र श्रीमान् यतीशः कम् अपि शठ-रिपुं संप्रतिष्ठाप्य तेन
> श्री-रङ्गाधीश्वरस्याध्ययनम् अहम् अहर् विंशतिं कारयित्वा ।
> पश्चात् कैश्चित् प्रबधैस् स्व-विषयक-कथं तं प्रबन्धं मिलित्वा
> रङ्गं संश्राव्य चक्रे स तद्-इतर-महा-सूरि-गोदा-प्रविष्ठाम् ॥

इति ।

एवं सम्प्रदाय-क्रमे स्थिते अर्वाचीनाः तेन्-कलाः "रामानुज-शत-अन्तादि'-प्रबन्धं दिव्य-प्रबन्देभ्यो बहिश् चक्रुः । चतुः-सहस्री-सङ्ख्यां प्रकारान्तरेण कथञ्चित् पूरयन्ति स्म । एवं न परं समानुज-विरचितं भाष्यं गद्यं च अपि तु तद्-विषयं निबन्धम् अपि ते अन्-आदरणीयं निरचिन्वन् । इत्थं वस्तु-तत्त्वे निरूप्यमाणे भगवद्-रामानुजस्य एषां न को ऽपि सम्बन्धः । यदि कश्चिद् अवश्यं वक्तव्यः तर्हि सः दोग्धृ-दोग्धव्य-भाव एव, नेतरः इत्य् एतत्सु सुग्रहम् ।

भगवद्-रामानुजं प्रत्येव एवम् आचरितवन्तः इमे देशिकं प्रति अन्यद् अन्यद् आचेरुर् इत्य् एतन् न् विस्मयावहम् । स घण्टावतार इति भगवद्-आराधन-काले घण्टां नोपयुञ्जते । देवालयेषु तत्-पद्य-पठनं यथा-शक्ति उपारुन्धत । तत्र तत्र प्रतिष्ठिताः तत्-प्रतिमाः अपनयति स्म ।

अ-नियन्त्रित-प्रसरण-कल्पना-वैभवेन भगवत्याः श्री-महा-लक्ष्म्याः जीव-कोटि-प्रवेशम् आतस्थिरे ।

> 'कस्य पादोदकेन स शिवः स्व-शिरो-धृतेन'

[[17]]

इति सुस्पष्टं यामुनाचार्ये भगवच्-चरणारविन्द-प्रभवया गङ्गया शिवस्य परिपूतत्वम् अभिदधाने सकल-श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराण-प्रसिद्धं अस्याः पुण्य-नद्या वैभवम् अपह्नुत्य वैपरीत्येन शिव-शिरः-स्पर्श-हेतुकम अपरिशुद्धत्वम् आचचक्षिरे । बहु-पाप-प्रायश्चित्त-तया धर्म-शास्त्रेषु विहितं पञ्च-गव्य-प्राशनम् अकार्यं मेनिरे ।

इत्थम् अतिसंरब्धैः आसुर-सम्पदा सम्पन्नैः महता विपर्यासेन सम्प्रदाये ऽस्मिन् स्थापिते, तत्र तत्र गत्वा बहुभिर् उपायैः बहु-जन-परिग्रहं प्रापिते च अन्-अन्तर-सन्तति-भवाः सर्वे तम् एव समीचीनं सम्प्रदायं मन्यमानाः तत्रैव श्रद्धालवो भवन्तीति सहजम् एतत् । परन्तु यदि तेषु केचित् ऋजु-मतयः अधीत-विद्या-विवेकिनो भवन्ति तेषां तत्-तत्-द्वन्द्व-परामर्शे सति स्व-सम्प्रदाय-गता न्यूनताः न न स्फुरेयुः । ते ऽपि तु प्रायः विषय-विमर्शेषु दूरावगाहने आलस्यात् सङ्केत-भङ्ग-भीरुत्वात् स्व-पूर्व-पुरुषादृत-क्रम-विपर्यास-करणे सहसा धैर्यासम्भवाच् च यथा-पूर्वम् एव वर्तन्ते । एषां हेतूनां विरहे तु तिरस्कृत्य तं सम्प्रदायं देशिक-चरणारविन्द-शरणा भवेयुर् एव । अभवच् च तथा भारद्वाज-श्रीनिवासाचार्यो नाम कश्चित् । स हि प्रथमं तेन्-कला-भूतः पश्चात् श्री-देशिक-ग्रन्थ-निषेवणेन प्रबुद्धः तद्-एक-शरणो बभूवेति तस्यैव वचनेन ज्ञायते । श्री-काशी-चौखाम्बा-मुद्रणालये मुद्रित-प्रकाशितस्य श्री-देशिक-कृता या न्याय-परिशुद्धिः तद्-व्याख्यानस्य कर्ता स प्रौढो विद्वान् भारद्वाज-श्रीनिवासाचार्यः । स तत्र स्वस्य पूर्वदशां प्रति महान्तम् अनुशयं उत्तर-दशां प्रति परमं प्रहर्षं च प्रकाशयन् निस्सङ्कोचं इदम् आह --

> इयतः समयान् अहं महान्तं
> मति-भेदं विवशः प्रपद्यमानः ।
> स्वम् अवञ्चयम् अञ्जसा ऽद्य देवान्
> निगमान्तार्य-निबन्धतः प्रबुद्धः ॥

इति ।

[[18]]

अति सन्निहिते काले च उलग्-पाक्कं--रामानुजाचार्यो नाम पण्डित-प्रवरः सुकृत-विशेष-परिपाक-वशेन जन्मना प्राप्तं सङ्केत-प्रधानं तं सम्प्रदायम् अवधूय, 'सङ्केत-भीति-रहितस् सतृणेष्व् असक्तः' इति देशिक-सम्भावितं सुसम्प्रदायम् आश्रितः तावता ऽप्य् अ-सन्तुष्य पूर्व-सम्प्रदाय रहस्य ग्रन्थानां अत्यन्तासामञ्जस्यं च बहुना ग्रन्थ-विस्तरेण घोषयामास ।

इति कला-भेद-परिच्छेदः पञ्चमः । इति सम्प्रदाय-प्रदीपे विवेक-काण्डः ।

[[19]]

---

1. तत्-कल्पकानां भाषा-प्रबन्ध-रूप-दिव्य-प्रबन्ध-कृतां शठकोपादीनाम् अर्चाः प्रतिमाः ।

०२ प्रतिवचन-काण्डः①

अथ प्रतिवचनकाण्डः॥

> अ-प्रमाणं न वक्तव्यं न त्यक्तव्यं प्रमाणवत् ।
> राग-द्वेषौ न कृर्तव्यौ संरक्ष्या नियमा इमे ॥

अथात्र पूर्व-पक्ष-ग्रन्थोक्तदूषणानां तत्-सङ्ख्यानुसारेणैव समाधानं ब्रूमः ।

1 भगवन्-मन्दिरेषु दिव्य-प्रबन्ध-गाथा-पारायणोपक्रमः नाथ-मूनेः प्राक् पर-काल-कालात् प्रभृतीति विज्ञायते ।

प्रबन्ध-पारायणारम्भे लक्ष्मी-नाथ यो नित्यम् अच्युत, माता पिता, भूतं सरश् च इत्य् एतत्-पद्य-चतुष्टय-पाठः भगवद्-रामानुज-नियमना देवेति च ।

2 भगवान् श्री-रङ्ग-नाथः वर-वर-मुनेः शिष्यो बभूवेति स एव श्री-शैलेश-पद्यस्य कर्तेति च न वर-वर-मुनिः स्वयम् आह । नापि प्रतिवादि-भयङ्कर-महाचार्यादि-कल्पा विश्वसनीय-वाचो महान्त आहुः । केवलम् इयं अर्वाचीनानाम् अभिनिविष्टानां अत एव परलोक-भीति-रहितानां कल्पना । एवम् एवास्य पद्यस्य दिव्य-प्रबन्ध-पारायणारम्भे पठनीयत्वाज्ञावादो ऽपि । प्रमाणं हि सर्वत्र तत्त्व-निर्धारणे शरणम् । किम् अत्र तत् ? पर-प्रत्यायनाय हि ग्रन्थो लिख्यते । तत्र प्रतिज्ञा-मात्र-करणेन किं भविष्यति ? यद् इदानीं बहुषु स्थलेषु तत्-पाठो दृश्यते तद् एव तत्र कथञ्चित् प्रमाणम् इति चेत्, स सात्त्विकान् भीरुन् परिभूय तीक्ष्ण-प्रकृतिभिर् इतरैः कृतो विपर्यास इति न पूर्वस्थि-थित्यै प्रमाणी-भवितुं शक्नोति । पक्ष-पातिनाम् अर्वाचां वचनं न कश्चन श्रद्धत्ते ।

ननु साक्षाद् वर-वर-मुनि-शिष्येण देव-राज-गुरुणा तद् उक्तम्, न त्व् अर्वाचीनेन येन केनचित् । तत् कथम् अ-विश्वसनीयम् इति चेत् कुत्र तेन तद् उक्तम् ? तत्-कृते वर-वर-मुनि-शतके

[[20]]

> अचार्यत्वं तद्-अधिकम् इति ख्यातम् आमाम्नाय-मुख्यैर्
> एष श्रीमान् भजति भगवान् ईश्वरत्वं विहाय ।
> मन्त्रं दाता वर-वर-मुने मन्त्र-रनं त्वदीयं
> देवः श्रीमान् वर-वर-मुनिर् वर्तते देशिकत्वे ॥ ६३ ॥

इत्य् अस्मिन् श्लोक इति चेत्, इदं शतकं वस्तुतः किं तेन कृतम् अथवा वादि-भी-कर-कृतत्वेन प्रकटित-शतकान्तरवत् अर्वाचीन-यत्-किञ्चित्-कर्तृकम् इति न वयं परीक्षितवन्तः स्मः । अद्य तु तेनैव कृतम् इति कृत्वा प्रतिवदामः । अस्मिन् किम् उच्यत इति चक्षुर्-उन्मील्य सम्यग् दृश्यताम् ।

एष श्रियः पतिः ईश्वरत्वं स्वस्य स्वतस् सिद्धं विहाय आम्नाय-मुख्यैः प्रमाण-वचनैः तद्-अधिकं तस्माद् ईश्वरत्वाद् अप्य् अधिकं उत्कृष्टम् इति ख्यातं आचार्यत्वं भजति । किं कुर्वन् ? मन्त्रं दाता - श्रीमद्-अष्टाक्षरादि-मन्त्रम् उपदिशन् । यो यः आचार्यः स सर्वः भगवत एव रूपान्तरम् इति भावः । एवं सामान्यतो व्याप्तिः शिक्षिता । अथ तां प्रकृते योजयन् उत्तरार्धम् आह । हे वर-वर-मुने, श्रीमान् देवः रङ्ग-नाथः, त्वदीयं मन्त्र-रत्नं श्री-शैलेश-दया-पात्रम् इत्य् एतत् पद्य-रूपं त्वद् विषयं मन्त्र-श्रेष्ठं दाता ददत् यः वर-वर-मुनिः एतन्-नामा त्वद् अन्तेवासी तद्-रूपः सन् देशिकत्वे अस्मद्-आचार्य-स्थाने वर्तते ।

इति अस्य श्लोकस्यार्थः । व्युत्पन्नैः पण्डितैर् अत्र अन्यो ऽर्थो वक्तुं नैव शक्यते । वर-वर-मुनेः तन्-नामैव कश्चन शिष्य आसीत् । सः स्वाचार्य-विषयं 'श्री-शैलेश-दया-पात्रम्' इतीदं पद्यम् अकरोत् । आचार्यं वर-वर-मुनिं स्तुवन् देव-राज-गुरुः अस्य पद्यस्य मन्त्र-श्रेष्ठत्वं तन्-निर्मातुः शिष्य-वर-वर-मुनेः देशिकत्वं तद्द-द्वारा साक्षाद् भगवद्-रूपत्वं च कवि-पद्धतिम् आश्रित्य ब्रवीति । इमम् अर्थम् अवगन्तुम् अक्षमा जडा भ्रान्ता वा यदि मिथ्या-कथाः कल्पयन्ति ताः कथं प्राज्ञानां विश्वसनीयाः स्युः ?

[[21]]

3 कला-भेदो ऽर्वाचीन इति अभिधान-द्वयाभिधेयम् अर्थ-द्वयम् इदम् इति च पूर्वम् एवोक्तम् । आदौ श्री-वैष्णवेषु ये समग्र-प्रज्ञा-शालिन आसन् ते अ-विशेषेण श्री-भाष्यार्थाधिगम-प्रवचन-प्रतिष्ठापनेष्व् एव सम्पूर्णं परिश्रमम् अकुर्वन् । तत्र अ-शक्तास् तु दिव्य-प्रबन्ध-सङ्गिन आसन् । इदं च भगवद्-रामानुज-दिव्याज्ञानुसारात् । स किल एवम् अनुशशास --

प्रपन्नस्य आयुः-शेषे कर्तव्यानि पञ्च-कैङ्कर्याणि --

> 1 भाष्यम् अधीत्य तत्-प्रवर्तनम् । तत्र योग्यता-विरहे 2 दिव्य-प्रबन्धानां श्रवणं प्रवर्तनं च । तत्र योग्यता-विरहे 3 'अभिमतेषु' दिव्य-देशेषु निवेद्यान्न-दीप-माला-संविधानम् । तत्र योग्यता-विरहे । 4 द्वयार्थानुसन्धानम् । तत्र योग्यता-विरहे 5 मदीयो ऽयम् इत्य् अभिमन्यमानस्य कस्यचित् श्री-वैष्णवस्याभिमान-विषयतया वर्तनम् ।

इति । तद् इदं श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारे शास्त्रीय-नियमनाधिकारे आचार्य-पादैः स्पष्टम् उक्तम् । षट्-सहस्री-गुरु-परम्परायाम् अप्य् उक्तम् --

> पठित्वा भाष्यं तत्-प्रवचनम् अ-शक्तौ शठ-रिपोः
> गिरि-श्रद्धा-वासः प्रभु-परिचित-स्थान-निवहे ।
> प्रभोः कैङ्कर्यं वा प्रपदन-मनोर् अर्थ-मननं
> प्रपन्नानां वा मे भवतु परिचर्या-परिचयः ॥

इति

अतः शक्तानां प्रथम-कर्तव्यं श्री-भाष्य-वैदुष्य-सम्पादनम् । स्वधीत-श्री-भाष्याः प्रज्ञा-वैभवे सति दिव्य-प्रबन्ध-परिश्रमम् अपि कुर्युर् एव । तावन् मात्रेण तु परिश्रान्ताः अलब्ध-काला वा अ-कृत-दिव्य-प्रबन्ध-परिचया ये आसन् ते ऽपि तेषु समग्र-भक्तयः अध्ययनासौकर्यं प्रति अतीवानुशयवन्तश् च अभवन् ।

[[22]]

एवम् एवाशक्त्या श्री-भाष्याध्ययनादाव् अ-प्रवृत्ता ये दिव्य-प्रबन्धाध्यायिनः ते श्री-भाष्ये न द्वेषं चक्रुः । प्रत्युत भक्तिमन्तो बभूवुः । प्राक्तनीयं सर्व-श्री-वैष्णवसाधारणी वृत्तिः । अर्वाञ्चस् तु कलह-वृत्तयः अ-विवेकित्वात् स्वयं वैदिक-प्रस्थानं सर्वं सर्वथा कुत्सयन्तः छिन्न-वाल-सृगाल-न्यायेन परेष्व् अपि तादृशं दोषम् आरोपयितु कामाः 'दिव्य-प्रबन्ध-विमुखास् ते' इति प्रथयितुम् आरभन्ते ।

ये ज्ञानिनः ते ज्ञानानुगुणं कर्मानुष्ठानं समयं कर्तुं प्रवृत्ताः नदी-तटाकादि-तीरेषु यथावत् सन्ध्यावन्दनाद्य्-आचरणे, गृहेषु औपासन-वैश्वदेवाद्य्-आचरणे च व्यापृताः, प्राप्तेषु कालेषु भगवन्-मन्दिरम् उपगम्य सेवित्वा अधीत-वेदा वेद-गोष्ठ्यां अधीत-दिव्य-प्रबन्धाः तद्-गोष्ठ्यां च प्रवर्तमानायाम् अन्विता भूत्वा शेषं कालं यथोचितं क्षिपन्ति स्म । अतादृशास् तु यथा-शक्ति नित्य-नैमित्तिक-कर्मानुष्ठायिनः श्री-भाष्य-कार-शासनानुरोधेन देवालयेषु यत् किञ्चित् कैङ्कर्यं कुर्वन्तः तद्-एक-परा अभूवन् । एवं चात्रापि ज्ञानाज्ञाने एव विभाग-हेतू । न तु कला-भेदः ।

अन्यत् सर्वम् अत्रोक्तम् --

> श्रुति-श्रेणी-चूडा-पद-बहु-मते 'देशिक'-मते
> स्व-पक्ष-स्थान् दोषान् वितथ-मतिर् आरोपयति यः ।
> स्व-हस्तेनोत्क्षिप्तैः स खलु निज-गात्रेषु बहुलं
> गलद्भिर् जम्बालैर् गगन-तलम् आलिम्पति जडः ॥

इत्य् ऊहित-देशिक-श्री-सूक्ति-प्रतिपाद्य-न्याय--गो-चरताम् एतीति नात्र विस्तरः क्रियते ।

4 'वड-कलाख्यास् तु दिव्य-प्रबन्धेषु विमुखा एवासन्' 'वड-कलाख्य-विभागान्तर्गतानां तत्रानादरश् च' इत्य्-आदि वदन्त एव

[[23]]

इतरेषु कतिपयेषु भगवन्-मन्दिरेषु वड-कलाख्या अमी दिव्य-प्रबन्ध-गोष्ठी-प्रवेश-प्रारम्भ-मुखेन ।

इत्य् अपि वदन्ति । तन्त्र विमुखाश् चेत् किम् इति तद्-गोष्ठी-प्रवेशम् एते इच्छन्ति । न हि वाद्य-काराणां गोष्ठीं प्रवेष्टुम् एते इच्छेयुः । विप्रतिषिद्ध-भाषणम् एषां प्रकृतिः ।

5 अधिकरणेषु व्यवहारं प्रवृत्तं प्रस्तुवन्ति । श्री-शठ-कोप-मुनि-प्रभृतीन् स्वाचार्यान् निर्दिशन्तो यद् एवं विवदमानाः महान्तं व्ययं कुर्वन्तः सम्प्रदाय-गन्धानभिज्ञैर् यैः कैश्चित् प्रशमनीय-विवादा

भवन्ति तत्र लज्जितव्ये प्रमोदमाना इमे सज्जनानाम् अतीव शोचनीयाः । अधिकरणेषु पाश्चात्य-प्रक्रियया साक्षि-प्रमाणी-करणेन व्यवहार-दर्शिषु जय-पक्षः नियमेन परमार्थावलम्बीति पराजय-पक्षः नियमेन अन्यथा भूत इति च न कश्चिद् इदानीं प्रत्येति । प्रत्यक्ष-वध-कारिणो निरपराधा इति मुच्यन्त इति निरपराधास् तपस्विनः अपराधिन इति दण्ड्यन्त इति च वदन्ति । तस्मात् परमार्थे निश्चेतव्ये नाधिकरण-निर्णय-मात्रं प्रमाणं भवितुम् अर्हति । अस्मत्-पक्षानुकूलाश् च बहवो निर्णयाः सन्ति । राज-दण्ड-प्राप्तिम् अपि निर्दिशन्ति । अत्यन्त-शोच्यम् एतत् । श्री-वैष्णवानां राज-दण्ड-पर्यन्तां हिंसां कृत्वा यदि हृष्यन्ति तेषां का गतिर् भविष्यतीति शास्त्र-प्रमाणका निस्सन्दिग्धं जानन्ति । य एषाम् इदानीं हर्षः स सर्वः पश्चात् शत-सहस्र-गुण-दुःखात्मना परिणामम् एष्यतीति चिन्तयन्तो विमनायन्ते । तत्रापि सात्त्विकं तात्त्विकार्थवादिनं भागवतोत्तमं अतिग्राम्य-वृत्त्या उच्चावचं निन्दित्वा तेन कारणेन राज-दण्डं प्राप्य प्रायेण मासं कालं कारा-गृहे उषितवन्तः सम्प्रदाय-श्रद्धया पक्ष-द्वय-साधारण्येन सम्भाव्यमानं राज-दण्डम् अद्य एक-पक्ष-मात्रे स्थितम् इव यद् भाषन्ते तद् अन्-आनात्म-ज्ञतायाः अन्-ऋत-वादादि-व्यसनितायाश् च अत्यन्तम् उचितम् ।

[[24]]

6 भूत-पुर्यां कृशानु मुखेन 'मुञ्चन्तः पञ्च-यज्ञान्' इत्य्-आदि वर्णयन् विश्व-गुणादर्श-कारो वेङ्कटाध्वरी

> 'तत्रत्याः श्री-वैष्णवाः सर्वे ऽपि तेन्-कलाख्या एवेति सुस्पष्टं प्रतिपादयति'

इति यद् उक्तं तत् तथा न । भूत-पुरी-पुर्य् अन्तर-साधारण्येन रामानुज-सिद्धान्तावलम्बिनः श्री-वैष्णवाः कविना निर्दिश्यन्ते । न तु भूत-पुरी-मात्र-निवासिनः । 'तत्-पथानुधाविनां मेधाविनाम् अपि' इत्य् एतावन् मात्र-श्रवणात् । 'भूत-पुरी-निवासिनां' इत्य् अकथनात । उत्तरत्र तेन्-कला-निर्देशे ऽपि "एतन्-मतानुवर्तिनां केषाञ्चिद् एषाम्" इत्य् एव श्रवणात् । न चात्र 'एषाम्' इत्य् अनेन तत्-पुर-निवासिन एव गृह्यन्त इति शङ्कितुं शक्यम् । स्थलान्तर-वासि-तेन्-कलानां वेङ्कटाध्वरि-काले पञ्च-यज्ञाद्य्-अनुष्ठानम् आसीद् इत्य् अभ्युपगमापत्तेः । किञ्च 'केषाञ्चिद्-एषां' इत्य् एव श्रवणात् 'तत्रत्याः श्री-वैष्णवाः सर्वे ऽपि' इत्य् अभिधानं अ-व्युत्पत्ति-मूलकम् एवेति ।

7

> नैषां न्याय्य इह द्विजान्व-यजुषां भाषा-प्रबन्धे श्रमो
> वेदे विश्व-पुम्-अर्थ-साधन-विधौ बद्धादरे जाग्रति ।

इति वेङ्कटाध्वरिणा कृता भाषा-प्रबन्ध-परिश्रम-निन्दा 'तेन्-कला-जनान्' प्रत्येव कृतेति कृत्वा

> वड-कलाख्य-वैष्णवानां भाषा-प्रबन्धादर-निबन्धना दूषणी-यता नासीद् इति सम्यग् अवगम्यते । वड-कलाख्या अपि तदात्वे यदि द्राविड-वेद-पाठिनः स्युः तर्हि एक-देशि-विषये नैव दूषणम् अमवतीर्णं स्याद् इति बालिशो ऽपि ननु विजानीयात् । सो

> ऽयं कविः स्वकीये जीवित-काले स्व-चक्षुषा यां स्थितिम् अवैक्षत ताम् एव ग्रन्थतो निबबन्धेति निश्चीयते । तस्मिन् काले वड-कलाख्या वैष्णवा द्राविड-वेद-वैदेशिका एवासन्न् इति निश्चयं निरपायम् आकलयति स एष देश-चरित्र-प्रकाशको महा-ग्रन्थः ।

[[25]]

इति हन्त तपस्वी पूर्व-पक्षी लिखति । अ-व्युत्पत्ति-हतत्वात् अभिनिवेशान्धत्वाच् च स्पष्टम् अपि स्थितं ग्रन्थार्थं ग्रहीतुं नेष्टे । तत्र हि कृशानुः

> तत्-पथानुधाविनां मेधाविनाम् मपि परावमन्तृत्वादयो दोषाः प्रसिद्धाः । तथा हि

इति, सामान्यत एवोपक्रम्य

> श्री-रामानुज-दर्शनैक-रसिकः, किञ्च, नैषां न्याय्य इह --

इति श्लोक-द्वयं पठित्वा ततः परं "किञ्च, एतन्-मतानुवर्तिनां केषाञ्चिद् एषां चेष्टा नेष्टा वैदिकानाम् । पश्य

इति विशेषतः कांश्चिन् निर्दिश्य तद्-विषये "मुञ्चतः पञ्च-यज्ञान्" इत्य्-आदि वदति । तेन पञ्च-यज्ञ-परित्यागादिकम् एव तेन्-कला-विषयम् । ततः प्राक्तनं भाषा-प्रबन्ध-परिश्रम-दूषणं तु वड-कला-साधारणम् । 'मेधाविनाम् अपि' इत्य् उपक्रम-पर्यालोचनायां तु विशिष्य वड-कला एव बुद्धौ स्थिता इति सुवचम्। "वेदे ..... जाग्रति" इत्य् अस्य चायम् अर्थः । एते हि गर्भाष्टमे उपनीता वेदम् अधीत्य धारयन्ति । तेनैव अपेक्षित-कलार्थ-ज्ञान-सम्पत्तौ सत्यां किम् इति वेदान् अधिकृतोपयोगि-भाषा-प्रबन्धादरम् अपि कुर्वन्तीति । एतेन ये वेदे ऽनादरं दर्शयन्ति तेषाम् इह ग्रहणे औचित्यं मन्दम् इति ज्ञेयम् । “वेदानाम् अवहेलनं व्यतिहतावर्णाश्रम-प्रक्रिया" इति ह्य् उत्तरत्र तेषां स्पर्शः क्रियते । ते हि वेद-वेदाङ्गाद्य्-अन्-अध्ययनेन मूढाः सन्तः भाषा-प्रबन्ध-परिश्रमं यदि कुर्वन्ति कुर्वन्तु । इमे तु तद्-अध्ययनेन मेधाविनः सन्तो ऽपि कथं कुर्वन्तीति भावो ऽत्र स्फुटः । तस्माद् ये उभय-वेदान्ताचार्याः तान् एवेह बुद्धौ कृत्वा भाषा-प्रबन्ध-परिश्रम-दूषणं क्रियत इति दृढम् एतत् प्रतिपत्तव्यम् । दूषण-परिहार-प्रकरण-परामर्शेनापि इदम् इत्थम् एवेति निश्चेतुं शक्यम् । तत्रापि खलु वेदाध्ययने कृते सति दिव्य-प्रबन्धाध्ययनं नोचितम् इति यद्य् उच्यते तर्हि स्मृति-पुराणाध्ययनम् अपि नोचितं स्याद् इत्यादि समाधानं सामान्यतो ऽभिधाय पश्चात् 'यश् चैक-देशि-विषय-दूषणोपन्यासः' इत्य् उपक्रम्य विशिष्य तेन्-कला-दूषण-परिहार उच्यते । तद् इह विश्व-गुणादर्श-महा-प्रन्थोदाहरणं साक्षात् स्वाभिमत-विपरीत-साधनतया उदाहर्तुर् अज्ञत्व-साम्राज्याभिषेकार्हन्तीम् एव गमयतीति तत्त्व-स्थितिः। एतेन अन्यद् अप्य् अत्र पूर्व-पक्षिणोक्तं रिक्तं वच इति सुज्ञानम् इत्य् उपेक्षते।

[[26]]

लक्ष्मी-सहस्रे भगवत्याः श्री-महा-लक्ष्म्याः भगवद्वद् एव विभुत्वे प्रामाणिके यत् कैश्चित् अणुत्वम् उक्तं तस्य तन्-महिम्नो ऽत्यन्त-दुर्ग्रहत्वे तात्पर्यम् इति निर्वाहो वेङ्कटाध्वरिणा कृतः । न खण्डनम् । व्याख्याने 'अणुत्व-वादिनः भट्ट-पराशर-प्रभृतयः' इत्य् उक्तम् । भट्ट-पाद-ग्रन्थेषु यत्र क्वापि लक्ष्म्या अणुत्वं नोक्तम् । प्रत्युत श्री-गुण-रत्न-कोशादौ तद्-वैभवम् एवोक्तं प्रतीयते। तस्मात् व्याख्याने ऽपि अ-तद्-गुण-संज्ञान-बहु-व्रीहिर् एव वाच्यः । तद् इदं सज्जनाराधन-नाम्नि ग्रन्थे चिरात् पूर्वम् अस्माभिर् उक्तम् । अथापि पुनर् अत्र लिख्यते असङ्गतम् एव । निर्लज्जत्वात् । यद् वा भट्ट-पराशरः आदिः कूट-स्थः येषां ते भट्ट-पराशरादयः, तेषाम् अपि च । 'युवत्वादौ तुल्ये' इत्य्-आदिषु स्पष्टं विभुत्वे स्व-कूट-स्थेन भट्टारकेण उक्ते ऽपि तद्-विरुद्धतया ये अणुत्वं वदन्ति तेषाम् अपीति व्याख्यान-पङ्क्तेर् अर्थः । अत्र 'स्व-रूपं स्वातन्त्र्यं भगवत इदम्' इत्य्-आदिषु प्रसिद्धस्य कूट-स्थ-सम्प्रदायस्य विरुद्धतया क्रियमाणो ऽयं विभागो ऽनुपपन्नः" इति सिद्धोपाय-शोधनाकार-सूक्तिः स्मारिता व्याख्याने ज्ञेयम् । अनया रीत्या प्राचां विरुद्धतया तेन्-कलाख्यत्व-प्रतिपादनं आशा-मोदक-तृप्ति-मात्रम् । अ-प्रामाणिकार्थ-प्रतिष्ठापन-प्रसितैः समञ्जस-युक्ति-प्रमाण-दौर्लभ्यात् एवम् एव किम् अपि किम् अपि प्रलपनीयम् । नान्या गतिर् अस्ति । विवेकिभिस् तु जागरूकैर् भावितव्यम् । अन्-ऋजवो हि अभिनिविष्टा अ-सत्य-निष्ठा अतिक्रूर-हृदयाः राग-द्वेष-वशं-वदाः स्वयं नष्टाः परान् नाशयन्ति ।

8

> मद्र-राज-धान्यां प्रबल-वावदूक-पदे विराजमानाः हैकोर्ट्-जड्ज्-पदवीम् अप्य् अलङ्कृतवन्तो महा-मतयः बि. वि. श्रीनिवासय्यङ्गार् महाशयाः वड-कलाख्यानां परिबृढाः स्व-देश-मित्राख्यायां द्राविड-भाषामय-दैनिक-पत्रिकायां 22 - 7 - 1988 दिने प्रादुर्भूते अङ्के "रामानुज-दया-पात्र-पद्य-महोत्सवः" इति कृत-शीर्षकम् एकं दीर्घं लेखं विलिख्य प्राचीकशन् । तत्रैषा पङ्क्तिर् विराजते --

[[27]]

> वड-कलाख्यास् तु बहोः कालाद् एव द्राविड-वेद-दिव्य-प्रबन्धेषु
> आदर-दरिद्रा वर्तन्त इति भृशं परितापास्पदम् एतत्
>
> इति ।

इति

> "एते वड-कलाख्याः सुचिराद् एव द्राविड-वेद-श्रद्धा-विधुराः'
>
> इत्य् अत्र लिखति प्रबल-साक्ष्य-अन्तरम् अपि प्रदर्श्यते"

इत्य् अवतारिकां दत्त्वा लिखति ।

> ('तेन्-कलाख्याः चिराद् एव वेद-शास्त्र-विमुखाः वर्तन्ते'

इति तत्रैव तैः प्रकाशितम् ।

> 'वेदेषु वेदान्तादि-शास्त्रेषु च श्रद्धा-विधुराः तेन्-कलाख्या'

इत्य् अत्र प्रबल-साक्ष्य्-अन्तरं किलेदम् ।) इहापि उल्मुकेन स्व-शिरः-कण्डूयनम् एव कृतं भवति । 'रामानुज-दया-पात्रम्' इतीदं तनियन्-पद्यं अर्वाचीनम् इति स्थापनं हि साम्प्रतम् उद्दिश्यते । तत्र देशिक-काल एव इदं पद्यम् उत्पन्नम् इति सिद्धान्तम् आश्रित्य तस्य षट्-छताब्दी-महोत्सवं महता समारोहेण प्रवर्तितवतो महाशयान् प्रकृत-विवाद-विषये प्रमाणी-कुर्वतो ऽस्य बुद्धि-वैभवं किम् इति वर्णयेम । ते हि महाशयाः वड-कला एव सन्तः स्वकीयानां दिव्य-प्रबन्धेषु आदर-विरहं प्रति शोचन्तः स्वस्य तेषु परमम् आदरं प्रदर्शितवन्तो भवन्ति । देशिक-प्रभृतिभिः परिपालितेषु दिव्य-प्रबन्धेषु पश्चात्तनैः सर्वैः महत्य्-आदरे प्रदर्शनीये तद्-अप्रदर्शनं प्रति शोकम् आविष्कुर्वद्भिश् च

> हन्तेदाननीं बहवो वेदाध्ययनं न कुर्वन्ति, सुचिराद् एव सन्ध्या-वन्दनम् अपि त्यक्तवन्तः

इति शोचद्भिर् इव पूर्वं तत्र परम आदर असीद् इत्य् एव स्वाभिप्राय आविष्कृतो भवति । तद् इहापि पर-पक्ष-साधनम् एव तामस-बुद्धित्वात् स्व-पक्ष-साधकतया उदाहृतम् इति वेदितव्यम् ।

[[28]]

दिव्य-प्रबन्ध-प्रामाण्य-प्रतिष्ठापनादि-कारिणे भगवते निगमान्त-देशिकाय ये तत्-पद्य-पठन-प्रतिरोधादिभिर् दुश्चेष्टितैर् अन्-अवरतं द्रुह्यन्ति तेषां पापिष्ठतमानां श्री-पराङ्कुश--पर-कालाद्य्-उत्सव-करणे अन्-अधिकारित्वात् तेषां तत्-करण-प्रवृत्तिः यथा-शक्ति प्रतिरोद्धव्यैव धर्मत इति न तत्र काचन वाच्यता ।

9 स्वयं यद् वेद-विद्-वेषं बिभ्रति तत्-स्थाने परेषु दिव्य-प्रबन्ध-विद्-वेषम् आरोपयितुं वृथा प्रयस्यन्ति । न हि तत्र प्रमाण-लेशः प्रदर्शयितुं शक्यः । प्रत्युत

> श्री-भाष्यं, श्रीमद्-गीता-भाष्यं, भगवद्-विषयः, श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारः

इत्य् अस्य ग्रन्थ-चतुष्टयस्य अ-विच्छिन्न-गुरु-परम्परया अध्ययन-सम्प्रदायो ऽनुवर्तमानः वड-कला-सम्प्रदाये उपनिषद्--ब्रह्म-सूत्रादि--तुल्यम् आदरं तत्र प्रदर्शितं प्रस्फुटं प्रकाशयति । वड-कलैक-देवालयेषु, गृहेषु च विवाहाचार्य-जन्म-नक्षत्र-माता-पितृ-श्राद्धादि-कालेषु वेद-पारायणादिवत् दिव्य-प्रबन्ध-पारायपाम् अपि अविच्छेदेन नियमेन क्रियमाणं तत्र प्रमाणं भवति । शिष्याचार्य-परम्परया अधीत-दिव्य-प्रबन्धाश् च सुबहवः सन्त्य् एव ।

> निमीलयतु लोचने न हि तिरस्कृतो भास्करः ।

> आर्जवम् ईषद् अपि नास्त्य् अमीषां हृदये

इति निस्सङ्कोचं लिख्यते । अज-शिशु-वृक-संवादो ऽत्र स्मृति-पथम् अधिरोहति ।

10 श्री-शठ-कोप-सूक्ति-सहस्रस्य "अष्टा-दश-सहस्री" इति प्रसिद्धं व्याख्यानं कृतवन्तं महा-पर-काल-स्वामिनं प्रति सत्य-लेशेनाप्य् अमिश्रिता शुद्ध-मिथ्या-कथा काचिद् इह लिख्यते,

> विदुषाम् अपि मोहम् आवहन्तो वितथैति ह्य् अ-सहस्र-वर्णनेन।
> .... खलाः किलामी विजयन्ते कपटालया जगन्ति ॥

इति वेङ्कटाध्वरि-वचनस्य मुख्य-विषयताम् आत्मन्य् एव ख्यापयतेव । अत्र तत्त्वं जिज्ञासमानैः मैसूर्-श्री-ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--पर-कालास्थान--श्री- कार्य-कर्त्रा श्री-कस्तूरि--श्रीनिवास-रङ्गाचार्येण प्रकटितं "रामानुज-दया-पात्र-पद्य-तत्त्व-निरूपणं", श्री-नृसिंह-प्रियायां हिन्दीमय्यां प्रकाशितः तद्-अनुवादश् च द्रष्टव्ये ।

[[29]]

अथ तद्-व्याख्यानं प्रस्तुत्य

> तद्-उपक्रमे तेन निबद्धं पद्यम् इदम् अवधेयम् ।

> व्याख्यानं शठ-कोप-दिव्य-वचसां यद् दाक्षिणात्यैः कृतं
> श्री-भाष्यादि-विरुद्धम् एव तद् इति ख्यातं यतः प्रायशः ।
> स्वारस्यं परिगृह्य तद्-गतम् अतस् तुष्ट्यै सतां धीमतां
> त्यक्त्वा ऽन्यत् पर-काल-संज्ञ-यतिना तत्-सङ्ग्रहो लिख्यते ॥

श्लोकस्यास्य तावद् अयं भावः -- सहस्र-गीतेः तेन्-कला-ऽऽचार्यैर् विरचितं व्याख्यानम् अतीव रस-घनं विराजते ; परन्तु तत्र सन्त्य् अर्थ-विरोधाः । तथा नाम विरुद्धान् अंशान् विसृज्य रस-घनान् अंशान् परिगृह्य मदीयां व्याख्यां पूरयामि --

इति ।

इति लिखति । अ-व्युत्पन्नस्य तात्त्विको ऽर्थो न स्फुरति अ-तात्त्विकस् तु स्फुरति । तस्यैव पक्ष-पातित्वे सुतरां तत् तथा भवति ।

> यद् दाक्षिणात्यैः कृतं व्याख्यानं तत् प्रायशः श्री-भाष्यादि-विरुद्धम् एवेति ख्यातम्

इति श्री-भाष्यादि-विरोध-भूयस्त्वं पूर्वार्धे उक्तम् । रसवत्त्वं नैव सूचितम् अपि । अयं तु भाव-वर्णने प्रवृत्तः

> तेन्-कलाचार्यैः कृतं व्याख्यानं रस-घनं विराजते

इति प्रथमं न केवलं रसं अपि तु रस-घनत्वं तेन विराजनं चोक्त्वा पश्चात् अर्ध-हृदयेन 'परन्तु सन्त्य् अर्थ-विरोधाः' इति लिखति 'श्री-भाष्यादि' इति 'प्रायशः' इति च मूले स्थितं गज-

निमीलिकयोपेक्षमाणः । एवं ग्रन्थानां स्थितम् अर्थं परित्यज्य अस्थितम् अर्थं कल्पयित्वा स्व-पक्ष-स्थापने कृतोद्यमाः सति सौकर्ये पर-शिरश्-छेदम् अपि निश्शङ्कं कुर्युर् इति ज्ञेयं विवेकिभिः ।

अयं तु श्लोकार्थः --

> तद्-व्याख्यानं भूयिष्ठं श्री-भाष्यादि-विरुद्ध-सर्वम् एवेति ख्यातं यतः, अतः यत् तथा विरुद्धतया अस्वरसं, तत् सर्वं त्यक्त्वा तत्-सङ्ग्रहः व्याख्यान-सङ्ग्रहः संक्षिप्तं व्याख्यानम्

इत्य् अर्थः लिख्यते ।

[[30]]

यद् एवं श्री-भाष्यादि-विरोध-भूयस्त्वं तत्रोच्यते, यच् च व्याख्यानान्तर-करणे मया उद्यमः क्रियते न तेन एतन् मन्तव्यं यन् मम तत्र द्वेषो ऽस्तीति, तेनास्थाने ऽपि खण्डन-सम्भ्रमः प्रदर्शयिष्यत इति । "स्वारस्यं परिगृह्य तद्-गतम्" । श्री-भाष्याद्य्-अ-विरुद्धतया युक्ति-युक्ततया च यत् तत्र स्व-रसं भवति तत् सर्वम् अन्-उपेक्ष्य परिग्रहीष्याम्य् एवेति । एवम् अभिनव-व्याख्यानस्य किं फलम् । तद् उच्यते -- "तुष्ट्यै सतां धीमताम्" इति । पूर्व-व्याख्याने धीमतां सतां तुष्टिर् नास्ति । ये हि अ-धीमन्तः ते श्री-भाष्यादि-विरोध-ग्रहणासामर्थ्यात् श्रद्धा-जाड्येन तुष्येयुः । ये च अ-सन्तः ते ऽपि विरोध-ग्रहणे सत्यपि सङ्केत-बन्धेन वा ममत्वाभिमानेन वा तुष्येयुः । ये पुनः विरोधांश् च गृह्णन्ति ऋजुत्वाच् च तत्-प्रच्छादनं नेच्छन्ति तेषां तत्रासन्तोषो भवति । तेषां तोषायेदम् अभिनवं व्याख्यानम् इति ।

एतेन संस्कृत-वेदान्तम् उपेक्ष्य ये दिव्य-प्रबन्ध-मात्र-निरता भवन्ति तेषां निबन्धनानि भगवद्-भाष्य-कारादि-सिद्धान्त-विरुद्धार्थ-शत-दन्तुराणि भवन्तीति दिव्य-प्रबन्धाधिकारो ऽपि मन्द एवेति सूचितं भवति ।

11-12 अत्र, निर्दिष्ट-पूर्वे 'रामानुज-दया-पात्र-पद्य-तत्त्व-निरूपणे' अ-प्रकम्प्यतया स्थापितं भूतार्थं प्रतिपादयामः । अयं अष्टादश-सहस्त्री-कारो महा-पर-काल-स्वामी 1655<u>1</u> वर्षे अवतीर्णः 1676 प्रभृति 1737 पर्यन्तं आस्थानम् अलञ्चकार । सः स्व-व्याख्याने प्रतिशतकम् अन्ते

> मुनि-वाहन--मुनि-करुणालब्ध--द्रविड-श्रुत्य्-अर्थ-निष्ठा-गरिष्ठ-चन्द्राद्रि-वेङ्कट-देशिक-करुणैक-भाजनेन पर-काल-यतिना

इति स्वाचार्यं चन्द्राद्रि-वेङ्कट-देशिकं निर्दिशति । स वेङ्कट-देशिकः रामानुज-दया-पात्र-श्लोक-व्याख्याता ।

[[31]]

अयं महा-पर-काल-स्वामी श्री-पर-काल--मठा-स्थाने एक-विंशः । तत्र पञ्च-दशः ज्ञानाब्धि-ब्रह्म-तन्त्र-पर-काल-स्वामी । तस्य शिष्यः वात्स्याहो-बिलाचार्यः । तेन च इदं पात्र-पद्यं व्याख्यातम् । स्व-व्याख्यारम्भे च

> 'द्वितीय-ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--गुरुभिः विस्तरेण व्याव्यातस्य 'रामानुज-दया-पात्रम्' इत्य्-आदि-श्लोकस्य सङ्ग्रहेण मया व्याख्या क्रियते'

इत्य् अयम् अर्थो ज्ञापितः । एवं अष्टादश-सहस्री-कारात् प्राचीन-बहुभिर् व्याख्यातत्वात् इदं पद्यं तेन स्वामिना कृतम् इति वादः केवलं मिथ्या पर-लोकाद् अ-बिभ्यताम् एव शोभत इति मन्तव्यम् ।

अन्यद् अपि अत्यन्तावधेयं तत्र निदर्शितम् । कण्ठीरव--नर-सिंह--राज-वोडयार् नाम कश्चन महा-राजः मैसूर्-राज्ये 1704 प्रभृति 1714 पर्यन्तं शासनम् अमकरोत् । तस्मिन् समये मेल-कोट इत्य् अधुना ऽभिधीयमाने यदु-गिरि-क्षेत्रे तनियन्-पद्य-पाठ-विषये कला-द्वयावलम्बिनां विवादो ऽजायत । तत्र स महा-राजः स्व-निर्णयं (1709) विरोधि-वत्सरे एवं घोषयामास --

> विरोधि-वत्सर-ज्येष्ठ-कृष्ण-त्रयोदश्यां श्रीमद्-यदु-गिरि--क्षेत्र-स्थाय चामय्याय विलेख्य प्रेषितम् इदं निरूपम् । यथा यदु-गिरि-सन्निधौ तथा इतर-सन्निधिष्व् अपि प्रबन्धानुसन्धान-समये राज-वोडेय-प्रभोर् आरभ्य अस्मत्-पितृ-पाद-दिन-पर्यन्तं 'रामानुज-दया-पात्रम्' इति तनियन्-श्लोकः अनुसन्धानेन यथा ऽनुवृत्तः तथा इदानीम् अपि तयैव रीत्या 'रामानुज-दया-पात्रम्' इत्य्-आदि-तनियन्-श्लोकः अनुसन्धानेनानुवर्तनीयः । अस्य निरूपस्य मातृकां गणक-कोशे लेखयित्वा रामानुजाचार्य-सन्निधाव् इदम् आसञ्जनीयम् । श्रीः (राज-मुद्रा)

इति । इदं निर्णय-पत्रं मैसूर्-राज्य-निर्वाहकैः 1940 वर्षे मुद्रित-प्रकाशितम् आस्ते । अस्मिन् निर्णय-पत्रे निर्दिष्टस्य राज-वोडेयर्-महा-राजस्य राज्य-शासन-कालः 1578 वत्सराद् आरभ्य 1617 वत्सर-पर्यन्तः ।

[[32]]

अस्मिन्न् एव काले इदं तनियन् पद्यं श्री-यदु-गिरि-क्षेत्रे भगवन् मन्दिरेषु अनुसन्धीयमानम् आसीद् इति सन्देह-गन्ध-रहितं ज्ञायमानत्वात् 1676 वत्सराद् आरभ्य आस्थानम् आस्थितेन महा-पर-काल-स्वामिना तद्-विरचितम् इति अनुन्मत्तो न वक्तुम् अर्हतीति इदं तावद् आस्ताम् । अन्यत् तु इदम् इह वक्तव्यम् । राज-वोडयार्-कालाद् आरभ्य स्व-पितृ-काल-पर्यन्तम् अस्य पद्यस्य अनुसन्धानम् आसीत् इति यत् श्री-कण्ठीरव-नर-सिंह-राजो वदति तेन तद्-अवधि तद्-अनुसन्धानेन कश्चिद् आक्षेप आसीद् इति निश्चेतुं शक्यम् । अथ तदानीं जात आक्षेपः कीदृश इति विमर्शे महा-राज-कृत-निर्णय-पर्यालोचनया तस्य निर्धारणं सुकरम् । पूर्ववत् रामानुज-दया-पात्र-पद्यानुसन्धानं कर्तव्यम् इति निर्णयस्य दर्शनात् तन् न कर्तव्यम् इत्य् अयम् आक्षेपस् तदा कृत इति सुग्रहम् । एवम् आक्षेप-कारिणः तेन्-कला-पुरुषा एवेत्य् एतत् अनुक्ति-सिद्धम् ।

अथ चिरात् प्रवर्तमाने तद्-अनुसन्धाने कथम् अष्टादश-शतकोपक्रमे तस्य आक्षेपः समजनीति चिन्तनीयम् । श्री-शैलेश-दया-पात्र-पद्यानुसन्धानं न कर्तव्यम् इति वड-कला-पुरुषा आक्षिपन्न् इत्य् अत्र न किम् अपि प्रमाणम् उपलभ्यते । तेन कलहारम्भ-कारिणः अन्य एव । एवं विषयाणां विवेचने इदम् अत्र अवश्यं वक्तव्यं भवति । कला-भेदम् अन्तरा सर्वैः श्री-वैष्णवैः देशिक-पद्यम् एव चिराद् अनुसन्धीयमानम् अभवत् । अथ काल-क्रमाद् भेद-बुद्धौ किञ्चिज् जातायां तेन्-कलाः तावन्तं कालं स्वैर् अप्य् अनुसंहितं देशिक-पद्यं परित्यज्य वर-वर-मुनि-पद्यम् अनुसन्धातुम् आरभन्त । सात्त्विकतया कलहम् अन्-इच्छन्तो वड-कलाः तत्र मनाग् अपि प्रतिरोधम् अन्-आचरन्तः स्वयं पूर्ववद् एव देशिक-पद्यानुसन्धानं कुर्वन्त आसन् । एवं कस्मिंश्चित् काले याते क्रमेण प्ररूढ-विषम-बुद्धयः तेन्-कलाः वर-वर-मुनि-पद्य-पाठानुमति-मात्रेणातृप्ताः 'मृदुर् हि परिभूयते' इति न्यायेन वड-कलान् अभिभूय देशिक-पद्य-पाठ-निरोधाय समनह्यन् । इदं सात्त्विकानाम् अपि तेषाम् अ-सह्यम् आसीत् । तेन व्यवहारो महा-राज-समीपम् अगच्छत् । देशिक-पद्यानुसन्धानम् कर्तव्यम् इति तेन्-कलानां पक्षः । चिरानुवृत्तं तत् अ-विच्छिन्नं कर्तव्यम् इति इतरेषाम् । अत्र यथा-पूर्वं कर्तव्यम् इति महा-राजो निर्णयं ददौ । वर-वर-मुनि-पद्य-पाठस्य वड-कला-पुरुषैर् अन्-आक्षिप्तत्वात् तत्र व्यवहारो वा निर्णयो वा नासीत् । तस्मात् तस्यापि अनुसन्धानम् अन्ववर्ततेति उभय-पद्य-पाठः सम्प्रति यदु-गिरि-भगवन्-मन्दिरे दृश्यते इति ।

[[33]]

एवं अष्टादश-शतकारम्भे यदु-गिरौ स्वकीय-पात्र-पद्यस्य प्रवेशं स्थैर्यं च जातं ज्ञातवन्तः देशान्तर-वासिनः तेन्-कला अपि स्व-स्व-क्षेत्र-वर्ति-भगवद्-आलयेषु तत्-सम्पत्तौ तीव्रम् उद्यमं कर्तुम् आरभ्य अद्याप्य् अनुपरता महान्तं क्षोभं कुर्वन्तः देवालयान् सर्वान् प्रायो युद्ध-खलत्वेन पर्यणमयन् ।

एवं वस्तु-स्थितौ सत्यां यद् वैपरीत्येन सर्वम् अभिधाय आत्म-वञ्चनां लोक-वञ्चनां च कर्तुं अ-विश्रान्तं विना ऽऽलस्यं अतिसम्भ्रमेण बहु प्रलप्यते तद् एवालं निरूपकाणां

> मिथ्या श्री-वैष्णवा अभी अलभ्यं परकीयं गौरवम् आत्मन इच्छन्तश् चेष्टन्ते

इति प्रत्ययम् अधातुम् । पति-व्रतानां, अभिजातानां, पण्डितानां च किल सर्वदा परिवादान् कुर्वन्तो विकत्थमानाश् च, कुलटा इति, दुर्जना इति, अ-पण्डिता इति च स्व-स्व-रूपं जगति प्रख्यापयन्ति । तथा प्रकृते ऽपि ।

नाथ-मुनेर् अन्-अन्तरं दिव्य-प्रबन्ध-वैभव-प्रतिष्ठापनेन तेषां भगवन्-मन्दिरेषु पारायण-व्यवस्थापनेन च श्री-देशिकस्य यावद् गौरवं तावद् गौरवं न हि अन्यस्य यस्य कस्याप्य् आचार्यस्य दृश्यते । वर-वर-मुनिः सात्त्विको भागवत इति तावता यं सत्-कारम् अर्हति तं तस्मिन् कर्तुं न को ऽपि श्री-वैष्णवो मन्दायेत । परन्तु दिव्य-प्रबन्ध-पारायणावसरे उदासीनं कञ्चित् तपस्विनं केवलं स्वकीयत्वाभिमानेन देशिक-प्रतिभटतया ऽवस्थाप्य तत्-पद्यं पठित्वा तावता ऽप्य् अ-तृप्तैः कृत-घ्नैः महोपकारिणो देशिकस्य तनियम्-पद्य-पाठेन चिरात् क्रियमाणस्य सत्-कारस्य प्रतिरोधो विधीयमानः धार्मिकाणां स-हृदयानां दुःसहो भवति ।

[[34]]

वर-वर-मुनिः क्वापि श्री-देशिकोक्ति-खण्डनं न करोति । प्रत्युत अभियुक्तत्वेन तम् अन्-एकत्र निर्दिशति । तत् प्रशिष्यस्य शिष्यश् च बभूव । स तेन तं प्रति वड-कलानां नास्ति स्वल्पम् अपि द्वेष-कारणम् । कृष्ण-पाद-पिळ्ळै लोकाचार्याद् युक्ति-तात्पर्यस्य शास्त्राविरोधेन देशिकेन दर्शितत्वात् खण्डनं कृतम् इति भ्रान्तैस् तामसैस् तेन्-कला-पुरुषैः देशिके प्रबलो द्वेषः क्रियते । अयम् एव कुटिल-प्रकृतिः उच्चावचं अ-सकृद् देशिकं निन्दितवान् । मध्ये मध्ये अनुशयाभिनय-प्रकटनं च करोति । तथापि देशिक-द्वेष एवास्य देहोपादान-कारणम् इति इह जन्मनि तस्यापनयो ऽशक्यः । अन्तर् बहिश् च आचार्य-शिखा-मणौ एवम् उत्कटं द्वेषं बिभ्राणो ऽप्य् अयं अर्थार्जनोपायतया देशिक-दिव्य-सूक्तीर् उपजीवन् कालं क्षिपति । तावता च कतिपये अनेन वितते जाले पतिता भवन्ति । ईदृशम् एतत् स्व-रूपम् अ-गत्या सर्व-जन-वेद्यतया प्रकाशयत्सु अभिज्ञेषु अन्यत् किम् अपि कर्तुम् अ-शक्नुवन् अयं 'यूगम् एव देशिक-द्वेषिणः' इति वक्तुं प्रवर्तते । यथा महा-गज-प्रतारको जम्बुकः कश्चित् कलभान् ब्रूयात् यूयं महा-गज-द्वेषिण इति तादृग् इदं भवति ।

'श्रीमान् वेङ्कटनाथार्थः' इति तनियन्-पद्यस्य इह प्रस्तावः केवलं मौर्ख्यात् सुप्रसिद्धः।

[[35]]

13 श्री-काञ्च्यां ताताचार्य-वंशः सुप्रसिद्धः श्रीमन्-नाथ-मुनिर् अस्य कूट-स्थः । श्री-यामुनाचार्य--श्री-शैल-पूर्ण-कुरुकेश्वरा अस्मिन्न् एव वंशे जाताः । सर्वैर् आचार्य-गुणैः सम्पन्नाः प्रायः सर्वेषाम् एव देशिक-सम्प्रदाय-स्थ--श्री-वैष्णवानां राज्ञां च बहूनां आचार्यकं कुर्वाणा बहवो महान्त इह व्यलसन् । श्री-काञ्ची-देवाधिराज-दिव्यालय-कार्य-निर्वाह-कैङ्कर्य-भरः सर्वः एतैर् एव ऊढ आसीत् । परन्तु देशे तत्र तत्र विप्रकीर्णैः शिष्यैः स्व-स्व-ग्रामं प्रत्यागम्य पञ्च-संस्कारोपदेशादि-करणेन वयम् अनुग्राह्या इति सानुरोधं स-निर्बन्धं प्रार्थिताः तत्र तत्र सञ्चरन्तः सन्तः भगवन्-मन्दिर-कार्य-निर्वाहम् आप्तैर् अन्यैः कारयन्ति स्म । विश्वास-दार्ढ्यात् प्रतिनिधिभिः क्रियमाणे तस्मिन् निर्वाहे स्वयम् अ-प्रविशन्तः प्रायः उदासीन-कल्पा अभवन् । तथा विधेषु प्रतिनिधिषु आत्तान् जीयर् नाम कश्चित् । तस्य तेन्-कलात्वे ऽपि आदौ उत्कट-वैषम्य-दृष्टेर् अभावात् ताताचार्य-वंश्याः तस्मिन् अपि पूर्णं विश्वासं न्यधुः । तथापि सः इतरैः सन्धुक्षितः क्रमेण भगवन्-मन्दिरे स्वकीयान् पुण्ड्रान् तत्र तत्र निवेशयितुं प्रबन्ध-पारायण-काले स्वकीय-तनियन्-पद्यं अनुसन्धातुं चारभत । अत्र अतीव विमनायितैः स्व-सम्प्रदाय-स्थैः निवेदित-वृत्तान्ता अपि ताताचार्याः दाक्षिण्य-भूम्ना उपेक्षाशीला एवासन् ।

तस्मिन् समये तुरुष्काभियोग-भयेन अरण्योपगूढम्, 'उडयार् पालय' नाम प्रदेशं नीत्वा गुप्तं रक्षितः श्री-देवाधिराजस्य स्व-दिव्य-महिषी-सहितस्य उत्सव-दिव्य-मङ्गल-विग्रहः ततः प्रत्यानेतव्य आसीत् । प्रत्यर्पणं प्रार्थितः तत्-प्रदेश-प्रभुर् यवनः न तत् सम्मन्यते स्म । सर्वस्मिन्न् अपि प्रयत्ने विफली-भूते ताताचार्या अन्ये च भक्ताः अत्यन्तं विषण्णा इति कर्तव्यता-मूढा आसन् । तदात्वे स आत्तान् जीयर्

> श्री-शैलेश-दया-पात्र-पद्यानुसन्धानाधिकारो ऽस्मभ्यं प्रतिज्ञायताम् । यथा कथचिद् अहं भगवन्तं प्रत्यानेष्यामि

इति स-शपथं प्रतिशुश्राव । गत्य्-अन्तर-विरहात् ताताचार्याः तत्र सम्मतिं ददुः । इदं 1711 वत्सरे वृत्तम् । प्राग् एवोप्त-कलह-बीजाः तेन्-कलाः एवं दृढे ऽधिकारे लब्धे सुतरां पराक्रमितुम् आरभन्त । यदा यदु-गिरौ कलहो ऽभवत् स एवायं कालः । तत्र वृत्तम् एव निदर्शनं कृत्वा इमे क्रमेण चिरानुवृत्त-रामानुज-दया-पात्र-पद्यानुसन्धान-निरोधे बद्ध-कच्छाः समपद्यन्त । असुर-राक्षस-चर्या-चारिष्व् एतेषु, दाक्षिण्य-स्वभावतया अ-किञ्चित् कारिषु अन्ये वड-कलाः सुमहद् वैमनस्यम् आपेदिरे । तेषु कस्यचनायं श्लोकः कर्ण-परम्परया श्रूयते --

[[36]]

> अन्नार्थी तातयाचार्यः अर्थार्थी च बृहद्-यतिः ।
> आत्तान्-जीयर् च पद्यार्थी शेषाः सेवार्थिनो वयम् ॥

इति । देशिक-पद्यानुसन्धान-प्रतिरोध-व्यसनिनो ऽमी महताम् अन्-अल्पां हिंसाम् अप्य् अ-कुर्वन्न् इति निश्चितं ज्ञायते । अत्रापि विषये वृद्धानां मुखात् कश्चन् श्लोकः श्रुतः ।

> अशनिर् अशनि-पल्ली-वंश-जे ब्रह्मघातिन्य्
> अभिपततु सुतीक्ष्णस् तूर्णम् आचार्य-नाम्नि ।
> य इह निगम-चूडा-देशि-केन्द्रस्य पद्यं
> न्यरुणद् अनघ-हृद्यं हन्त निर्बंध्य साधून् ॥

इति । एवं किल साक्षात् कृत तदानीन्तन दुरवस्थः कश्चिन् महात्मा अशोचत् । एवं यदु-गिराव् इव काञ्च्याम् अपि अष्टादश-शतकारम्भ एव साधिकार-तेन्-कला-पात्र-पद्य-प्रवेशो भगवन्-मन्दिरे । ततः पूर्वं तु देशिक-पद्यानुसन्धानम् एव चिरानुवृत्तम् । अस्य प्रतिरोधश् च तत्र विषय-वेदिनो धार्मिकस्य महा-राजस्य स्थितत्वाद् अ-शक्य आसीत् । इह तु तादृशस्य कस्यचिद् विरहात् या काचन स्थितिर् वर्तते । कीदृशी इयं स्थितिर् इति तु पश्चात् कदाचिद् विस्तरं करिष्यामः । इह हि देशिक-पद्यानुसन्धानम् एव प्राचीनम् इत्य् एतन् निरूपणम् एवोद्दिष्टम् ।

14 इतः 376 वर्षेभ्यः पूर्वं सिंहासनम् आरूढस्य राज-वोडयार्-महा-राजस्य काल एव देशिक-पद्यं यदु-गिरौ अनुसन्धीयमानम् आसीद् इति वस्तु-तत्त्वस्य निरूपितत्वात् 200 वत्सरेभ्यः पूर्वं तत् निर्मितम् इति वादो मायाविनां अ-पुनर् उदयं अगाधे गर्ते निखातः भगवता रामेण विराध इव । अत इह आग्रहिणा अन्-ऋजुना उच्यमानं सर्वं प्रलाप-मात्रम् ।

[[37]]

यद् उच्यते नाथ-मुनेर् आरभ्य वर-वर-मुनि-पर्यन्तानाम् आचार्याणाम् एकम् एव तनियन्- पद्यम् इति तेन किं फलति ? किम् इह अनुमानात् देशिकस्य पद्यान्तराभावः साधयितुम् इष्यते ? उत तत्-सामान्यात् सम्भावनामात्रं क्रियते ? नाद्यः । श्री-शठ-कोप-सूरेर् आचार्यस्य सहस्र-गाथार्थे

बहु-पद्य-दर्शनात् । न चैकस्यैव तत्र तनियन्त्वम्, इतरत् सामान्य-स्तुति-मात्रम् सार्वत्रिक-व्यवहार-विरोधात् । 'तिरुविरुत्ता'र्थे च पुनः पद्यान्तर-दर्शनात् । न द्वितीयः । शठ-कोप-सूरेर् इव देशिकस्यापि वैभवातिशयेन अन्-एक-पद्यवत् त्व् अस्यात्यन्तम् औचित्याद् इत्य् अलं अनभिज्ञं प्रति शास्त्र-प्रक्रिया-प्रसञ्जनेन ।

15 श्री-देशिक-पद्य-प्राचीनत्वे अप्रकम्प्ये स्थिते वर-वर-मुनि-पद्य-काराः किम् इति पद्यान्तरच्छायां विहाय रामानुज-दया-पात्रम् इत्य् एतत् पद्य-च्छायाम् एवान्वसरन्न् इति विमर्शो ऽत्र कर्तव्यः, नान्यः, तस्मिंश् च कृते यद् अत्र जड-मतिना परान् प्रत्युच्यते तत् सर्वं स्व-शिरस्येव पतितं ज्ञास्यते । कलह-काराः परेषां शिरसि प्रहरन्त इव उच्चैः शब्दायेरन्, न तूपांशु मुणमुणायेरन् ।

16 आडम्बर-सारः अज्ञ-सार्वभौमः केवलं पामर-व्यामोहनाय उक्तम् उक्तं पुनर् वदति । प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञातं पुनः प्रतिजानीते । अ-सङ्गतम् एव बहु प्रस्तौति । अर्थ-शून्या एव वाचो विमुञ्चति । "श्रीमान् वेङ्कट-नाथार्य" इत्य् अस्मिन् पद्ये विद्यमाने किम् इति रामानुज-दया-पात्र-पद्यम् अकुर्वन् इति विमर्शस्य को नाम सम्प्रति प्रसङ्गः ? श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अनुसन्धाय यदि वड-कला भगवन्-मन्दिरेषु दिव्य-प्रबन्ध-पारायणं कुर्युः किम् अयं एतदीयाश् च तत्र प्रतिरोधं नाचरिष्यन्ति ?

[[38]]

अत्र तत्त्वम् इदम् । यथा यथा शक्यं तथा तथा देशिक-पात्र-पद्यस्य कुत्सनं कर्तव्यम् इत्य् अस्यासुर-प्रकृतेर् नैसर्गिकं दुर्निवारं कौतूहलम् । तद्-अर्थं श्रीमान्-वेङ्कट-पद्य-प्रशंसाम् अपि कर्तुम् उत्सहते । यदि श्रीमान्-वेङ्कट-पद्यम् एकम् एव भगवतो निगमान्त-महा-देशिकस्य तनियन् अभविष्यत् यदि च तिं तद् एव दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमे अनुसन्धीयमानम् अभविष्यत् तदा ऽपि इदम् एव पद्यं रामानुज-दया-पात्र-पद्य-दशाम् एव एषां हस्ते प्राप्स्यत् ।

17

> समाश्रयण-परम्परायां ग्रन्थ-काल-क्षेप-परम्परायां च तनियन्-पद्यानुसन्धान-प्रकरणेषु अमी रामानुज-दया-पात्र-पद्यं मनसा ऽपि न स्मरन्ति

इति लिखति । समाश्रयण-गुरु-परम्परायां देशिकस्यानन्तर्भावे सति श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अपि नानुसन्धीयते । प्रसङ्गाभावात् । किं तेन । भगवद्-विषय-काल-क्षेपावसरे रामानुज-दया-पात्रम् इत्य् आरभ्य तनियन्-अनुसन्धानम् अस्त्य् एव । नेति मति-विभ्रम एव ।

> प्रामाणिकाः शिष्टाश् च सर्वे ऽपि वड-कलाख्याः सर्वत्र श्रीमान् वेङ्कट-नाथ-पद्यम् एव ह्य् आद्रियन्ते

इति लिख्यते । भगवन्-मन्दिरे वा गृहे वा दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमे कः शिष्टः प्रामाणिकः श्रीमान् वेङ्कट-पद्यं पठतीति निर्देशस् तावत् कर्तव्यः । अन्-ऋत-वादस्य किम् अवधिर् एव

नास्ति ?

> श्री-शैलेश-दया-पात्र-पद्यं प्रतिद्वन्द्वि-भावेनैव रामानुज-दया-पात्रं निर्मितम् इति वस्तु-तत्त्वस्याभ्युपगम एव शरणम् अनपायम्

इति यद् उक्तं तत् 'श्री-शैलेश'--'रामानुज' इत्य् अनयोर् अन्योन्य-स्थान-विनिमयं कृत्वा पठितव्यम् । कोटि-कृत्वो ऽपि आम्रेडितं अन्-ऋतं अन्-ऋतम् एव । न कदाचिद् अपि सत्यं भवेत् ।

18

> वृत्ति-ग्रन्थे तु जैमिन्य्-उपरचिततया षोडशाध्याय्य्-उपात्ता
> सङ्कर्षः काश-कृत्स्न-प्रभव इति कथं तत्त्व-रत्नाकरोक्तिः ।
> अत्र ब्रमः सद्-उक्तौ न वयम् इह सुधा बाधितुं किञ्चिद् अर्हाः
> निर्वाहस् तूपचारात् क्वचिद् इह [इति] घटते ह्य् एक-तात्पर्य-योगः ॥

[[39]]

इति अधिकरण-सारावल्यां देशिकः प्राचीनोक्तिषु विरोध-प्रतिभाने सति कथं निर्वाहः कार्य इत्य् अत्र अनुसर्तव्यां दिशं दर्शयति ।

> ब्रह्म-तन्त्र-चतुराय योगिने
> वेद-मौलि-युगलं ह्य् उपादिशत्

इति महाचार्य-श्री-सूक्तिः कुरुकेश्वर-कृत-षट्-सहस्त्री-पर्यन्त-भगवद्-विषय-ग्रन्थ-विषया । श्री-देशिक-सन्निधाव् अन्-अधीत्य तत्-पुत्र-सन्निधौ अध्ययनोक्तिः निगम-परिमल-विषयेति को विरोधः ? गुरु-परम्परा-ग्रन्थ एव एवं विषय-विभाग उक्तः ।

19 'पुनर् अपि सुष्ठु विशदयाम एतत्' इति प्रतिज्ञाय तृतीय-ब्रह्म-तन्त्र-स्वामि-लिखिततया किञ्चिद् अमिधाय अन्ते

> तद् इदं लज्जा-भय-लेशम् अन्तरा कल्पितम् ऐतिह्यम् इत्य् अत्र कस्यापि विवेकिनो हृदयं नैव विसंवदेत ।

इति लिख्यते । हन्त ! कियद् रमणीयं, कियन् निपुर्ण, कियत् समञ्जसं विशदी-करणम् !

> ऐतिह्य-वर्णने वयम् एव अधिकारिणः, वयम् एव तत्र लब्ध-पताकाः । तस्माद् अस्माभिर् एव निर्लज्जेर् निर्भयैश् च भूयते । इतरैः प्रामाणिकैः कथं तथा भवितुं शक्यम् इति विस्मयत इव । अ-सत्यत्व-सत्यत्व-प्रत्ययाभ्याम् अत्र महान् विशेष इति तु घोषणम् अद्य कर्तव्यं मन्यामहे । 'वितथैतिह्य-सहस्र-वर्णनेन' इति हि पताका

> दत्ता । अन्येषां तु अ-सत्यत्व-प्रत्यये सति नैव तन्-निबन्धने प्रवृत्तिः स्याद् इति लज्जाया वा भयस्य वा नास्त्य् अवकाशः ।

रामानुज-दया-पात्र-पद्यस्य आलयेषु अनुसन्धान-प्रतिबन्धो यद्य् अस्ति तेन तस्य ब्रह्म-तन्त्र-स्वामि-कृतत्वे का क्षतिः । यस्माद् इदानीं श्रीमद्-रामायणम् अनुस्मृति-कोशौ दहन्ति तेन किं तयोर् वाल्मीकिम् अनुकृतत्वं नास्तीति स्वस्थ-बुद्धिना केनापि साधयितुं प्रयत्येत ।

[[40]]

आळ्वारादीनां दूषणं कृतम् उच्यते । शठ-कोप-सूरिः भक्तो वा प्रपन्नो वा इति विमर्शम् उपक्षिप्य अपशूद्राधिकरण-न्याय-सञ्चार-पूर्वकं उपनिषद्-विहितायां भक्तौ तस्यानधिकारात् प्रपन्न एव सः इति सिद्धान्तः षट्-त्रिंशत्-सहस्री-ग्रन्थे कृतः सर्व-लोक-विदितः । किम् इदं नम्माळ्वार्-सूरेः दूषणं उत भूषणम् ? इतो ऽधिकं दूषणं परैः किं कर्तुं शक्यम् ? 'जन्म-वृत्तादिभिर् विहीनः' इति मुनि-वाहन-सूरि-विषये व्याख्यात्रा उक्त चावधेयम् ।

20 पुनर् इन्द्र-जालान्तरम् इह प्रतन्यते । द्राविड-ग्रन्थ-सम्बन्धि--ताल-पत्र--कोशेषु उपक्रमे पात्र-पद्यं क्वापि न दृश्यते । अत इदं न प्राचीनम् इति । क्वापि न दृश्यत इत्य् एतत् प्राच्य-त्वद्-ऊषणान् उपयुक्तम् । इदं पद्यं महा-पर-काल-स्वामिना कृतम् इति ह्य् उच्यते । तस्य आस्थान-कालः 1676 वत्सरात् प्रभृति 1787 पर्यन्तः । अत इदं पद्यं अद्य अवरतः सप्त-दशाधिक-शत-द्वय-वर्षैः प्राचीनम् । तत्र नास्ति संशयः । तस्मात् कालात् प्रभृति वड-कलानां अस्मिन् पद्ये अभिनिवेशो ऽस्तीति चाभिधीयते । अद्य विद्यमानाः प्रायः सर्वे ताल-पत्र-कोशाः अस्मिन्न् एव काले लिखिताः । एतेन प्रचारे स्थितम् एव पद्यं कोशेषु न लिखितम् आसीद् इति निस्सन्दिग्धं प्रतीयते । एवं सति कोशेषु तस्यादर्शनं कस्मै निर्णयाय उपयुज्यते ? अध्ययन-काले ऽनुसन्धेयस्यापि कोशेषु लेखन-निर्बन्धो नासीत्, यथा श्री-भाष्यादि-कोशेषु शान्ति-पाठादीनाम्, इत्य् एतद् एव हि ततः सिद्ध्यति । तस्मात् कोशेष्व् अ-दर्शनम् आलम्ब्य विजृम्भणं अ-ज्ञत्व-विलसितस्य अपरः कश्चित् प्रकार इति ज्ञेयम् ।

[[41]]

अपि च स्वकीयं अपर-मति-गाढम् अज्ञानम् इह पूर्व-पक्षी प्रकाशयति । न हि रहस्य-ग्रन्था द्राविड-ग्रन्थाः । मणि-प्रवाल-रूपतया द्राविड-पद-सत्त्वे ऽपि स्मृति-वचनानाम् इव दिव्य-प्रबन्ध-गाथानाम् उदाहरणे ऽपि च श्री-भाष्याद्य्-उक्त-तत्त्वार्थ-विशदी-करणार्थत्वेन श्रीमद्-अष्टाक्षरादि-विवरण-परत्वेन च संस्कृत-प्रधानत्वात् । मुनि-वाहन-भोगस् तु एको ऽत्रापवादः । सो ऽपि तादृशानां भूयिष्ठानां मध्ये घटकत्वात् तथैव भाव्यते । मूल-भूत-गाथा-दशकस्य श्रीमद्-अष्टाक्षर-रूपतयैव तत्राध्यवसितत्वाच् च । अत एव तद्-विवरणस्य मुनि-वाहन-भोगस्य रहस्य-ग्रन्थत्वम् । न हि दिव्य-प्रबन्ध-व्याख्यानानां सर्वेषां रहस्य-ग्रन्थत्वम् इष्यते । तद् एषु द्राविड-ग्रन्थत्वं कृत्वा तत्-सम्बन्धि-कोशेषु पात्र-पद्यादर्शनेन न्यूनताभिधानं उपनिषद्-भाष्योपक्रमे भक्तामृत-श्लोकादर्शन-कृत-न्यूनताभिधानम् उपनिषद् इति वेदितव्यम् ।

वस्तुतस् तु बहुषु ताल-पत्र-कोशेषु श्रीमान् वेङ्कट-पद्येन सह च विना च पात्र-पद्यं लिखितं दृश्यत एव । तिरुपति-क्षेत्र-स्थ--श्री-वेङ्कटेश्वर--प्राच्य-विद्या-विमर्श-शाला-सम्बन्धिनि पुस्तकालये स्थिताः कोशा अवेक्षणीयाः । तत्र 815 सङ्ख्यावति कोशे 124 पत्ते प्रधान-शतकारम्भे

> श्रीमान् वेङ्कट ... सदा हृदि, रामानुज-दया-पात्रं... वन्दे वेदान्त-देशिकम्

इत्य् उभयं दृश्यते । 132 पत्रे

> रामानुज-दया-पात्रं... वन्दे वेदान्त-देशिकम्

इत्य् एतद् एकम् एव । 3047 सङ्ख्यावति कोशे 18 पत्रे तत्त्व-सन्देशोपक्रमे 21 पत्रे रहस्य-सन्देशोपक्रमे च

> श्रीमान् वेङ्कट ... हृदि, रामानुज-दया-पात्रं.... देशिकम्, शीरोन्नुतूप्पुल् ... वाळ्वु

इति त्रयम् अपि लिखितम् । परं त्व् इमे रहस्य-ग्रन्थ-कोशाः । प्रकृतोपयोगितया द्रष्टव्यास् तु दिव्य-प्रबन्ध-कोशा एव । 1408, 2531, इति सङ्ख्यातयोः श्री-वेङ्कटेश्वर-विमर्श-शाला-सम्बन्धि-पुस्तकालय-स्थयोः 'मुदलायिर' (प्रथम-सहस्र)-कोशयोः रामानुज-दया-पात्र-पद्यं अन्यानि च 'लक्ष्मी-नाथ-समारम्भाम्' इत्य् आदीनि पद्यानि दृश्यन्ते । 3672 सङ्ख्यावति कोशे केशवार्य-कृपा-पात्रम्, रामानुज-दया-पात्रम् उभयम् अप्य् अस्ति ।

[[42]]

अपरो विशेषो ऽत्रास्ति । 'मुदलायिर' (प्रथम-सहस्र)-कोश एव अन्यः कश्चिद् अस्ति । तत्र आन्ध्री-लिपिः । तस्य सङ्ख्या 653 अत्र उपक्रमः --

> श्रीमते रामनुजाय नमः । गुरुमुखम् अन्-धीत्य'

इति । उपसंहारश् च --

> मधुर-कवि-चरणाव् एव शरणम् । अस्मद्-गुरुभ्यो नमः । श्रीमद्-रघु-नाथ-गुरवे नमः । वादि-भी-कर-गुरवे नमः । तोताद्रि-रामानुज-गुरवे नमः ।

इति । अस्य लेखकः लेखने कृत-हस्तः । पार्श्व-द्वये शङ्ख-चक्राभ्यां सह तत्-तद्-दिव्य-सूरि-रूपम् अपि तत्र तत्र पत्र-मध्ये लिखति । अयं तेन्-कला-गृहाद् आहृतः कोश इत्य् अत्र नास्ति संशयस्यावकाशः । तादृशे ऽस्मिन् श्री-शैलेश-पात्र-पद्यं वा लक्ष्मी-नाथ-समारम्भाम् इत्य्-आदिकं वा किम् अपि न दृश्यते । अन्ते बहूनां नमस्कारे क्रियमाणे वर-वर-मुनेः स नास्ति । अपरः कोशः 'तिरुवाय्-मॊऴि-व्याख्यानम्' इत्य् आख्यातो वर्तते । तत्रापि 'श्रीमते रामानुजाय नमः' इत्य् एतावन्-मात्रम् आदौ दृश्यते ततः साक्षाद् व्याख्यानारम्भ एव । तस्मात् ताल-पत्र-कोशेषु

तनियन्-पद्य-लेखन-निर्बन्धः तेन्-कला-सम्प्रदाये ऽपि नास्तीति प्रतीतेः अन्-अभिज्ञेन अस्थान एव सम्भ्रमः पदर्श्यत इति ज्ञेयम् ।

> वेदान्त-देशिक-वैभव-प्रकाशिकाया मणि-प्रवालमयो भागः ताल-पत्र-लिखितः मद्र-राजकीय-प्राच्य-लिखित-पुस्तकालये वर्तते । तस्य सङ्ख्या R. No 104. H. 38–14 इत्य् एवं रूपा । तत्र रामानुज-दया-पात्र-पद्यं न दृश्यते

इति विलिख्याट्ट-हासः क्रियते । तस्मिन् ताल-पत्र-कोशे तनियन्-श्लोक-भागस्य यद् रूपं तत् परिपूर्णतया तथैव कुतो नोच्यते ? पात्र-पद्ये न दृश्यत इत्य् एतावन्-मात्रं कथम् उच्यते ? शुद्धा वञ्चना ह्य् एषा । वैभव-प्रकाशिका-ग्रन्थः अचिरातीत-प्रमाथि-संवत्सराद् अपि प्राक्तने प्रमाथि-संवत्सरे (1879) मुद्रितः ।

[[43]]

स इतः पञ्च-सप्त-त्रि-वत्सरेभ्यः पूर्वं प्रकाशितः । स प्राचीनानेक-मातृका-परामर्शेन सम्पादित इति सम्पादका वदन्ति । तत्र 130 पुढे कुमार-वरदाचार्य-कृतयोः श्रीमान् वेङ्कट, कवि-तार्किक-सिंहाय, इत्य् एनयोर् मध्ये ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामि-कृतं 'रामानुज-दया-पात्रम्' इत्य् एतत् पिल्लै-लोकाचार्य-कृतं 'शीरोन्नूतूय्पुल्' इत्य् एतच् च पद्यं दृश्यते । निर्दिष्ट-पूर्वे मद्र-राजकीय-पुस्तकालय-स्थे ताल-पत्र-कोशे कुमार-वरदाचार्यीय-पद्य-द्वय-मध्ये न केवलं 'रामानुज-दया-पात्रम्' इत्य् एतद् एव अपि तु 'शीरोन्नुतूप्पुल्' इत्य् एतद् अपि न दृश्यते । न चैतयोर् अ-दर्शन-मात्रम् एव किन्तु मुद्रित-वैभव-प्रकाशिका-पुस्तके 74 पुढे पराजित-डिण्डिम-कवि-कृतत्वेन पठितः 'घोटी-धाटी-कठोर' इत्य्-आदिः श्लोकः तयोः स्थाने लिखितो दृश्यते । न चास्य श्लोकस्यात्र स्तोका ऽपि सङ्गतिर् अस्ति । तेन तत्र पद्यान्तर-स्थितिः स्फुटम् एवावगम्यते । अस्य लिखित-कोशस्य या मातृका तत्र परमार्थ-पद्ययोः कीट-खादनेनान्यथा वा लोपे जाते तत्-स्थान-पूरणाय महान् श्लोको ऽयं लेखकेन लिखितो भवेत् । पूर्व-पक्षि--स-जातीयेन वा केनचित् बुद्धि-पूर्वम् एव एकं तत् पत्रम् अपनीय विपर्यस्य प्रतिनिहितं भवेत्, तस्य कोशस्य पुस्तकालय-प्राप्तेः पूर्वं वा पश्चाद् एव वा कथम् अपि । किं हि न क्रियेत साहसिकैः । यथा-दृष्टं सर्वम् अन्-उक्त्वा निजाभिमत-दुस्सिद्धान्तानुकूल-मात्रं विदुषाम् अपि मोहावहम् उच्चैः पदे पदे घोषयतां किं नाम साहसं लोके अ-करणीयम् अस्ति ।

21 अत्रापि स्वयं बलवद्व्यामुग्धः परान् अपि व्यामोहयितुम् उद्युङ्क्ते । मुद्रण-यन्त्र-प्रादुर्भावात् प्राक् नैव जज्ञे देशिक-पात्र-पद्यम् इति अत्र प्रतिज्ञायते । महा-पर-काल-स्वामिना कृतम् इति पूर्वं प्रतिज्ञायते । तस्य च स्वामिनः कालस्य ज्ञातत्वात् पद्यस्यापि तद्-रीत्या स एव कालः । पुनर् अनेन प्रतिज्ञान्तरेण किं कृतं भवति । मुद्रण-यन्त्र-प्रादुर्भावः किं स्वामिनः प्राचीनः उत सम-कालिकः उत अर्वाचीनः । आद्ये तत्-प्रादुर्भावानन्तरत्वे ऽपि स्वाम्य्-अवतारात् प्राग् एव अन्येन केनापि तत्-करण-सम्भवात् स्वामि-कृतत्व-प्रतिज्ञा-हानिः । द्वितीये प्रतिज्ञान्तर-वैयर्थ्यम् । अन्त्ये पुनः स्वामि-कृतत्व-प्रतिज्ञा-हानिः । एवं ताल-पत्र-मुद्रा--यन्त्रालयादि-प्रस्तावः सर्वः बुद्धि-प्रसादात्यन्ताभाव-कृतः मृदु-धियां व्यामोह-मात्र-फलकः प्रस्तोतुर् वाचाम्-अ-गोचर-बालिश्य-व्यञ्जकः विदुषां नितान्तम् उद्वेजकः ।

[[44]]

अत्रापि किञ्चित् स्व-पक्ष-प्रतिकूलम् एव लिखन् आत्मनि अत्यन्तं शोचनीये परान् प्रति शोकम् आविष्करोति । तूप्पुल्-वेङ्कटाचार्येण मुद्रिते पञ्च-व्याख्यान-सहिते श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सार-कोशे आरम्भे पात्र-पद्यं न दृश्यत इत्य् उक्त्वा, सद्यः 'श्रीमान् वेङ्कट-पद्यं वा किं दृश्यत' इति स्वयम् उत्तिष्ठतः प्रश्नस्य समाधानं ब्रुवन्न् इव 'श्रीमान् वेङ्कट-नाथार्य-पद्यम् एव विलसति' इत्य् अभिधाय तत्र स्वकीयां छल-वृत्तितां छादयन्

> तच् च पद्यं मुद्रण-कारैर् न मुद्रितम् । अपि तु सारास्वादिनी-नामक-प्रधान-व्याख्या-प्रणेत्रा महात्मना स्व-हस्तेन लिखितं तत् पद्यम् इति स्पष्टं प्रतीयते ।

इत्य् अनुबध्नाति ।

> व्याख्याता स्व-व्याख्यानारम्भे श्रीमान् वेङ्कटनाथार्य-पद्यम् अनुसन्धत्ते । न तु मूलारम्भे तत्-पाठो दृश्यते

इत्य् एवोक्तं भवति । एवम् एव तिरुच्चेरै-क्षेत्र-मुद्रणे ऽपि काञ्ची-मुद्रणे ऽपि च श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अपि मूलारम्भे न दृश्यते, न परं पात्र-पद्यम् एव । एवं च प्रामाणिकैः कृतेषु एषु मुद्रणेषु श्रीमान् वेङ्कट-पद्यस्यादर्शनात् इदं पद्यं तस्मात् कालाद् अन्-अनन्तरम् एवोत्पन्नं न ततः पूर्वम् आसीद् इति वा प्रतिज्ञायताम् । श्री-भाष्य-कार-तनियन्-पद्यस्य श्री-भाष्यादिष्व् इव ग्रन्थेषु तनियन्-पद्यस्य लेखने वा मुद्रणे वा नास्ति निर्बन्ध इति ग्रन्थ-मुखे ऽदर्शन-मात्रेण पात्र-पद्यस्य प्राचीनत्वं न विहन्यत इति तद्-अर्वाचीनत्व-प्रतिज्ञाभङ्गो वा ऽभ्युपगम्यताम् । न तृतीया गतिर् अस्ति ।

[[45]]

22 वस्तुतो रहस्य-ग्रन्थेषु पात्र-पद्यानुसन्धानस्य नास्त्य् अवसर इत्य् उक्तं पूर्वम् । तेन तस्य कोशेष्व् अ-मुद्रणं न वाच्यत्वाय कल्पते । रहस्य-ग्रन्थाध्ययनावसरे अनुसन्धीयमान-श्रीमान् वेङ्कट-पद्य-मुद्रणे ऽपि नास्ति निर्बन्ध इत्य् उक्तम् । यदि केचित् सम्पादकास् तन्-मुद्रयन्ति तत् तेषां श्री-देशिके भक्ति-प्रकर्ष-वशात् । अत एव हि केचित् तत्-पद्य-मात्रेणातुष्यन्तः पात्र-पद्यं इति प्रति 'शीरोन्नुतूप्पुल्' इति द्राविड-पद्यं च मुद्रयन्ति । यथा इतः चतुः-पञ्चाशद्-वत्सरेभ्यः पूर्वं (शार्वरी-वत्सरे) मद्र-रिप्पन्-मुद्रणालये मुद्रिते सप्त-दश-रहस्य-कोशे इदं तनियन्-त्रयम् अप्य् आदौ दृश्यते ।

23 मुद्रा-यन्त्राण्य् अपि शकटासुर-न्यायेन आविश्य रामानुज-दया-पात्र-पद्यस्य क्वापि मुद्रणं यथा न भवेत् तथा प्रबलारभटीकरणौपयिकीं माया-शक्तिं सम्पादयितुं तपश्चर्या कुतो न चर्यते ?

> मुद्रा-यन्त्रं तावत् न किम् अपि पद्यं वाक्यं पदम् अक्षरं वा निरोद्धुं प्रभवति

इतीदं सत्यं वयम् अतिमात्रं शोचामः । अन्यथा हि ईदृश-बालिश-भाषित-श्रवण-दौर्भाग्यं विदुषां कर्णयोः कदापि परिणतं न भवेत् ।

जय-पराजयौ घुष्येते । श्री-राघवावतारात् पूर्वं दण्डकारण्य-वासिनाम् ऋषीणां तन्-मांसानि भक्षितवतां अन्येषां च यौ जय-पराजयौ तादृशाव् इमाव् इति शास्त्राणि येषां प्रमाणं तैर् ज्ञायत एव ।

अनुपदं वर्धमानेन कलिना ध्वस्त-प्रायेषु वैदिकेषु सर्वेषु धर्मेषु, घोरेषु दुराचारेषु च सर्वत्र भूयिष्ठं लब्ध-प्रचारेषु,

> कलौ पञ्च-सहस्रान्ते विष्णुस् त्यक्ष्यति मेदिनीम्

इत्य् उक्त-रीत्या त्यक्तवति च भगवति जगतीम् इमां जय एवाधर्म-लक्षणं पराजय एव धर्म-लक्षणम् इति न न विदन्ति विद्वांसः । किम् अनेन सर्वेण । पात्र-पद्यस्यार्वाचीनत्व-साधनोपयुक्तं हि किम् अपि वाच्यम् ।

24-25 अत्यन्तम् अ-सङ्गतम् एव बह्व् अत्र लिख्यते ।

[[46]]

> देशिकानां प्रभावातिशयान् तेन्-कलाख्या एव ग्रन्थ-मुखतो ऽपि प्राकाशयन् । वड-कलाख्यास् तु देशिक-सम्बन्धं मध्य-काल एव स्वात्मन्य् अध्यारोपितवन्त इत्य् अस्यार्थस्य साक्षिणस् सन्ति विविधाः । तेषु चान्यतमं साक्षिणम् इह निरूपयामः ।

इति प्रतिज्ञाय

"चण्ड-मारुतं-दोड्डयाचार्यस् तावत् तेन्-कलाचार्य एव ।"

"स तु देशिक-भक्त एव ।"

वेदान्त-देशिक-वैभव-प्रकाशिका न तत्-प्रणीता। अपशब्द-भूयिष्ठत्वात् ।

अस्मत्-कूट-स्थः प्रतिवादि-भयङ्कराचार्यः सप्तति-रत्न-मालिकाकार इति वदन्ति । तन् न । तस्या अपि अपशब्दवत्त्वात् ।

इति स-संरम्भं निरूपयति । देशिक-वैभवं तेन्-कलाचार्या एव ग्रन्थ-मुखेन प्राकाशयन् इति प्रतिज्ञा ऽत्र प्रथमं कृता । तस्याः स्थापनाय

> देशिक-वैभव-प्रकाशकतया ऽद्य प्रसिद्धौ द्वौ ग्रन्थौ -- चण्ड-मारुत-दोड्डयाचार्य-कृता वैभव-प्रकाशिका च प्रतिवादि-भयङ्कराचार्य-कृता सप्तति-रत्न-मालिका च । इमाव् उभाव् अपि कर्तारौ तेन्-कलाचार्यौ

इत्य् उपपादनं कर्तव्यम् । इदं तु वस्तुतो देशिक-स्तुति-पर्यवसायित्वान् नेष्टम् । अतः अपशब्द-प्राचुर्यात् इमौ ग्रन्थौ ताभ्याम् आचार्याभ्यां न कृतौ इति आन्तरस्य, आजन्म-सिद्धस्य, अप्रति-विधेयस्य, अ-परिच्छेद्यस्य, अनुक्षणम् अभिवर्धमानतया तदा तदा परिवहतः आचार्य-

द्वेषस्यानुरूपं भाषते । परं तु इदम् एवं भाष्यमाणं तेन्-कलाचार्यः को ऽपि देशिक-वैभवं ग्रन्थतो न प्राकाशयत् इति विपरीत-साधकम् एव भवतीति कु-मतिर् अयं ज्ञातुं न क्षमः । एवं तावत् द्व्यंशायां प्रतिज्ञायां एको ऽंशः सुष्ठु स्थापितः । अथ वड-कलाख्या-मध्ये देशिक-सम्बन्धं प्राप्ता इत्य् अस्यांशस्य कथं सिद्धिः । तम् अशं प्रति किम् उक्तम् ? को मध्य-पदार्थः ? कदा आरम्भः कथं तद् ज्ञायते ? शिशुर् अपि कश्चिद् अन्यः किम् एवम् अर्थ-शून्यं भाषेत ?

[[47]]

शत-दूषण्यां शठ-कोप-सूरि-दूषणं देशिकेन कृतम् इति अयम् एव पूर्व-पक्षी बहु-कृत्वो दूषितवान् । अस्याः शत-दूषण्याः अतिभक्ति-भरितो दोड्डयाचार्यः

> तुरग-वदन-तेजो-बृंहिताश्चर्य-शक्तिः
> कवि-कथक-मृगेन्द्रः सर्व-तन्त्र--स्व-तन्त्रः । जयति गुरुर् अ-बाधां वेद-चूडार्य-संज्ञाम्
> अन्-इतर-जन-लभ्यां लम्भितो रङ्ग-भर्त्रा ॥

इति देशिकोत्तमं स्तुवन् चण्ड-मारुत-नाम्नीं प्रौढ-विस्तृतां व्याख्यां विधाय चण्ड-मारुत-दोड्डुयाचार्य इति प्रसिद्धो बभूव । एवं सति देशिक-भक्त्या दोड्डयाचार्यः वड-कला-सम्प्रदाय-प्रविष्टो बभूवेति किं वाच्यम्, वैपरीत्येन देशिकः तेन्-कला-सम्प्रदाय-स्थ इति । स हि अप्पय्य-दीक्षितेन सह वादे प्रसक्ते बहु-दिनानन्तरं अतिविषण्णः स्वाराध्य-भगवत्-सन्निधौ प्रपत्तिं कृत्वा शयितः स्वप्ने प्रादुर्भूतेन भगवता सानुकम्पं 'वेदान्ताचार्य-कृतां शत-दूषणीम् अधीष्व, जेष्यसि' इत्य् अनुगृहीतः सम्प्रदायान्तराभिमानेन तद्-अवधि-देशिकं प्रति स्थितम् औदासीन्यं परित्यज्य सानुशयः तं प्रत्यत्यन्तं प्रवणः सन् शत-दूषणीं सेवित्वा वादिनं विजित्य तदा प्रभृति तद्-भक्ताग्रगण्यो ऽभूत् । सिद्धान्त-परिपालनं प्रति किम् अप्य् अ-कृत्वा केवल-सङ्केत-मात्रेण आचार्यतया परिगृहीतान् श्री-भाष्यादि-परिश्रम-विरहेण अन्-उचितातिवाद-प्रवणतया चासाम्प्रदायिकार्थ-वादिनश् चान्यान् प्रति

> अ-परिचित-सम्प्रदायैर्
> अविदित-यति-राज-सूक्ति-तात्पर्यैः ।
> अ-शमित--कु-दृष्टि-गर्वैर्
> अलम् अलम् अन्यैर् अनागमान्तार्यैः ॥

[[48]]

इत्य् अभ्यधिकाम् अवज्ञां प्रकाशयन् वैभव-प्रकाशिकां च निर्ममे । तस्मात् भारद्वाज-श्रीनिवासाचार्यवत् साङ्केतिकान् सम्प्रदायान्तराचारान् सर्वान् दूरतः परित्यज्य दोड्डयाचार्यः देशिक-ग्रन्थ-शिक्षितान् एवावलम्ब्य परिपूर्ण-वड-कलाचार्यो बभूवेति वस्तु-स्थितिः । आधुनिकाः पुनर् अपि तेन्-कला बभूवुर् इति चेत् तेषां तद् दौर्भाग्यम् । तत्र वक्तव्यानि अ-वक्तव्यानि च बहूनि कारणानि स्युः । इदानीन्तन-तेन्-कला-जन-पूर्व-पुरुष-पूज्यत्वेन देशिकस्य तेन्-कलात्व-साधनं लङ्का-राक्षस-सन्तति-भवैः स्व-पूर्व-पुरुष-विभीषण-पूज्यत्वेन रामस्य राक्षसत्व-साधन-कल्पम् इति ज्ञेयम् ।

प्रतिवादि-भयङ्कराचार्यश् च कुमार-वरदाचार्य-कटाक्षाधीन-सर्व-वैभव इति तस्य वड-कलाचार्यत्वम् अ-प्रकम्प्यम् । तस्य च वर-वर-मुनेश् च न को ऽपि सम्बन्ध इत्य् अन्यैः सुनिरूपितम् एव । इदानीन्तनास् तद्-वंश-जाः तेन्-कला इति चेत् पूर्ववद् एव बहुभिः कारणैर् जातो ऽयं विपर्यास इति वाच्यम् । तद्-वंश-जा एते नैव भवन्ति । स-गोत्रत्व-मात्रेण आरोपित-तद्-वंश-सम्बन्धा इति वा ।

यत् तु अपशब्दा इति कांश्चित् प्रदर्श्य ग्रन्थस्य प्रसिद्ध-कर्तृ-कृतत्व-बाधने यत्नः क्रियते स स्व-सम्प्रतिपन्ने ऽपि सर्वत्र सुकरः ।

अपशब्द-शतं माघे भारवौ तु शत-त्रयम् । कालिदासे नगण्यन्ते

इति चाहुः । पिल्लै-लोकाचार्य-रहस्य-ग्रन्थेषु अपशब्दान् अन्वयादि-दोषा अ-परिमिता अन्यैर् दर्शिता एव । कूर-नाथ-पञ्च-स्तव्यां अ-पाणिनीयानि रूपाणि कति न सन्ति ? श्री-कृष्ण-पादाचार्य-द्वय-कृतयोः चतुर्-विंशति-सहस्री--षट्-त्रिंशत्-सहस्री--ग्रन्थयोः प्रायेण पद-पदार्थ-वाक्य-वाक्यार्थ-दोषाः प्रमाण-ग्रन्थ-विरोधाश् च दर्शयितुं शक्यन्ते । तस्माद् अयं मार्गः अत्यन्तं सापाय इति गृह्यताम् ।

[[49]]

न च निर्दिष्टाः प्रयोगाः सर्वथा अ-साधव एवं । सहस्रम् इति सङ्ख्या-परं, न तु सङ्ख्येय-परम् । सहस्रं सहस्र-सङ्ख्या एषां पद्यानाम् अस्तीत्य् अर्थे अर्श-आद्य्-अच्-प्रत्यये सहस्राणि सहस्र-सङ्ख्याकानि पद्यानीति युज्यत एव बहु-वचनम् । एवं क्लिष्टो ऽप्य् अयं प्रयोगो न सर्वथा प्रयोजन-शून्यः । यद्य् अप्य् एकम् एव सहस्रं श्लोकानाम् इह वर्तते तथाप्य् एकैकस्य बह्व्-अर्थ-गर्भतया बहूनि सहस्राणीत्य् एव मन्तुम् उचितम् इत्य् अभिप्रायात् ।

चतुः-सप्ततिभिर् इत्य् अपि समञ्जसम् एव । चत्वारि च सप्ततिश् चेति द्वन्द्वात् । दृश्यते चैवं प्रयोगः पश्चात् सुन्दर-यति-कृत--गुरु-परम्परा--ग्रन्थोदाहृते

> संसेवितः संयमि-सप्त-शत्या
> पीठैश् चतुस्-सप्ततिभिः समेतः ।
> अन्यैर् अन्-अनन्तैर् अपि विष्णु-भक्तैर्
> आस्ते ऽधिरङ्गं यति-सार्वभौमः ॥

इत्य् अस्मिन् श्लोके । "सप्तत्या तैश् चतुर्भिः" इति यति-राज-वैभवे व्यस्तस्य च प्रयोगः । तेन विग्रहः सुग्रहः । एकं सहस्रम् । द्वे सहस्रे । त्रीणि सहस्राणि । एवं चत्वारि च सप्ततिश् च सहस्राणि । इति सुशोभनो ऽयं प्रयोगः । सप्ततिः सप्तती सप्ततयः । इत्य् एक-वचनवत् द्वि-वचन--बहु-वचने अपि भवत एव । केनोक्तं नेति ।

> सप्तति-पदस्य वा सहस्र-पदस्य वा बहु-वचनान्तता न शास्त्र-सम्मता

इति गम्भीरं निर्भयं निर्लज्जं च अन्-आनाघ्रात यत् किञ्चिच् छास्त्र-गन्धो ऽपि शास्त्रं प्रमाणयन् घोषयति । केन शास्त्रेण तव बहु-वचनं निषिध्यत इति हि वक्तव्यम् । 'विंशत्य्-आद्याः सदैकत्वे' इति निघण्टोर् अर्थः अभिज्ञेभ्यो ऽधिगन्तव्यः । द्वे विंशती चत्वारिंशत् ; तिस्रो विंशतयः षष्टिः ; इत्य्-आदि हि साध्व् एव । यदि सहस्र-पदान् न बहु-वचनं तर्हि दशमे पर्वणि स्वेनैव प्रयुक्तस्य 'अष्टादश-सहस्रिका' इति पदस्य कथं विग्रह इति हि बत पर्यालोचने नास्ति बुद्धि-प्रसरः दिव्य-प्रबन्धेषु आहत्य कति गाथा इति प्रश्ने 'चत्वारि सहस्राणि' इत्य् एतद् विना किम् अन्यद् उत्तरं दीयेतेत्य् आस्तां तावत् अ-व्युत्पन्नस्याति विमर्दनम् ।

[[51]]

प्रौढिम-पदे ऽपि साधुत्व-द्रढिमा दुर्निवारः । वामनेन कविभिः प्रयुक्तम् इदम् उपलभ्य 'अत्र इमनिच् दुर्लभः' इत्य् उक्तं जानद्भिर् एव हि एवं प्रयुज्यते । अतः योग-विभागादिना वा उदरम्भरिः इत्य्-आदिवद् व्याकरणान्तरानुसारितया वा साधुत्वम् अत्र समर्थनीयम् इत्य् एषाम् अभिप्रायः ।

26 शब्द-जालेन वृथा ग्रन्थ-शरीरं वर्ध्यते । अणुम् अपि सारांशम् अन्तरा पुनर् उक्तिमय-बहु-भाषणं केवलं पाप-फलम् इति यदि बुध्येत लोकस्य क्षेमो भवेत् । पात्र-पद्य-करणात् पूर्वं श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अनुसंहितम् आसीत् । तत्-करणानन्तरं तद्-अनुसन्धाने कर्तव्ये प्रसक्ते

> श्रीमान् वेङ्कट-पद्य-स्थाने वा इदम् अनुसन्धेयम् ? समुच्चयेन वा ? तत् क्वचित् इदं क्वचिद् इति व्यवस्थया वा ?

इति विमर्शो ऽवश्यम् उत्तिष्ठेद् एव । कृतस्य च पद्यस्य आचार्यानुमतिं प्राप्यैवानुसन्धेयत्वात् तत्-सन्निधौ तन्-निवेदनावसरे अनुसन्धान-विषयं स्व-संशयम् अपि निवेद्य व्यवस्थया ऽनुसन्धेयम् इति तन्-नियमनम् अलभ्यतेति एवं निबद्धे वृत्तान्ते न खलु सुधियां किञ्चिद् आक्षेप्तव्यम् अस्ति । ग्रन्थ-कर्तरि वृत्ते पश्चाद् अन्-एकैः अन्-एक-स्तुति-पद्य-करणे ततो ऽप्य् अर्वाचीनैः कुत्र किम् उपादेयं इत्य् अत्र विनिगमनाविरहात् समुच्चित्य तानि पठ्यन्तां नाम । प्रकृते तु जीवति गुरौ तद्-विषये च एकस्मिन् पद्ये ऽनुसन्धीयमाने स्थिते कृतस्य पद्यान्तरस्य तन्-नियमनानुसारेण काचन व्यवस्था सम्पन्नेति वैषम्यं महत् ।

'अपहास्यं ननु ' इत्य् अभिधान-मात्रेण तत्त्वार्थ-निरासो यदि भवति स कुत्र दुष्करः ? पूर्व-पक्ष्य्-अभिमतं सर्वम् अत्यन्तम् अपहास्यम् इति समये सुविशदं दर्शयिष्यामः ।

[[51]]

27 व्यवस्थाम् अर्वाचीना नानुपालयन्तीति न । सर्वथा परिपालयन्त्य् एवेति निरूपितम् । अथ यत् श्रीमान् वेङ्कट-पद्ये अ-स्वारस्यं पश्यन् ब्रह्म-तन्त्र-स्व-तन्त्र-स्वामी पद्यान्तर-करणे प्रावर्ततेत्य् उक्तम् इव कृत्वा बहु जल्प्यते तद् अप्य् अस्थाने । औचित्यं तत्र निबन्धनम् उक्तं, न त्व् अ-स्वारस्यम् । अनयोर् यदि भेदो न गृहीतः वृद्धोपसेवनेन सो ऽधिगन्तव्यः । भगवद्-

विषयाध्ययनावसरे भगवद्-अनुभवौपयिकाचार्य-परम्परा-कटाक्ष-पात्रत्वानुसन्धानम् उचितम् इत्य् अभिप्रायेण तत्-प्रतिपादक-पद्यान्तर-करणम् उच्यत इति विवेक्तव्यम् ।

विषयम् अ-गृह्णतैवात्र वर्णाडम्बर-मात्रं रचनाया वैशिष्ट्य-हेतुर् इति मन्यमानेन यत् किम् अप्य् उच्यते तद् उपेक्षामहे, अलं बधिर-कर्ण-जापेनेति ।

> बालिश-कविना केनापि कृतम् इति सम्यग् अवधारणार्हम् इदं पद्यम्

इति द्वेषाभिष्यन्द-वमनं करोति । ननु भोः अ-बालिश-कविना कृतस्य श्री-शैलेश-पद्यस्य तद्-अपेक्षया कस्मिन्न् अंशे को विशेष इति स्थित्वा पर्यालोच्य उच्यताम् । वर्ष-शतेनापि, साक्षाद् रङ्ग-नाथेनापि, स दुर्वच इत्य् आस्ताम् एतत् । दोषास् त बहवः सन्ति । परन्तु प्रतीकार-विधया ऽपि तद्-उद्घाटनम् अस्मभ्यं न रोचते । तद् इदानीम् उदास्यते । निर्बन्धे जाते पश्चाद् अन्-इच्छया ऽपि तान् उदाहरिष्यामः ।

> प्रादुर् भाव-कालात् प्रभृति आसेतु-शीताचलं भूयिष्ठां प्रतिष्ठां प्राप्त श्री-शैलेश-दिव्य-पद्यम्

इत्य् आह । अत्र ब्रूमः । ए, बि, सि, डि इत्य् अक्षराणि आ उत्तर-ध्रुवात् आ च दक्षिण-ध्रुवात्

> आच प्राच्य-प्रतीच्य-क्षिति-धर-युगलादर्क-सोमावतंसात्

आसमुद्र-तलात् आच दिवः सुप्रतिष्ठितानि । देश-व्याप्त्या यदि विशेषः तर्हि तान्य् एव सर्वोत्तमानि ।

> सर्वतः कर-वीरादीन् सूते सागर-मेखला ।
> मृत-सञ्जीविनी यत्र मृग्यमाण-दशां गता॥

[[52]]

28 अथ पारमार्थिकी स्थितिं चोद्य-रूपेणोपक्षिप्य पूर्व-पक्षी-कुर्वन् समाधानाभासं लिखति । देशिकः प्राचीनः । अतः तदीयं पात्र-पद्यं च प्राचीनम् । वर-वर-मुनिर् अर्वाचीनः । अत एतदीयं पात्र-पद्यं पूर्व-पद्यानुकारेण रचितं ततो ऽर्वाचीनम् एवेति कुतो न भवतीति चोद्यम् । अत्रोत्तरम् आह --

> यदि रामानुज-दया-पात्र-पद्यम् एकम् एव वेदान्त-देशिकानां तनियन् पद्यत्वेन विराजेत, यदि च श्रीमान् वेङ्कट-नाथार्य-पद्यं नैव स्यात् तर्हि रामानुज-दया-पात्र-पद्यम् अवलोक्य तत्-प्रतिद्वन्द्वि-भावेनैव श्री-शैलेश-दया-पात्र-पद्यं प्रणीतम् इति कथनीयम् एव । तद् वयम् अपि निराबाधम् अङ्गीकुर्याम ।

इति । अत्र प्राज्ञैर् विमर्शनीयम् । श्रीमान् वेङ्कट-पद्य-विरहे पात्र-पद्यस्य महा-पर-काल-स्वामि-कृतत्वाभिधानम् उपेक्ष्य प्राचीनत्वाभ्युपगमः कार्य एवेत्य् अयम् अत्र वदति । तेन तत्र न काचिद्

अन्-उपपत्तिर् अस्तीति सिध्यति । अथ पर्यालोचनीयं श्रीमान् वेङ्कट-पद्य-सत्त्वं तथा ऽभ्युपगमस्य कं प्रतिबन्धं कथम् आचारतीति । शास्त्र-रीत्या हेतु-साध्य-प्रक्रियया किम् अपि वक्तुम् अत्र न शक्यते । तद् अयं न जानाति । देशिकस्य जीवित-काल एव तनियन् द्वयम् उत्पन्नम् । तयोर् एकं दिव्य-प्रबन्धानुसन्धान-समय-मात्रे उपयुक्तम् । इतरद् इतरत्र सर्वत्र । तत्र वर-वर-मुनि-शिष्याः दिव्य-प्रबन्ध-प्रधानत्वात् तत्-सम्बन्धि-पद्यानुसारेण 'श्री-शैलेश-दया-पात्रम्' इत्य् एव अस्य तनियन्-पद्यं चक्रुर् इति वस्तु-स्थितौ न खलु किम् अप्य् अन्-उपपन्नं भवति । तस्माद् अयम् एव सिद्धान्तः ।

श्रीमान् वेङ्कट-पद्यानुकारेण कैश्चित् प्रकाशितं

> श्रीमान् श्री-रङ्ग-नाथार्यो वेदान्त-द्वय-केसरी ।
> मुनिः कान्तोपयन्ता मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

[[53]]

इति वर-वर-मुनि-विषयं पद्यं दृष्ट्वा इदं पद्यं कृत्रिमम् इति, स्पर्धया कल्पितम्" इति च वयम् एव प्रतिपाद्य तत्-प्रचारं न्यषेधामेति वदन् स्वस्य प्रामाणिकत्वं प्रथयितुम् इच्छति । का नामात्र स्पर्धा ? अस्मिन् श्लोके लब्ध-प्रचारे यथा ऽयं श्लोकः श्रीमान् वेङ्कट-पद्यानुकारेण कृतः तथैव श्री-शेलेश-श्लोकः रामानुज-दया-पात्र-श्लोकानुकारेण कृत इति स्फुटम् एव सर्वैर् गृह्येतेति भीति-भारेण तन्-निवारणम् इति कस्येदं दुर्ग्रहम् ?

29 पात्र-पद्यं परित्यज्यात्र पद्यान्तर-विमर्शे प्रवर्तते ।

> नमो रामानुजार्याय वेदान्तार्थ-प्रदायिने ।
> आत्रेय-पद्म-नाभार्य-सुताय गुण-शालिने ॥

इत्य् अस्मदीयैर् अनुसन्धीयमानं निगमान्त-महा-देशिक-मातुलस्य तद्-आचार्यस्य वादि-हंसाम्बु-वाहार्यस्य स्तुति-पद्यम् । अस्य स्थाने तेन्-कलाः

> नमः श्री-शैल-नाथाय कुन्ती-नगर-जन्मने ।
> प्रसाद-लब्ध-परम् अप्राप्य कैङ्कर्य-शालिने ॥

इतीदम् अनुसन्दधते । अत्रापि पौर्वापर्यं पूर्ववद् एव स्थितम् । पूर्व-पक्षी तु बहु-भाषित्वा ऽपि अन्ततः पूर्व-युक्तिम् एवाश्रित्य विपर्यासं कल्पयितुम् ईहते । वादि-हंसाम्बु-वाहस्य श्री-देशिक-कृतम् एव

> यस्माद् अस्माभिर् एतद् यति-पति-कथित-प्राक्तन-प्रक्रियोद्यत्-
> कर्म-ब्रह्मावमर्श-प्रभव-बहु-फलं सार्थम् अग्राहि शास्त्रम् ।
> तं विष्वग्-भेद-विद्या-स्थिति-पद-विषय-स्थेय-भूतं प्रभूतं
> वन्देयात्रेय-रामानुज-गुरुम् अन्-अघं वादि-हंसाम्बु-वाहम् ॥

इति गम्भीरं पद्यान्तरम् अस्ति । ग्रन्थाध्ययन-काले सर्वत्र इदम् एव पद्यम् अनुसन्धीयते । तथा सति प्रयोजनान्तर-शून्यस्यास्य नमो रामानुजार्यायेति अनुष्टुप्-पद्यस्य प्रबन्ध-पारायणोपसंहार-काले परैः 'नमः श्री-शैल-नाथाय' इत्य् अस्मिन् पद्ये ऽनुसन्धीयमाने तद्वद् एवानुसन्धान-सौकर्याय प्रणयनम् इति ।

[[54]]

अत्र सिद्धान्तिभिर् अपि पूर्ववद् एव समाधेयम् । पद्यान्तर-सत्त्वे ऽपि वक्ष्यमाण-कारणेन कृतं 'नमो रामानुजार्याय' इतीदं पद्यान्तरं पूर्व-कालाद् अनुवृत्तम् अनुसृत्यैव विषम-प्रकृतिभिः पश्चात् नमः श्री-शैल-नाथायेत्य् एतत् पद्यं कृतम् इति परमार्थः इति ।

केन कारणेन पद्यान्तर-करणम् इति तु सम्प्रति वक्तव्यम् । पद्यार्थ-पर्यालोचनेनैव तत् सुज्ञानम् । स्व-विषये यथा आचार्य-कटाक्ष-गर्भ-पद्यान्तर-प्रवृत्तिः तथा स्वाचार्य-विषये ऽपि तद्-आवश्यकतां मन्यमानो देशिक इदं प्रणिनायेति ।

नमो रामानुजार्यायेति नाम-ग्रहणम् । वेदान्तार्थ-प्रदायिन इत्य् उपकार-स्मृतिः । वेदान्तानां दिव्य-प्रबन्ध-रूपेण परिणतो यो ऽर्थः तं यथावद् उपदिष्टवत इत्य् अर्थः । अभिजनवद्-आचार्य-सम्पत्तिः उच्यते 'आत्रेय--पद्म-नाभार्य-सुताय' इति । जन्मना विद्यया च तत्-सुतायेति भावः । 'कृपया निस्पृहो वदेद्' इत्य् उक्ताचार्य-गुण-पौष्कल्यानुसन्धानं 'गुण-शालिने' इति ।

30 अथ दिव्य-प्रबन्ध-पारायणारम्भे पात्र-पद्य-पठनानन्तरं पठ्यमानं श्लोक-चतुष्टयं प्रति यथा-शीलम् अ-समञ्जसं बह्व् आह । लक्ष्मी-नाथ-समारम्भां, यो नित्यम् अच्युत, माता पिता युवतयः, भूतं सरश् च इतीमे ते चत्वारः श्लोकाः । अत्र आद्य-द्वयं कूरेश-कृतम् । तृतीयं यामुनाचार्य-कृतम् । अन्तिमं तु कुरुकेश्वर-कृतम् इति प्रबन्धानुसन्धान-दीपिका । भट्ट-कृतम् इत्य् अन्ये । एते श्लोकाः तेन्-कलानाम् एव स्व-भूताः इतरेषां तत्-सम्बन्धो नास्तीति साधनीयम् इत्य् अस्य मनो-रथः । युक्तिः पुनः का ? इयम् । यो नित्यम् अच्युत इति द्वितीयः श्लोकः श्री-भाष्य-कार-विषयः । अन्-अन्तरः माता पिता युवतय इत्य् अयं श्री-शठ-कोप-सूरि-विषयः । ग्रन्थ-काल-क्षेपावसरे सर्वत्र इमौ श्लोकौ तनियन्-पद्यत्वेन तेन्-कला-जनैः पठ्येते, न वड-कला-जनैः । एतैः 'प्रणामं लक्ष्मण-मुनिः', 'यस्य सारस्वत-स्रोतः' इत्य् अन्याव् एव द्वौ श्लोकौ पठ्येते । एवं लोकान्तर-पाठात् इमौ वड-कलानां न स्वकीयाव् इति । इयं मध्यमयोः श्लोकयोः तदीयत्वे अन्येषां तव स्वत्त्व-विरहे च सुक्तिः । प्रथम-चरमयोस् तु

> लक्ष्मी-नाथ, भूतं सरश् च पद्ययोर् अमी वैदेशिका इति साधने नैव पृथक् प्रयत्नावश्यकता

इत्य् अस्योक्तिर् एव तथात्व-स्थापने अलम् ।

[[55]]

बत अ-विवेक-दौर्जन्ययोः काष्ठा । ननु पूर्वाचार्यैः कृतान् श्लोकान् प्रति 'इमे अस्मदीयाः न युष्मदीयाः' इति प्रतिश्रवणेन किं कृतं भवति ? न हि अयं सूर्यो मदीयः न त्वदीय इत्य् उक्तेः कश्चिद् अर्थो विद्यते ।

> ग्रन्थ-काल-क्षेपावसरे ऽपि वयं ताव् उपयुञ्ज्महे, न भवन्तः । अतो ऽस्माकं अधिकः सम्बन्धः

इति चेत् वयम् अपि भगवद्-विषय-काल-क्षेपावसरे उपयुञ्ज्महे एवेत्य् उक्त-पूर्वम् । कश्चित् कृत्स्नम् अहः आतप एव वर्तते । कश्चित् तु गृहान्तः स्थितः कदाचिद् एव सूर्यं सेवते । किं तावता आतप-स्थस्यैव सूर्यः, नेतरस्य ? वयं तयोः प्रथमोपयोक्तारः अस्मद्-अनुकारिणो भवन्त इति चेत् कदा भवतां तद्-उपयोगारम्भः किं वर-वर-मुनि-कालाद् अर्वाक् उत ततः पूर्वम् एव । आद्ये किं प्रमाणम् ? न किम् अपीति चेत् साधु । तद् एव वक्तुं शक्यम् । नान्यत् । अन्त्ये देशिक-तत्-कुमार-वरदाचार्य-काल एव तेषाम् अनुसन्धानम् आसीद् इति सिद्धेः उभय-साधारण्यम् एवेति एकतर-पक्षे प्रथमोपयोगोक्तिः प्रलापः । तद् इह महता संरम्भेण वृथैव वाग्-विसर्गः कृतः । अथ वा सर्वत्र एवम् एव, किं विशिष्यात्रेति ।

31 अत्रापि विद्वेष-सन्निपात-ज्वरोपाधिकानि प्रलपितान्य् एव कानिचिद् ईक्ष्यन्ते । प्रबन्ध-पारायणोपसंहारे अनुसन्धीयमानं

> सर्व-देश-दशा-कालेश्व् अ-व्याहत-पराक्रमा।
> रामानुजार्य-दिव्याज्ञा वर्धताम् अभिवर्धताम् ॥

रामानुजार्य-दिव्याज्ञा प्रतिवासरम् उज्ज्वला ।
दिग्-अन्त-व्यापिनी-भूयात् सा हि लोक-हितैषिणी ॥

इति पद्य-द्वयम्

[[56]]

> श्रीमन् श्री-रङ्ग-श्रियम् अनुपद्रवाम् अनुदिनं संवर्धय श्रीमन् श्री-रङ्ग-श्रियम् अनुपद्रवाम् अनुदिनं संवर्धय

इत्य् आवृत्तम् इदं वाक्यं चाधिकृत्य वड-कलानां एतद्-अनुसन्धाने सर्वथा औचित्यं नास्तीत्य् आह । श्रीमन् श्री-रङ्गेत्य् आदिकं केवलं वाक्यम् । इदं पद्यम् इति भ्राम्यन्न् अयं महतां दूषणे प्रवर्तते, ग्रन्थ-लेखन-व्यसनी भवति, अन्यान् अन्यान् सिद्धान्तान् स्थापयितुम् ईहत इति किम् अतः परं विस्मयावहं किम् अप्य् अज्ञ-चेष्टितं लोके सम्भाव्येत ।

अथ को हेतुः येन वड-कलानाम् एतद्-अनुसन्धाने औचित्यं नास्ति ? तत्राह । इह प्रस्तुता रामानुजार्य-दिव्याज्ञा भगवद्-आलयेषु तत्-कृत-विविध-व्यवस्था-परिष्कार-विषया । सा 'वर्धताम् अभिवर्धताम्' इत्य् आशंसा-विषयी भवति । देवालयेषु च वड-कलानां श्रद्धा भक्तिः

सम्बन्धश् च नास्ति । एवं च एतद्-विषय-रामानुजार्य-दिव्याज्ञाया मङ्गलाशासनं कथम् एषाम् उचितं भवतीति ।

उन्मत्त-भाषितम् इदं गणना-पदं कृत्वा प्रतिवक्तुं लज्जामहे । तथा ऽपि आप्तानां तत्त्वं जिज्ञासमानानां कृते परमार्थ-बोधनम् आवश्यकं भवति ।

> श्रुतिः स्मृतिर् ममैवाज्ञा यस् ताम् उल्लङ्घ्य वर्तते ।
> आज्ञा-च्छेदी मम द्रोही मद्-भक्तो ऽपि न वैष्णवः ॥

इति भगवद्-उक्तेः

> ते त्व् अघं भुञ्जते पापा ये पचन्त्य् आत्म-कारणात्

इत्य् अत्र श्रीमद्-गीता-भाष्ये

> ये तु परम-पुरुषेणेन्द्राद्य्-आत्मना स्वाराधनाय दत्तान् आत्मार्थतयोपादाय विपच्याश्नन्ति ते पापात्मानो ऽघम् एव भुञ्जते । अघ-परिणामित्वाद् अघम् इत्य् उच्यते आत्मावलोकन-विमुखा नरकायैव पचन्ते ।

[[57]]

इति भगवद्-रामानुजोक्तेश् च अवश्यानुष्ठेयानि यानि वैदिकानि कर्माणि तानि परित्यक्तवतां अत एव पातित्य-जुषां देवालय-प्रवेशे ऽपि नाम को ऽधिकारः, दूरे तिष्ठतु श्री-सूक्ति-पारायणाद्य्-अधिकारः । एवं च

> वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
> विष्णुर् आराध्यते पन्था नान्यस् तत् तोष-कारकः ।

इति प्रमाण-बलात् अत्यन्तं शास्त्र-पर-तन्त्रस्य भगवद्-रामानुजस्य दिव्याज्ञा-परिपालन-परा वड-कला एव । तैर् वेद-पारायणेन, तद्-उदितैर् मन्त्रैर् आराधन-प्रतिष्ठा-प्रायश्चित्तादि-करणेन, जाज्वल्यमान--ब्रह्म-वर्चस--श्रोत्रिय--कर-स्पर्श--मङ्गलाशासनादिभिश् च भगवत्-सान्निध्ये समग्रे सम्पन्ने तत्र पात्रे समितैः, कर्म-भ्रष्टैः दुर्विनीतैः केवलं रथ्यासु क्षुद्र-चतुष्-पाद्भिर् इव दन्ता-दन्ति हस्ता-हस्ति केशा-केशि च कुर्वद्भिः क्रियमाणो घोषो घोषण-कृतां आत्म-हानये भगवद्-आलयानाम् अपरिशुध्यै च कल्पते, न तु फलान्तराय कस्मैचिद् इति बाहूत्क्षेपं रोदितव्ये सति प्रत्युत आहो पुरुषिका क्रियत इति हा हन्त कलेर् इयं करा-लता कया वाचा वर्ण्यताम् ।

इदम् अत्र सुधीभिर् विभाव्यम् -- आचार्याणां तनियन्-अनुसन्धान-क्रमः श्री-देशिक-कालावधि-कथम् आसीद् इति पर्यालोचनं कर्तव्यम् । श्री-शठ-कोप-सूरेः नाथ-मुनेश् च श्री-यामुनाचार्य-कृते 'माता पिता युवतयः ' 'नमो अचिन्त्याद्भुताक्लिष्ट' इतीमे द्वे पद्ये क्रमेण तनियन्त्वेन इदानीन्तनैः कैश्चिद् अनुसन्धीयेते । इमे द्वे अपि पद्ये यामुनाचार्येण तनियन्त्वेनैव कृते इत्य् अवधार्य वक्तुं न शक्यम् । तदीय-स्तोत्र-रत्नान्तर्गतत्वात् । एवम् अपि सौकर्यात् कर्तरि बहु-मानातिशयाच् च इमे

पद्ये तथात्वेन यामुनाचार्य-शिष्य-कोटि-प्रविष्टैः परिगृहीते इति मन्तुं युक्तम् । यामुनाचार्यात् पूर्वं तु शठ-कोप-सूरि-विषये नाथ-मुनि-प्रभृतिभिः, नाथ-मुनि-विषये तच्-छिष्यैश् च किं पद्यम् अनुसंहितम् आसीत् ।

[[58]]

एवं यामुनाचार्यस्य भगवता भाष्य-कृता श्रीमद्-गीता-भाष्यारम्भे अनुगृहीतं 'यत्-पदाम्भोरुह-ध्याने'ति पद्यं तनियन् कृतम् । साक्षात् यामुनाचार्य-शिष्यैस् तु तद्-विषये किं पद्यम् अनुसंहितम् ? एवं राम-मिश्र-पुण्डरीकाक्षयोर् विषये केन किं पद्यं कृतम् इति न जानीमः । एतत्-पर्यालोचने,

> पद्य-करणे प्राङ्-नियमो नादृतः । सामान्यतः 'अस्मद्-गुरुभ्यो नमः' इति, विशिष्य 'श्रीमते शठ-कोपाय नमः' इति चोक्त्वा प्रणामान् कृत्वा उपदेशः श्रुतः"

इत्य् एवं निर्धारयितव्यं भवति । इत्थम् उत्थितान्य् एव वाक्य-तनियन्-नामानि नमो ऽन्तानि वाक्यानि अद्याप्य् अनुसन्धाने वर्तन्त इति सुवचम् । एवं यथा-सम्भवं श्लोकानां वाक्यानां च पाठ इत्य् अ-नियमो देशिक-कालात् पूर्वं प्रतीयते । भगवान् निगमान्त-महा-देशिकस् तु भगवता श्री-रङ्ग-नाथेन स्वस्य वेदान्ताचार्य-बिरुद-प्रदेन सिद्धान्त-सम्बन्धि--सर्व-विषय--व्यवस्थापनम् आत्मना कर्तव्यम् आदिष्टं मन्यमानः अन्येषु सर्वेषु विषयेष्व् इव अत्रापि व्यवस्थां चकार --

> श्रीमान् वेङ्कट, यस्माद् अस्माभिर् एतत्, वन्दे ऽहं वरदाय तं, श्री-विष्णु-चित्त-पद--पङ्क-ज, विख्यातो यति-सार्व-भौम,

ततः 'प्रणामं लक्ष्मण-मुनिः' इत्य् आरभ्य 'कम् अप्य् आद्यं गुरुं वन्दे' इत्य् अन्तम् इत्य् एवं तनियन्-पद्यानुसन्धानं कार्यम् इति । भगवद्-विषय-श्रवण-काले तु ततः परं रामानुज-दया-पात्रं, लक्ष्मी-नाथ-समारम्भां, यो नित्यम् अच्युत, माता पिता युवतयः, भूतं सरश् च इत्य् एतान्य् अप्य् अनुसन्धेयानीति च ।

अत्र लक्ष्मी-नाथेत्य् आदीनां चतुर्णां श्लोकानां दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमे पाठः भगवद्-भाष्य-कारेणादिष्टः । अन्ते

> सर्व-देश-दशा-कालेषु , रामानुजार्य-दिव्याज्ञा, श्रीमन् श्री-रङ्ग-श्रियम् अन्-उपद्रवाम् अनुदिनं संवर्धय,

इत्य् एषां च । इदं श्रीमन्न् इत्य्-आदि-वाक्यं भगवता भाष्य-कृता स्वयं विरचय्य अनुसन्धेयतया ऽऽदिश्यत । अस्य आवृत्त्या पठनं पुनः देशिकेनादिष्टम् । एवं श्री-देशिकेन स्वयं परिष्कारस्य कृतत्वात् स्वातिशयस्य सर्वस्य स्वाचार्य-करुणा-कटाक्षाधीनत्वं स्मरता कृत-ज्ञता--पारवश्येन 'नमो रामानुजार्याय' इत्य् एतद् अप्य् अन्ते पठनीयतया ऽऽज्ञाप्यत । ततः परं देशिक-भक्ति-भरितैः ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामि-प्रभृतिभिः 'रामानुज-दया-पात्रम्' इत्य् अस्याप्य् अनुसन्धाने प्रार्थिते देशिकेनान्यैश् च तद् अनुमेने । ततः परं द्राविड-गाथानां च कासाञ्चित्।

[[59]]

एवं देशिकाधिष्ठितायां श्री-वैष्णव-शाखायां तनियन्-नियमे निष्पन्ने ऽपि शाखान्तरे पूर्ववद् अ-नियम एवासीत् । ग्रन्थारम्भेष्व् अपि मङ्गलं वा आचार्य-वन्दनं वा न न्यबध्यत । स चानियमः वर-वर-मुनि-वार्धकावधि अन्ववर्तत । तथा हि ।

> रङ्गी वत्सरम् एकम् एवम् अशृणोद् व्यक्तं यथोक्तं क्रमात्

इति बहु-दिव्य-देश-यात्रानन्तरं श्री-रङ्गम् अधिवसन् वर-वर-मुनिः तत्र भगवद्-विषय-विवरणं सर्व-हृदयङ्गमं वत्सरम् एकम् अकरोत् । तद्-अन्-अन्तरं तत्र श्री-शैलेश-दाया-पात्र-पद्यं प्रादुर् अभवद् इत्य् उच्यते । तद्-अवधि तच्-छिष्यैः किं नाम तनियन्-पद्यम् अनुसंहितम् आसीत् ? न हि पूर्वं पद्यान्तरं किञ्चिद् आसीद् इति ज्ञायते ऽभ्युपगम्यते वा । एवं वर-वर-मुनेर् जीवित-काले सुचिरम् अस्य पद्यस्योत्पत्तिर् नाभूत् । तच्-छिष्याश् च तत्-सन्निधौ विद्या-ग्रहण-काले एतद् अनुसन्धानं नाकुर्वन् इति स्फुटं ज्ञायते । एतत्-पद्योत्पत्य्-अन्-अनन्तरम् अपि अस्योपयोगं प्रति वर-वर-मुनिनैव किञ्चिद् उक्तम् इति न क्वचिच् छ्रूयते । नापि दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमोपसंहारयोर् इदम् इदं वक्तव्यम् इति तेन व्यवस्था कृतेति श्रूयते । तत्र प्रष्टव्यं -- पूर्व-पक्षि-गोष्ठ्यां दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमोपसंहारयोर् इदानीं यः प्रकारो वर्तते स कदा केन शिक्षित इति । देशिक-काल-निष्पन्न एवायं प्रकारः ऊहित्वा ऽस्माभिः स्वीकृत इत्य् एव प्रामाणिकैर् वक्तव्यम् । न चैवं तात्त्विकार्थाभ्युपगमे काचन हानिर् भवति । न चात्र लज्जास्पदं किम् अप्य् अस्ति । वर-वर-मुनौ प्रावण्यातिशयेन वयम् एवं ऊहं कृतवन्त इति निस्सङ्कोचं वक्तुं शक्यत्वात् ।

[[60]]

रामानुज-दया-पात्रम् इत्य् अस्यानुकारेण श्री-शैलेश-पद्य-निर्माणम् इति भवितुम् अर्हत्य् एवेत्य् अभ्युपगतम् एव । किन्तु श्रीमान् वेङ्कट-नाथ-पद्यस्य स्थितत्वेन तेन सह पद्यान्तरस्य स्थितत्वं दुर्वचम् इति कृत्वा तस्यार्वाचीनत्वम् आस्थीयते । अत्रेदं बोध्यम् । रामानुज-पद्यं यदि पूर्वम् एव नाभविष्यत् पश्चाद् अपि नाभविष्यत् । श्रीमान् वेङ्कट-पद्यस्यैवानुसन्धातुं शक्यत्वात् । यत् तु उपांशु-उच्चारण-सौकर्याय पद्यान्तर-करणम् इत्य्-आदि तद् अत्यन्त-मुग्ध-जल्पितम् । कलहाय सन्नद्धानां पर-ध्वन्य्-अभिभवोचितोद्घोषण-प्रवृत्तेर् एव स्वाभाविकत्वात् । न च द्वितीयादिषु पादेषु प्रस्फुटे भेदे प्रथम-पाद-मात्रे अर्धस्यानुच्चारणेन अर्धस्य साम्य-सम्पादनेन च आत्मा रक्षितो भविष्यतीति भीतानाम् आश्वासो भवेत्। अ-विवेक-साम्राज्य-विजृम्भितेयं अत्यन्तम् उपहास्या कल्पना । तस्मात् देशिक-पात्र-पद्यम् एव प्राचीनम् । तत् परिहृत्य तत्-स्थाने पठनायैव श्री-शैलेश-पद्यं विरचितम् इति नेदम् अपह्नोतुं शक्यम् ।

अथ देशिकस्य स्वयं व्यवस्था-कारित्वात् स्वकीय-कृत-ज्ञत्वानुरूपं नमो रामानुजार्यायेति स्वाचार्य-पद्यानुसन्धानादेशनं तेन कृतम् इति युक्तम् एतत् । एतद्-अनुकारेण नमः श्री-शैल-नाथायेति पठितम् इति च। अस्य तु प्राचीनत्वे अस्य पाठ एव निर्निबन्धनः । वर-वर-मुनिर् यदि व्यवस्थापकः स स्वाचार्य-पद्यानुसन्धानम् आदिशद् इति युक्तम् । स तु न तथेत्य् उक्तम् । तद्-अन्तेवासिषु कश्चित् व्यवस्थापक इति चेत् तेन स्वाचार्य--वर-वर-मुनि--पद्य-पाठ-मात्रेण विरतेन

भाव्यम् । न तु तद्-आचार्य-पद्य-पाठे ऽपि प्रवर्तितव्यम् । अन्-अवस्थापत्तेः । अत इदम् अपि अनुकार-सिद्धत्वे लिङ्गम् ।

अथ या द्राविड-गाथाः ताः पश्येम । यतीन्द्र-प्रवण-प्रभाव-नाम्नि (1907 वत्सरे मद्र-नगर-मुद्रिते) ग्रन्थे (90. पु)

> पञ्च-वयस्कं बालं (श्री-शैलेश-पद्य-वक्तृत्वेन प्रतिपादितम्) प्रति 'वाऴितिरुनामं ब्रूहि' इत्य् उक्तवत्सु तत्रत्येषु सः "वाऴि तिरुवाय्-मौलि-प्पिल्लै" "शेय्यतामरै" "अडियार्गळ् वाऴ" इति अवोचत्

इत्य् आसां गाथीनां प्रादुर्भाव-प्रकार उच्यते । श्री-शैलेश-पद्ये बालेनोक्ते तावता विस्मय-विवशैः परम-तृप्तैर् हि भाव्यम् । उपरि "वाऴितिरुनामं ब्रहि" इति प्रश्नस्य का नाम प्रसक्तिः ? एतेन स्फुटम् एव हि ज्ञायते देशिक 'वाऴितिरुनाम' संस्कारः बुद्धौ दृढ-प्ररूढः एवं ग्रन्थ-कारं लेखयतीति । एवं चायम् एव ग्रन्थ-कारः प्रकृते विवादे तत्त्व-निर्णयं प्रति उत्तमः साक्षीति वेदितव्यम् ।

[[61]]

वालितिरुनाम-गाथाः स्व-कूट-स्थेन प्रतिवादि-भयङ्करार्येण कृता इति क्वचित् लिखति । शिष्यैः कैश्चित् इति सामान्यतो ऽन्यत्र । अप्पिळ्ळै नाम्नेति परत्र । पात्र-पद्य-वक्त्रा बालेन इति यतीन्द्र-प्रवण-प्रभाव-ग्रन्थः । इत्य् एवं मिथो व्याहताः कल्पनाः दृश्यन्ते, याः अनुकारेण अर्वाचीन-कल्पितत्वे दुरपलपाः साक्षिण्यो भवन्ति ।

अन्यद् अपीदम् अत्याश्चर्यं किञ्चित् परामर्शनीयम् । आसु द्रमिड-गाथासु चरमायां चरमः पादः 'इन्नमोरुनूर्राण्डिरुम्' इत्य् उभयत्र समानो दृश्यते ।

> अपरम् अपि शतं वत्सरान् भवान् इह विलसतु

इति तद्-अर्थः । श्री-देशिकः शतं वर्षाण्य् अजीवत् । तं प्रति तस्य वार्धके कतिपय-वर्ष-न्यूनतायाम् अपि

> एकं शतं वत्सरान् अत्र स्थित्वा भवान् लोकानुग्रहम् अकरोत् । तथैव अपरम् अपि शतं वत्सरान् तिष्ठतु

इत्य् आशासनं युज्यते । वर-वर-मुनिः साग्र-सप्ततिं वर्षाण्य् अजीवत् । तस्मिन्न् इदं नान्वेति । तस्य वार्धके क्रियमाणम् आशासनं

> अपराम् अपि षष्टिं सप्ततिं वा वर्षाणि भवान् विजयताम्

इत्य् एव स्व-रसतो भवितुम् अर्हति । तस्मात् 'शतं वर्षाणि' इति इह स्थितं केवलम् अनुकारेणागतम् इत्य् एव वक्तव्यं, न गत्य्-अन्तरम् अस्तीति देशिक-पात्र-पद्य-घटित एव

प्रबन्ध-पारायणोपक्रमोपसंहार-क्रमः प्राचीनः नेतर इति ।

[[62]]

32

> वड-कलाख्या वैष्णवाः केवलं कर्मठा एव स्थित्वा दिव्य-सूरिषु दिव्य-प्रबन्धेषु दिव्य-देशेषु च विमुखा दूषकाश् चासन् । बहोः कालाद् अन्-अन्तरम् एव कलहार्थम् एवामी देवालयान् प्राविशन्

इत्य् आह ।

> ये मे मतम् इदं नित्यम् अनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
> श्रद्धावन्तो ऽन्-असूयन्तो मुच्यन्ते ते ऽपि कर्मभिः ॥

इति भगवत्-प्रशंसा-विषय-भूतानां निर्मलान्तः-करणानां कर्म-योगिनां अ-कृत्य-करणे कृत्याकरणे च न प्रसङ्ग-लेशो ऽपि ।

> ये त्व् एतद् अभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
> सर्व-ज्ञान-विमूढांस् तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

इति भगवद्-गर्हाविषय-भूतानां कर्म-भ्रष्टानाम् उत्तरोत्तरं मनो-मालिन्योपचयात् सर्व-विधानि पापानि सम्भावितानि ।

> दम्भो दर्पो ऽतिमानश् च क्रोधः पारुष्यम् एव च ।
> अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदम् आसुरीम् ॥

इत्य् उक्तां आसुरीं सम्पदं तेषां सम्पन्नां प्रत्यक्षम् ईक्षामहे च । तद् इह बहुषु विषयेषु विशिष्य तस्य तस्य दूषणस्य समाधानं न वक्तव्यम् । यो यो दोषः परेषु पूर्व-पक्षिणा उच्यते स सर्वः परेषु अल्पशो ऽपि नास्ति । तत्-पक्षे तु समग्र इत्य् अवगन्तव्यम् । तेन्-कलाचारवन्त एव स्थिताः कतिपये देवालयाः पश्चात् परैर् आक्रान्ता इति वदति । तत्र तत्त्वम् इदं सर्वदा बुद्धौ धार्यम् । वर-वर-मुनि-कालावधि--प्रमाण-वाक्याचार्य--श्री-सूक्त्य्-आदीनां तत्र तत्र योजनाभेद-मात्रम् आसीत् । न तु सिद्धान्ते वा आचारे वा कर्मानुष्ठाने वा । तेन देवालयेष्व् अपि तद्-अवधि अ-भिन्ना एक-रूपैव प्रक्रिया अभवत् । तद्-अन्-अन्तर-कालिकाः केचित् तेन्-कला-व्यवहारम् आत्मनः कुर्वन्तः भेदान् परेषु द्वेषं च वर्धयन्तः सात्विकान् विश्वस्तांश् चाभिभूय शक्यैः सर्वैः प्रकारैर् देवालयान् आक्रम्य स्व-कल्पित-नूतन-सम्प्रदाय-चिह्नानि तेषु निवेश्य प्राक्तनीं प्रक्रियां विपरिलोप्य स्वाभिमत-प्रक्रियया तन्-निर्वाहं कर्तुम् आरभन्त । अयम् एषां स्व-भावः, जन्मनः प्रभृति अ-विश्रान्तं हठात् येन केनापि सह कलह-करणेन कटु-भाषणेन विकत्थनेन पामर-वञ्चनेन च कृत्स्नं कालं यापयतो ऽस्य पूर्व-पक्षिणो दर्शनेन सर्वैर् अन्-आयासम् अवगन्तुं शक्यः ।

[[63]]

एवम् एषु आक्रान्तवत्सु स्व-भावत एव शान्ताः परे कलहाद् बिभ्यतः प्रायेणोदासीना एवाभवन् । अन्-आक्रान्तेषु केषुचिद् आलयेषु प्राचीना प्रक्रिया अप्रतिहता ऽन्ववर्तत । काले गच्छति केचन महान्तः कांश्चन देवालयान् प्रत्याहर्तुं प्रावर्तन्तेति सत्यम् एतत् । बहुत्र चोर-हृतं हृतम् एव भवति । क्वचित् पुनः प्रत्याहरण-यत्नः कृतः कदाचित् फलति । तथा प्रकृते ऽपि द्रष्टव्यम् ।

33 दिव्य-सूरीणाम् अवतार-स्थलानि सर्वाणि अधुना तेन्-कला-सम्प्रदायानुसारीण्य् एवेति तपस्वी परिगणयति । ततः किं सिध्यति ? धर्म-क्षेत्रं कुरु-क्षेत्रं प्रसिद्धम् । तद् इदानीं निर्दिश्य तत्र या प्रक्रिया सम्प्रति दृश्यते सैव प्राचीना शास्त्र-सिद्धा प्रामाणिकी सर्वोत्कृष्टा श्रेयस्करी इति यदि कश्चिद् आतिष्ठेत तत्र किम् अस्माभिः प्रतिपत्तव्यम् ?

आग्रहिणः अर्वाञ्चः तेन्-कलाः अद्यतन-मतान्तरालम्बिन इव साङ्केतिक्याः स्व-प्रक्रियायाः सर्वत्र प्रचारे तथा तीव्रम् उद्यमम् अकुर्वन् यथा कायान्न-स्थल-शुध्य्-आदि-स्वैराचार-श्रवण-हृष्टाः पामराः सर्वे तद्-वश्या अभवन् । वड-कलाः पुनः उपसन्नान् अपि सहसा शिष्यत्वेनापरिगृह्य चिर-परीक्षानन्तरं स्वीचक्रुः । एवम् अभियोगातिशयेन, वर्णाश्रमाचार-निर्बन्ध-विरहेण, सर्व-सौकर्य-भूम्ना च भूयिष्ठानां तत्र आकर्षणं सम्पन्नम् । तेन देवालयाक्रमणम् अपि सुकरम् अभूत् ।

[[64]]

परं तु तत्र तत्र श्री-देशिकालयो विद्यमानः प्राचीनं स्व-रूपं प्रदर्शयन्न् एवास्ति । यथा ऽऽळ्वार् तिरुनगर्याम् । तत्र हि देशिकः काल-विशेषेषु भगवद्-आलयस्यान्तर् नीयते सर्वैर् उपचारैर् बहु-मान्यते चेत्य् अयं क्रमश् चिरात् प्रवर्तते । स देशिकः अद्यापि वड-कला-पुण्ड्रम् एव धारयति । स एव यदि भगवद्-आलयस्यान्तर् अवर्तिष्यत चिरात् पूर्वम् एव तस्य पुण्ड्रान्तरम् अ-धारयिष्यन् भगवत इव । श्री-शैल-पूर्णाद्य्-अवतार-स्थलानि वड-कला-सम्प्रदायानुसारीण्य् एव दृश्यन्ते ।

34

> कियल् लिखति, किं किं लिखति, कियतः पुटान् लिखति,

इति विस्मय-जननेन पामरान् वञ्चयितुं बहु लिख्यते । तत्र इदम् अपि पर्वोदाहरणम् । किम् आचार्येषु एकैकस्यापि अर्चा-प्रतिष्ठा कार्येति विधिर् अस्ति ? निमित्त-विशेषैर् भगवन्-नियमने ज्ञाते तद्-अनुसारेण केषाञ्चित् तथा अर्चा-परिकल्पनं भवति । आलयोपजीविनः वृत्य्-अर्थतया अर्चा-विग्रह-वृद्धौ यदि श्रद्दधते इतरेषां तत्र का वाच्यता ?

35 श्री-विष्णु-चित्ताचार्यः, तद्-वंश-जाः पेरियवाच्चान्-पिळ्ळै-पर्यन्ताः सर्वे च अ-मिश्र-शुद्ध--वड-कला एव । विपर्यासो ऽत्यर्वाचीनः । अर्वाचीन-स्थित्या पूर्व-पुरुपस्थिति-कल्पनं शुष्क-पर्ण-पटल-पतन-कलुष-कषाय-क्षुद्र-ग्राम-पल्वल-पानीय-गुणानुरोधेन वर्ष-धारा-नीर-गुण-कल्पन-कल्पम् इति ज्ञेयम् ।

36 अत्रोक्तम् अपि दत्तोत्तरम् । निर्बन्धाद् एव कृत-पुण्ड्र-विपर्यासाः सर्वे श्री-रङ्ग-देव-स्थान-पुरुषाः । इदं तत्-क्षेत्र-सम्बन्धि ऐतिह्यम् अनुवर्तते । श्राद्धे निमन्त्रितैः किल भोजनान्ते तृप्ति-कथनावसरे भगवद्-आलय-कुञ्चिकासु दत्तास्व् एव तृप्तो ऽस्मीति कथयिष्याम इति श्राद्ध-कर्तारं निर्बध्य तस्मात् देव-स्थान-निर्वाहाधिकार आच्छिन्न इति । अन्यच् चेदम् अवधेयम् । अद्य श्री-रङ्गे भगवन्-मन्दिरे दिव्य-प्रबन्ध-गाथा-गायिनः 'अरैयर्' नाम-भाजः तेन्-कला-पुण्ड्र-धारिणः सन्ति। तेषां ज्ञातयः पुनः भगवन्-मन्दिर-सम्बन्ध-रहिताः वड-कला-पुण्ड्रम् एव धारयन्ति । एतेषां ज्ञातित्वापलापे प्रवृत्ता गायकाः वंशावली-निरूपणेन ज्ञात-तत्त्वैर् अधिकारिभिः शिक्षिता अभूवन् । एतेन हि स्फुटम् एव ज्ञायते निर्बन्धात् जीविका-हेतोः पुण्ड्र-विपर्यासं कार्यन्त इति । बहूनां तेन्-कली-भवने इदम् एव ईदृशम् एव च कारणम् इति तत्त्वम् इदं न कदाचिद् विस्मर्तव्यम् ।

[[65]]

37 गृह-स्थेषु निर्बन्ध-पर-वशेषु सन्न्यासिनः कुतो न भविष्यन्ति ? सकृद्-विपर्यासे जाते तद्-वंश्याः सन्न्यासिनो ऽपि हि विपर्यस्ताम् एव पद्धतिम् अनुसरिष्यन्ति । किम् एषां पृथङ् निर्देशेन ?

पात्र-पद्य-चरितं लिखामीत्य् उपक्रम्य स्व-बुद्धि-विभ्रम-चरित्रं लिख्यते परेण ।

38 वर-वर-मुनि-स्तुतत्वेन तत्-स्तोतृत्वेन च श्री-रङ्ग-नाथस्य बिरुदावली पठ्यत इत्य् आह । तेन किं प्रकृतस्य । देशिक-स्तुतत्वेन, बिरुद-प्रदानादिभिः तद्-बहु-मन्तृत्वेन च रङ्ग-नाथो न स्तूयत इत्य् अभिधाने तात्पर्यम् इति चेत् ततो ऽपि किम् ? प्राञ्चो बहव आचार्याः । तैः सर्वैः स्तुतत्वं नोच्यते । तथा देशिक-स्तुतत्वम् अपि नोच्यताम् । को विशेषः । अन्ये आचार्याः सन्तु नाम । युष्मत्-पक्ष-पूज्यो देशिकः । अस्मत्-पक्ष-पूज्यो वर-वर-मुनिः । अस्मत्-पक्ष-पूज्य-स्तुतत्वाभिधानाद् वयं विजयिन इत्य् आकूतम् इति चेत् अस्य कुत्र पर्यवसानम् इति सम्यक् परामृश्यताम् । ममतायां पर्यवसानम् इति गृह्यताम् । तादृश-बिरुदावली-पाठेन देवो रङ्ग-नाथः किं मन्यते, देशिकः किं मन्यते, वर-वर-मुनिर् एव वा किं मन्यत इति सर्वम् इदं शास्त्र-मुखेनैव अवधार्यम् । पठतां तु स्वकीयत्वाभिमानाद् एव तत्र तृप्तिः । आत्मोत्कर्ष-पर-निकर्ष-बुद्धि-गर्भो ऽयम् अभिमानः रामानुजार्य-दिव्याज्ञा-भङ्ग-लक्षणम्।

[[66]]

39 श्री-रङ्ग-क्षेत्रे अर्चका अन्-आदि-कालात् वड-कला एव । प्रधान-कैङ्कर्य-कारिणाम् एषां स्थितिः पर्याप्ता प्राचीनां देवालय-स्थिति-यथावद् अवगमयितुम् । परैः कृतो बलवान् अपि निर्बन्धो न तेषां विषये फले ग्रहिर् आसीत् । परं तु अधुना तेषां विषये निर्बन्धं कर्तुं तेन्-कला आरब्धवन्तो भवन्ति । सकृद् एव तैः प्रणामः कार्य इति निर्बध्नन्ति । सेवार्थिनो ऽपि जनान् नूनं इतः परं तथा निर्बध्नीयुः । अयं व्यवहारोधिकरणं गतः । प्राड्विवाकः अ-वैष्णवः अ-शास्त्र-ज्ञः ।

> सकृत्-प्रणामः शास्त्र-सम्मतो न वा, नाहं किम् अपि जानामि । यस्मात् देवालयः तेन्-कला-सम्प्रदायानुसारी तस्मात् सकृत्-प्रणाम एव अर्चकैः कार्यः

इति निर्णयम् अकरोत् । वड-कलाः सन्तो ऽर्चकाः यत्र पूजां देवस्य कुर्वन्ति तत्र तेन्-कला-सम्प्रदायानुरोधित्वं नाम किम् । एवं सति कुम्भ-घोणे वड-कला-सम्प्रदायानुरोधिनि भगवद्-आलये स्थितैः तेन्-कला-अर्चकैः अ-सकृद् एव प्रणन्तव्यं न सकृद् इति आपतति, इतीदं सर्वं तस्याधिकरणिकस्य बुद्धौ न भातम् । अन्यैर् अपि न सम्यग् उपपादितम् इति भाति । सम्प्रदाय-विषय-व्यवहारेषु प्राय एवं विध एव निर्णयः । तस् तु । क्रमेण इमे बलात्कारात् परान् स्व-सम्प्रदायानुरोधिनः कुर्वन्तीत्य् अत्र प्रत्यक्ष-प्रमाणम् एतद् भवतीति सर्वैर् अवगन्तव्यम् ।

> भगवद्-रामानुज-मुनीन्द्रः स्व-विरचिते नित्य-ग्रन्थे भगवद्-आराधनोपक्रमे सकृत्-प्रणामम् एव समशिक्षयत् ।

इति लिखति । "मूल-मन्त्रेण दण्डवत् प्रणम्य" इति तत्र वाक्यम् । तत्र सकृद् इति न श्रुतम् । तस्मात् 'सकृत्-प्रणामम् एव समशिक्षयद्' इति मिथ्यैवोच्यते लोक-वञ्चनार्थम् । ननु अ-सकृद् इत्य् अपि नोक्तम् इति चेत् सत्यं नोक्तम् । तावता सकृत्त्व-निर्धारणं कथम् । अ-सकृत्त्व-निर्धारणं कथम् इति चेत् --

> प्रदक्षिण-प्रणामांश् च युग्मान् एव तु कारयेत् ।
> नैक-त्रि-पञ्च-सप्तादि-गणना-विषमं हि यत् ।

इति विधि-निषेधाभ्याम् इति ज्ञातव्यम् । तथा चाशास्त्र-ज्ञेन अधिकरणिकेन कृतो निर्णयः प्रागृतोः कन्या-प्रदान-प्रतिषेधि-राज-शासन-तुल्य इति स्थितिर् इत्य् अलम् अधिकेन ।

[[67]]

40 रामानुजार्य-दिव्याज्ञेति, श्री-रङ्ग-श्रीः इति च किम् उच्यत इत्य् अजानन् अव्युत्पन्नः आधुनिक-कलहोद्धर-सयूथ्य-गोष्ठीम् एव बुद्धौ कुर्वन् किम् अप्य् आह । रामानुजार्य-दिव्याज्ञेति प्रथम-श्लोके तस्याः सर्व-देश-काल-व्यापित्वं प्रार्थितम् । द्वितीय-श्लोके तद्-अनूद्य तथा प्रार्थनायां हेतुर् उक्तः -- सा हि लोक-हितैषिणीति । यस्माद् इयम् आज्ञा सर्व-लोक-हितैषिणी तस्मात् तस्या दिग्-अन्त-व्यापित्वं प्रार्थनीयम् इति भावः । एतेन सर्वस्यापि लोकस्य यत् हितं तद्-विषयेयम् आज्ञेति अ-सन्दिग्धं प्रतीयते । किं तत् सर्व-लोक-हितम् ? प्रपदनम् एव । 'पशुर् मनुष्यः पक्षी वा' इत्य्-आदिना हि सर्व-निश्श्रेयस-साधनत्वं तस्य प्रसिद्धम् ।

> अर्चा-रूपेण सर्व-सुलभतया सर्व-चक्षुर् गोचरतया अवतिष्ठमानं सर्वेश्वरेश्वरं श्रीमन्-नारायणं शरणम् उपगम्य दाय-धन-क्रमात् प्राप्तव्यं भगवच्-चरणारविन्दयोर् नित्य-कैङ्कर्य-साम्राज्यं सर्वे प्राप्नुवन्तु । तथा अभिज्ञा प्रयतन्ताम्

इत्य् एवं रूपा सा रामानुजार्य-दिव्याज्ञा । भगवन्तं यथा-विधि आराध्य संस्कृत-द्राविड-स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रीणितस्य तस्य सन्निधौ तस्या एवाज्ञायां दिग्-अन्त-व्यापित्वं प्रार्थ्यते ।

> दिग्-अन्त-वासिनो ऽपि जनाः भगवतो महिमानं वात्सल्य-सौलभ्यादिकं चावगम्य भक्तिवद्-दुष्करत्व-रहितां शरणागतिम् अनुष्ठाय उज्जीवन्तु । तथा हे भगवन् त्वं

दयस्व

इति प्रार्थना-तात्पर्यम् ।

श्रीमन् श्री-रङ्ग-श्रियम् इत्य्-आदेर् अयम् अर्थः । दिव्य-देशस्य श्रीर् द्वेधा -- भगवत आराधनोत्सवादि-प्रवर्तन-कृता तत्त्व-ज्ञान-सम्पन्न-श्रोत्रिय-समृद्धि-कृता च । इयम् उभयी श्रीर् वर्धताम्, वृद्धिर् अपि उत्तरोत्तरम् अभ्यधिका भूयाद् इति प्रार्थ्यते । तत्रापि प्राधान्यं अनुपद्रवाम् इत्य् अस्य । बौद्धादि-मतान्तर-विजृम्भणेन राज-दोषेण देश-क्षोभेण जनानां वर्णाश्रमाचार-प्रच्यवेन वा दिव्य-देश-श्रिय उपद्रवो भवेत् । तादृशोपद्रव-रहिता श्री-रङ्ग-श्रीर् वर्धताम् इति । अत्रापि श्री-रङ्गे उक्त-विधया श्रिया दीप्यमाने सर्वे जना भगवन्तं सेवित्वा परमं श्रेयः प्राप्तयुर् इत्य् एव तात्पर्यम् ।

[[68]]

एवं सति ये शरणागति-मार्गं विध्वंसयितुम् उद्युक्ताः तेषां च रामानुजार्य-दिव्याज्ञायाश् च वध्य-घातुक-भावं विना को ऽन्यः सम्बन्धः ? तद्-वृद्धि-प्रार्थने च को ऽधिकार इति विवेकिनो विवेक्तुम् अर्हन्ति । केवलम् अनुकारेणैव एभिर् एतद् अनुसन्धानम् ।

श्री-रङ्गे भगवत्-सन्निधौ प्रपदनं कुर्म इत्य् अभिसन्धाय यदि वयं गच्छामः न तत्-कार्यम् इति तत्रत्याः तेन्-कलाः सम्प्रति प्रतिषेधन्ति । कियद्-उत्तमाः श्री-वैष्णवाः, कियद्-दिव्य-सूरि-सूक्ति-सार-ज्ञाः, कियद्-रामानुजार्य-दिव्याज्ञा-परिपालका इति सुव्यक्तं तावद् एतेन ज्ञातुं शक्यम् ।

दिव्य-प्रबन्धानां भाषा यद्य् अपि द्राविडी तथाप्य् अर्थः कात्स्न्र्येन वैदिक एव । तं सर्वथा परित्यक्तवन्त इमे तेन्-कलाः वस्तुतः तेन्-कला अपि न भवन्ति । वेद-मार्ग-विद्वेषिण इत्य् अस्मिन्न् अर्थे तु स शब्दः सम्प्रति सङ्क्रान्तः ।

41 'वाऴितिरुनाम'-गाथा-विषये प्रकृतोपयोगितया यद् वक्तव्यं तद् वयम् उक्त-पूर्विणः । वेदान्ताचार्य-विषय-गाथासु दौस्थ्यम् अस्तीत्य् आह । अस्य बुद्धि-दौस्थ्यम् एव तासु दौस्थ्यं भासयति न तु परमार्थतः तत्र तद् अस्तीति अन्यत्र उक्तवन्तः स्मः ।

42 तेन्-कला-जनैर् आक्रमण-शीलैर् आक्रान्तानां स्थलानां पुनर् वैदिकत्व-निष्पत्त्यै प्रत्याहरणं हि न्याय्यम् एव । तत्र श्री-कृष्ण-ताताचार्याः कञ्चन यत्नम् अकुर्वन् । स फलेग्रहिर् आसीत् । देवालय-प्रतिष्ठा-पूजनादि-राज-राष्ट्राभिवृद्धि-फलकतया आगमेषु विधीयते । तन् नास्तिकैर् आक्रान्तं क्रीडन-स्थानतां यदि नीतं तत् कस्य आस्तिकस्य लोक-योग-क्षेम-प्रणिहित-मतेः शोकाय न भवेत् ।

काञ्च्यां भगवतो देवाधिराजस्य मन्दिरे परं तथा पूर्णम् आक्रमणं तेषां न शक्यम् आसीत् । तेन स भगवान् अद्यापि शास्त्रीयेणैव ऊर्ध्व-पुण्ड्रेण विराजते ।

[[69]]

देशिक-पात्र-पद्यानुसन्धानाधिकारो वर्तत एव वड-कलानाम् । परं तु कलहम् अन्-इच्छन्तस् ते न तत्र प्रवर्तन्ते ।

सादेः सर्वस्य सान्तत्वात् दिव्य-सूरीणाम् आचार्याणां च भक्ति-श्रद्धा-भूयिष्ठेम आदरातिशयेन जातो भगवन्-मन्दिराणां विशेषः सम्प्रति अतिप्रवर्धमाने कलौ एवं विधानां कर्म-भ्रष्टानाम् उन्मर्यादैश् चेष्टितैर् विनष्ट इति वैमुख्यम् एव सात्त्विकानां शोभते । परन्तु प्रतिपक्ष-विजृम्भणेन उद्दीपित-क्रोधाः तथा शान्तिम् अधिगन्तुं न प्रभवन्तीति सत्यं महत् शोक-स्थानम् एतत् ।

तत्र तत्र प्रवृत्तान् व्यवहारान् निर्णयान् तद्-अनुसारि अनुष्ठानं च प्रति पश्चाद् विस्तरेण लेखिष्यामः ।

43 अपूर्वम् इह किम् अपि नोच्यते । उच्यमानम् अपि व्याहतम् उच्यते ।

> श्री-शैलेश-दाया-पात्र-पद्यानुसन्धाने यत्र कुत्रापि वा प्रतिरोधः सञ्जातो चेति विमृश्यताम्

इत्य् अभिधायानुपदम् एव

> येषु कतिपयेषु दिव्य-देशेषु वड-कलाख्याः काल-देशादि-वैगुण्य-वशाद् आक्रमणम् अकुर्वत तत्र नूतन-पात्र-पद्यादिकम् अमी स्वल्प-कालात् प्रभृति कथयन्तीति प्राग् एवोक्तम् एतत् । नैतद् अपलपामः

इत्य् आह । एषु दिव्य-देशेषु तस्य प्रतिरोधः समजनीति ह्य् अभ्युपगम्यते । एवं सति सामान्यतः यत्र कुत्रापि वा प्रतिरोधः सञ्जातो वेति विमृश्यताम्" इति कुतः प्रतिज्ञायते ? आक्रमणं तु कैर् इति ज्ञायत एव ।

> तेषु कतिषु च न दिव्य-देशेषु तेन्-कलाचार्याणां वसति-विरह एव एतादृश-क्षोभ-कारणम् अभूद् इति नैतद् विस्मर्तव्यम्

इत्य् आह । 'क्षोभ' इत्य् एतत्-स्थाने 'क्षेम' इति कृत्वा पठ्यमानं यथार्थम् एतद् भवेत् । तेषां केषाञ्चित् तत्र वासे हि कलहो ऽभविष्यद् एव । एवञ्चान्यत्र यत्र यत्र ते वसन्ति तत्र तत्र तन्-मूल एव क्षोभ इति भूतार्थो ऽयम् । अत्र अन्ते पुनर् अपि लिखति --

[[70]]

> नन्व् इदम् एव प्रतिष्ठापितं भवति -- वड-कलाख्या दिव्य-सूरिषु दिव्य-प्रबन्धेषु दिव्य-देशेषु च अनादेः कालात् विद्वेषिणः स्थिता अर्वाग् एव एतेषु प्रवेशम् उपचक्रमिरे ।

इति । पूर्व-प्रलापानां अस्य च साध्य-साधन-भावं देवो जानाति । अस्माकं गुरु-परम्परा --

श्री-भाष्ये

1 देशिकः 2 ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी 3 वरदाचार्यः 4 आदि-वण्-शठ-कोप-स्वामी 5 वरद-विष्ण्व्-आचार्यः 6 महा-दयाधीशः 7 अहो-बिलाचार्यः 8 षष्ठ-पराङ्कुश-स्वामी 9 पञ्च-मत-भञ्जन-ताताचार्यः 10 अनन्ताचार्यः 11 रङ्ग-रामानुज-स्वामी 12 रङ्ग-नाथार्यः 13 वीर-राघव-गुरुः 14 रङ्ग-नाथार्यः 15 रङ्ग-नाथार्यः 16 वेदान्त-लक्ष्मण-मुनिः 17 गोपाल-देशिकः

भगवद्-विषये च

1 देशिकः 2 कुमार-वरदाचार्यः 3 ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी 4 वरदाचार्यः 5 आदि-वण्-शठ-कोप-स्वामी 6 पराङ्कुशः 7 पराङ्कशः 8 श्रीनिवासाचार्यः 9 श्रीनिवासाचार्यः 10 अनन्ताचार्यः 11 मुनि-वाहनः 12 वेङ्कटेशः 13 रङ्ग-नाथार्यः 14 वेदान्त-लक्ष्मण-मुनिः 15 पादुका-सेवक-रामानुज-स्वामी 16 गोपाल-देशिकः

[[71]]

इत्य् एवं रूपा विभाति । अन्येषां चान्य-रूपा । यथा श्री-भाष्यादिकं तथा भगवद्-विषयम् अपि अधीतवताम् एव वड-कलानां अध्यात्म-ग्रन्थ-काल-क्षेप-पूर्तिर् भवति । लेख-प्रतिलेखेषु 'उभय-वेदान्त-ग्रन्थ-काल-क्षेपातिशय' इति निर्देश-क्रमश् चिराद् अनुवर्तते । एषु चाचार्येषु बहवः दिव्य-प्रबन्ध-व्याख्यातारो ऽपि । तस्माद् वड-कलानां दिव्य-प्रबन्धादि-विद्वेष-वचनं श्री-राम-पुत्रयोः कुश-लवयोः रामायण-विद्वेष-वचन-कल्पम् इत्य् आस्तां तावद् एतत् । "आर्तोपच्छन्दनं गद्यं भाष्यं तु पर-रञ्जनम्" इति स्वकीयं भगवद्-भाष्य-कार-तदीय-श्री-भाष्यादि-विद्वेषं घण्टा-घुष्टं कृतवतां परेश्व् अपि तादृशं किञ्चिद् वाच्यं कल्पनीयम् इत्य् अभिनिवेश एव एवं परिवाद-करणे निदानम् इति को न जानाति ?

दिव्य-प्रबन्ध-स्थासु तत्-तद्-दिव्य-देश-स्तुतिषु तत्रत्यानां श्रोत्रियाणां वेदाध्ययन-तत्-प्रतिपाद्य-कर्मानुष्ठानादि-कृतो विशेषो भक्ति-श्रद्धा-पुरस्सरं दिव्य-सूरिभिर् वर्णित इति तद्-विद्वेषिण एत एव दिव्य-प्रबन्धादि-विद्वेष-साम्राज्य-भाज इति तत्त्वम् ।

44 पुनर् अप्य् अ-सम्बद्ध-प्रलाप एव ।

> वड-कलानां देशिकेन सह सम्बन्ध आदितो नासीत् । मध्ये केवलम् आवाहितो ऽभूद् इत्य् अमुं परमार्थं प्रकार-द्वयेन प्रतिष्ठापयामः । 1 भगवद्-आलयेषु देशिक-विग्रहानुभवे अमी चिराद् एव विमुखा अभूवन् 2 देशिक-दिव्य-सूक्तिषु अनुगृहितानाम् अर्थ-विशेषाणां अत्यन्त-विपरीतान् एवार्थान् प्रायशो ऽमी आद्रियन्ते -- इत्य् एवं प्रकार-द्वयं प्रामाणिक्या पद्धत्या प्रतिपादयामः,

इति प्रतिज्ञाय प्रथमं प्रकारम् उपपादयितुं प्रवृत्तः

> श्री-रङ्गे देशिकालयस्य मुख-विटङ्के तेन्-कला-पुण्ड्रः अस्ति

इति, तेन देशिक-विग्रहे ऽपि स एव पुण्ड्र आसिद् इति सिद्धम् एवेति, वड-कला-पुरुषैस् तद् विपर्यासः कृत इति, तदानीं कलहो ऽभवद् इति, अद्य वड-कला-पुण्ड्र-धारणेन अनुभूत-पूर्व-सर्व-बहु-मान-हानिर् अभूद् इति च लिखति । अत्र बुद्धिमद्भिः पर्यालोचनीयम् । देशिकालये स्वाधीने सत्य् एव हि वड-कला-जनैः पुण्ड्रादि-विपर्ययः कर्तुं शक्यः । तेन तत्र देशिक-विग्रह-स्थापन-कालात् प्रभृति वड-कला एव तन्-निर्वाह-कारिण आसन्न् इति स्वयम् अयम् अभ्युपगच्छति । तथा च "भगवद्-आलयेषु देशिक विग्रहानुभव-विमुखाः" इत्य् अस्याः प्रतिज्ञायाः साक्षाद् विपर्यय-साधक एव हेतुर् उपन्यस्तो भवति ।

[[72]]

अथ पुण्ड्र-कथां पश्येम । बहिः पुण्ड्रान्तर-दर्शनेन को ऽर्थो ऽनुमीयते । आक्रमण-शीलाः तेन्-कलाः बहिर् देशावधि-विक्रियाम् उत्पाद्य अन्तर् गन्तुम् अन्-इच्छन्तो वा कथम् अप्य् अ-शक्ता वा अन्तः स्थितं तथैवामुञ्चन् इत्य् एतद् अनुमीयते । अत्र तत्त्वं जिज्ञासमानानां स-विधे इदं विनिवेदयामः । श्री-रङ्गे भगवतो रङ्ग-नाथस्य आराधन-कारिणो ऽर्चकाः अनादेः कालात् वड-कला एव । अद्यापि ते तथैव वर्तन्ते । आदौ भगवतः श्री-वेङ्कटाद्रीश्वरस्येव कला-द्वय-साधारणं कञ्चिद् ऊर्ध्व-पुण्ड्रं समार्पयन् । ततः परं १८९४ वर्षे तम् अपनीय बलिष्ठाः तेन्-कलाः स्वकीयं शूल-पुण्ड्रं धारयन्ति स्म । तत्र उत्तमाधिकरण-पर्यन्तं व्यवहारे प्रवृत्ते नवीन-पुण्ड्रापनयनम् आदिष्टम् आसीत् । तथा ऽपि वड-कलानां सात्त्विकत्वात् इतरेषाम् अत्यभिनिविष्टत्वाच् च तैः कृतो विपर्यासो ऽनुवर्तते ।

अथ तत्रैव श्री-रङ्गे भगवद्-आलयान्तर्गते कस्मिंश्चिद् आलये श्री-शठ-कोप-सूरिः श्री-पर-काल-सूरिः मधुर-कवि-सूरिः इत्य् एषां त्रयाणां विग्रहाः सन्ति । तत्र आद्यस्य उत्सव-विग्रहे अधो दर्शिताकारः पुण्ड्रः ललाटे दृश्यते ।

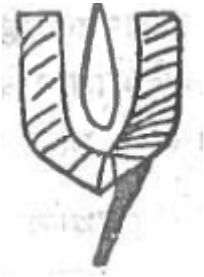

स न गर्त-रूपः अपि तु ललाट-तलाद् उद्गतः उत्सेधात्मा । एवं तत्रैव अन्तर्गतालयान्तर-स्थे भगवद्-रामानुज-विग्रहे ललाटे एवम् आकारः पुण्ड्रः।

[[73]]

उभाव् इमौ पुण्ड्रौ व्यवहार-विशेषे श्री-रङ्ग-डिस्ट्रिक्ट्-मुन्सीप्-कोर्ट्-अधिकरणिकेन 1-2-1908 दिने स्वयम् आगत्य प्रतिकृति-ग्रहणेन प्रकटिताकारौ । एवं प्राचीने वड-कला-पुण्ड्रे अन्-अपनेयतया स्थिते ऽपि अद्य तत्रोभयत्र तद्-उपरि घन-मृत्तिक-लेपेन शूल-पुण्ड्रम् एव धारयन्ति । इदम् अलं तेषाम् आक्रमण-शीलतां सत्यापयितुम् । तस्माद् देशिक-दिव्य-मङ्गल-विग्रह-स्थ एव चिरन्तनः पुण्ड्रः । स बहु निर्बन्धे ऽपि देशिक-भक्तैः कथम् अपि रक्ष्यत इति ।

श्री-वैष्णवानां अभ्यर्हिततमेषु त्रिषु दिव्य-देशेषु श्री-रङ्गे उक्त-रीत्या अतिसन्निहित-काल एव तेन्-कला-पुण्ड्रो भगवतो ललाटे धारितः । तिरुपति-क्षेत्रे भगवतः श्रीनिवासस्य पुण्ड्रः सर्व-विदित एव । स न तेन्-कला-पुण्ड्रः । श्री-काञ्ची-पुरे प्रधानतमस्य भगवतो देवाधिराजस्य पुण्ड्रः अद्याप्य् अ-परिलुप्तो देदीप्यते । महा-प्राज्ञैः श्रोत्रियैर् अधिष्ठितेषु क्षेत्रान्तरेषु आग्रहिभिः विपर्यये कृते मूढ-जनाः तम् एव क्रमम् अनुवर्तयन्ति ।

45 आचार्येषु भगवता रङ्ग-नाथेन वेदान्ताचार्य-बिरुद-प्रदानेन सम्भाव्य सिद्धान्त-स्थापने ऽभिषिक्तत्वात् देशिकस्य सर्व-प्राधान्यम् । तेन तस्य विभव-दशायाम् एव तत्-सन्निहित-काल एव च बहुषु दिव्य-देशेषु तद्-विग्रह-प्रतिष्ठा ऽकारि । काले गच्छति तेन्-कला-जनाः स्वाक्रान्तेषु आलयेषु क्वचित् तस्य विग्रहम् एवापनिन्युः । क्वचित् नामान्तरम् अकुर्वन् । क्वचिच् च पुण्ड्रान्तरं धारयित्वा परिभवन्ति । तेन खेद-भाजो देशिक-भक्ताः स्व-भक्ति-परिवाह-भूतं तद्-आराधनोत्सवादिकं कर्तु-कामाः जनान्तरोपद्रव-रहितं पृथग् आलयं निर्माय मनो-रथं पूरयन्तः तृप्यन्ति । बहिर् भूमि-निविष्टान् अपि अनुद्धृत्य पीडयन् घुर्घुरायमाणो जन्तुः शोचनीयः । शान्तं पापम् ।

यथा ऽनार्याक्रान्तत्वात् आर्यावर्तो नेदानीं पूर्ववत् तथात्यन्तं सताम् आवास-योग्यः तथा नास्तिकाक्रान्ता दिव्य-देशा अपि । "सा काशीति न चाकशीति" इति ह्य् अत्रापि निष्कर्ष कृतवान् एव देशिक-सार्व-भौमः

[[74]]

46

> प्रायः सर्वेषु च आळ्वाराचार्याणाम् अवतार-स्थलेषु निराबाधं भ्राजमानाकार एव पुण्ड्रः देशिकेन विभव-काले स्वाङ्गे धृतः

इति कल्पना-पाण्डित्यं प्रकाशयन्न् आह । अनयैव रीत्या अद्य यतः प्रायः सर्वे दिव्य-देश-वासिनः देवालय-सम्बन्धिनश् च जनाः अन्-अधीत-वेदाः अ-कृत-सन्ध्योपासनाः तथैव देशिक आसीत्

अन्ये चाचार्या इत्य् अनुमाने किम् उत्तरम् ?

देशिकस्य लोकोत्तर-महिमा-सहतया अवस्था-द्वय-कल्पनादि-मुखेन पात्र-पद्यापलाप-परिवादादि-मुखेन च कुल-परम्परया ये तस्मै द्रोहम् आचरन्ति तैर् आदृतः पुण्ड्रो न देशिकेन धृतो भवितुम् अर्हतीति तु सुखेनात्र निश्चयः कर्तुं शक्यः, कार्यश् च ।

47 अद्य मुखे ध्रियमाणस्य तेन्-कला-पुण्ड्रस्य अत्यर्वाचीनत्वात् पर-काल-सूरि-काल एव सत्त्वं न कश्चन श्रद्धास्यति । अभिनिविष्टैर् बलिष्ठैः साहसिकैः यत् किम् अपि कर्तुं शक्यत इति न स्तम्भेषु गाध-महा-पुण्ड्र-दर्शनम् अपि तत्-प्राचीनत्व-प्रत्यायनायालम् । श्री-रङ्ग-देवालय-स्थ--श्री-शठ-कोप-सूरि-भाष्य-कारादि-विग्रह-दर्शनेन प्राचीन-पुण्ड्र-तत्त्वे निर्णिते सर्वम् अन्यत् तद्-अनुरोधेन निर्णेयम् ।

राय-गो-पुरे अन्तः पार्श्वे शिलायाम् एव उट्टङ्कितो महान् वड-कला-पुण्ड्रो दीप्यते । स एव प्राचीनः । भगवद्-भाष्य-कारावतार-स्थल-भूत--श्री-भूत--पुरी-स्थ--तद्-विग्रहे स्थितं पुण्ड्राकारं अयम् एव पूर्व-पक्षी श्री-रामानुज-पत्रिकायां प्रकाशितवान् ।

[[75]]

नासा-मूले अङ्गुल्या मृदो विन्यसन-काले किञ्चिद् वैशाल्यम् अवर्जनीयम् तद् एवात्र वर्तते । अयं वड-कला-पुण्ड्र एव । न तु तेन्-कला-पुण्ड्र इति स्फुटं पश्यामः । किम् अत्र ततः परं विवादेन ?

48 देशिक-द्रोहेणैव स्वायुषि एकैकम् अपि क्षणं गमयन् अयं स्वकीयेषु दुराचारेषु देशिकम् एव प्रमाणी-करोतीत्य् अतिशोचनीयम् एतत् । कुतः कृष्ण-पादं लोकाचार्यं अन्यं वा कश्चित् प्रमाणतया नाश्रयति ?

> अस्माकं विभ्रमाय विनाशाय च दिव्य-प्रबन्धादि-विवरण-व्याजेन केचिद् अतिवादाः परं तैः कृताः । अवश्य-ज्ञातव्येष्व् अपि अन्येषु सर्वेषु विषयेषु ते मूका एवाभवन् । तस्माद् देशिक एव नः शरणम्

इत्य् एव अनेनोत्तरं देयम् । तत्र देशिको यद् आह तद् यथावद् ज्ञात्वा ऽनुष्ठेयम् । न तु स्वेन दुराग्रह-गृहीतो यो ऽर्थः स देशिक-सूक्तिषु निधेय इति प्रतिबोधयामः ।

49 अयम् अस्माकं पुण्ड्राकार इति देशिकं विना अन्यो यः को ऽप्य् आचार्यो नोक्तवान् । देशिकश् च पुण्ड्र-प्रस्तावे भगवद्-रामानुज-शिष्य-परम्परासु क्वापि पुण्ड्र-भेद आसीद् इति न सूचितवान् अपि । यदि कश्चन भेदो ऽभविष्यत् स नूनं तं प्रत्यपादयिष्यद् एव । तथा प्रतिपादन-विरहात् सर्वेषां देशिक-काल-वर्ति-पर्यन्तानां एक-रूप एव पुण्ड्र इति निस्सन्दिग्धम् एतत् । एवम् एव ललाटे अङ्गान्तरेषु च विन्यस्यमानस्य पुण्ड्रस्य यदि तदा आकार भेदो ऽभविष्यत् तं स नियतं प्रदर्श्य प्रमाणम् अपि तत्र उदाहरिष्यत् । तद्-अन्-उदाहरणात् तद् अपि वैरूप्यं नासीद् इति निश्चीयते ।

[[76]]

50-51 दीप-शिखाद्य्-आकार-पुण्ड्रापेक्षया हरि-पादाकार-पुण्ड्र एव परमैकान्तिनां प्रशस्त इति श्री-सच्-चरित्र-रक्षायां देशिक आह । तत्र वड-कला-पुण्ड्रस्य शूर्पाकारतां पूर्व-पक्षी दर्शयति । तत् केवलं दौर्जन्यात् । शूर्पस्याकारः अयम् --

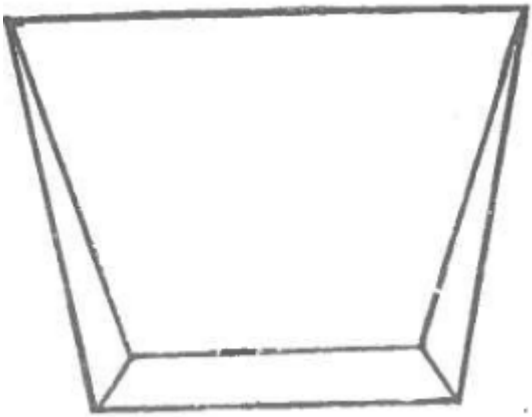

हरि-पादाकारश् चायम् --

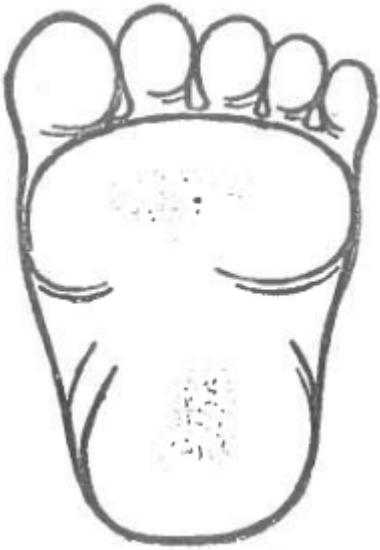

[[77]]

शूलस्य एवम् आकारं दर्शयति ।

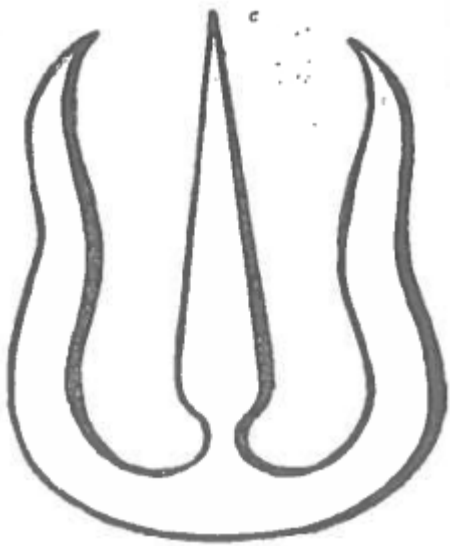

तद् अपि स्व-पुण्ड्रस्य तद्-आकारत्वात् परिरक्षण-तृष्णा विजृम्भितम् । शूलम् इति ह्य् आयुध-विशेष उच्यते । तस्य त्सरुर् अप्य् अवयवः । उपरि त्रि-शिखः अधः पुङ्ख-घटितः आयुध विशेषः शूलम् इत्य् उच्यते ।

इत्य् अयम् एव तस्याकारः ।

तद् एवं वड-कला-पुण्ड्र एव विशिष्टाधिकारि-धार्यतया सच्-चरित्र-रक्षा-सम्मतः,न तेन्-कला-पुण्ड्रः।

[[78]]

52-53 अद्यतन-स्वकीय-पुण्ड्राकारस्य प्रामाणिकत्व-सिद्धये बह्वीः कल्पनाः करोति । "हरेः पाद-द्वयाकृतिम्" इति वचनं न देशिकेनोपात्तम् । अत इदम् अ-विश्वसनीयम् । "हरेः पादाकृतिम् आत्मनो हिताय" इति, "दीपाकारं ततश् चापि वेणु-पत्र-समाकृतिम्" इत्य् उपक्रम्य "मम पादाकृतिं तथा" इति च वचनोदाहरणं सच्-चरित्र-रक्षायां दृश्यते । न च द्वि-वचनान्तेनेह समासः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । दीपाकार-वेणु-पत्रादि-समभिव्याहाराच् च । न हि दीप-द्वयाकारत्वं वेणु-पत्र-द्वयाकारत्वं वा इष्यते । तस्मात् 'हरि-पाद-द्वयाकृतिम्' इति केवलं कल्पितम् इदं वचनम् । नेत्रोपरोधितया अ-शक्यार्थ-विधायकत्वाच् च इदं वचनम् प्रमाणम् । शक्यत्वे च नेत्रोपरोधम् अपि सोढ्वा यथा-विध्य् एव धारणं कार्यम् । अङ्गान्तर-पुण्ड्र-वैरूप्य परिहारार्थं च ।

यत् तु

> प्राकार-मण्टप-गो-पुरादिषु नेत्रोपरोध-वार्ता-प्रसक्त्य्-अभावे ऽपि मुखे विलसत आकारस्यैव मुख्यत्वम् इति हेतुना मुख-धार्यमाण-पुण्ड्राकार एव प्राकारादिषु प्राचीनैः पर्यकल्प्यत

इति तद् बालिश-भाषितम् । तस्य विकलत्वेनामुख्यत्वात् । अ-विकलत्वेनाङ्गान्तर-वर्तिनाम् एव मुख्यत्वात् । कलहोचितस्य प्रस्फुट-पुण्ड्र-भेदस्य तत्रैव स्थितेः पर-हृदय-ताप-जननम् उद्दिश्य तस्यैव प्राकार-भित्य्-आदिषु विनिवेशनम् इति तु युक्तम् ।

पादयोर् अधस्तात् नेत्रा वारक-भाग-मात्र-परित्यागे इत्य् अयम् आकारो निष्पद्यते ।

तत्र श्री-चूर्णस्य उपरि नयनम्, तस्य अधस्तात् पादांश-द्वयान्तराल-पूरणम्, एवं पूरितस्य पाद इत्य् अभिधीयमानस्य भागस्य अधो-भाग-पार्श्व-द्वये अश्रि-द्वयं विलोप्य

इत्य् आकार-कल्पनम्,

[[79]]

इति सर्वम् इदं विनैव प्रमाणं स्वेच्छयैव क्रियते । इदं सर्वम् अस्य पुण्ड्रस्यार्वाचीनत्वे लिङ्गम् ।

54 'हरि-पाद-द्वयाकृतिम्' इति वचनं कल्पितम् इत्य् अवोचाम । कल्पनम् अपीदं अत्यन्तम् अ-समर्थस्येति प्रतीयते । पुण्ड्राकारे ज्ञातव्ये येषां वस्तूनाम् आकारो लोके व्यवस्थितः प्रसिद्धः तेषाम् एव दृष्टान्ततया प्रदर्शनं न्याय्यम् । दीप-शिखा--वेणु-पत्र--पद्म-मुकुलादीनां व्यवस्थितम् एव रूपम् । न च दीप-शिखाया वात-विक्षेपणेनान्यथा ऽपि रूपं भवतीति शङ्क्यम्। तस्यौपाधिकत्वात् । निवाते स्थितस्य स्वाभाविकस्यैव रूपस्य ग्राह्यत्वात् । अन्यथा अजादिभिः अर्ध-जग्धस्यापि वेणु-पत्रस्य दृष्टान्तत्वापत्तेः । न चैवं पाद-द्वयस्य व्यवस्थितं रूपं किञ्चिद् अस्ति । अवस्थाने आसने शयने सञ्चरणे वा सर्वदा पाद-द्वयस्य इच्छानुसारेण विविध-सन्निवेशं स्थाप्यमानत्वात् । अयं सन्निवेशः स्वाभाविक इति दुर्वचत्वात् । इदं तावद् अ-सामञ्जस्यम् एकम् । अन्यद् उक्तं पूर्वम् --

इत्य् एव पुण्ड्राकारः स्यात् ।

न तु एवम् इति । अत्र प्रतिविधानेच्छया "कुण्डली-कृत--सर्प-स्थ--हरि-पाद-द्वयाकृतिम्" इति कल्पनान्तरं कुर्वन्ति । दीप-शिखाद्य्-आकारान्तरस्य न खलु आधार-निर्देशो ऽस्ति । तेन अत्र परं यद् विशेषतस् तन् निर्देशः क्रियते तद् अपरं नवीन-पुण्ड्र-सृष्टि-प्रयासस्य लिङ्गम् । अत्राप्य् अ-सामर्थ्यम् एव कल्पकस्य दृश्यते । सर्पस्य कुण्डली-करण-मात्रं ह्य् उच्यते । तत्र फणोद्धारः कथं प्रदर्श्यते । अ-विस्तृत-फणस्य शिरसो ऽपि कुण्डल-सङ्गितया अ-पृथग् उपलम्भ एव सम्पाद्यः ।

[[80]]

तस्य च कुण्डलस्योपरि कृत्स्न-पाद-द्वय-निधाने इति अन्य एव कश्चिद् आकारः सम्पद्यत इति नेष्ट-सिद्धिर् इति । एवम् उत्फुल्ल-कमलस्य अष्टमीन्दु-कलायाश् चाधारत्व-कल्पने ऽपि कृत्स्नस्य पाद-द्वयस्य तद्-उपरि निधानं न्यायतः कर्तव्यम् ।

अथ च आधारस्यापि सान्तरालत्वं कार्यम् ।

> द्वि-जः पुण्ड्रम् ऋजुं सौम्यं सान्तरालं तु कारयेत्',
>
> विमलान्य्-ऊर्ध्व-पुण्ड्राणि सान्तरालानि यो नरः',
>
> निरन्तरालं यः कुर्याद् ऊर्ध्व-पुण्ड्रं विमोहितः'

इति पुण्ड्रत्वावच्छेदेन सान्तरालत्व-विधानात्, निरन्तरालत्व-निषेधाच् च । एवं अहि-कुण्डलं वा कमलं वा अर्ध-चन्द्रं वा पर्याप्तं आधारं परिकल्प्य तद्-उपरि पाद-द्वयं कृत्स्नं सान्तरालं निधाय आधारस्यापि सान्तरालत्वे कृते एक-हरि-पादस्य य आकारः स एव सम्पद्यत इति घट्ट-कुट्यां प्रभातम् । वृथा परिश्रमो महान् ऊरी-कृतः । अ-विकलस्यार्ध-चन्द्रस्योपरि पार्श्व-द्वये कृत्स्न-पाद-द्वय-निधाने अर्ध-चन्द्रस्य अन्तराल-विरहे ऽपि वड-कला-पुण्ड्र एव भवतीत्य् अपि ज्ञेयम् ।

> तद् एवं हरि-पाद-संस्थानत्वं सान्तरालत्वं च सोपबृंहण-श्रुति-सिद्धम्

इति निष्पन्नाकारस्य कृत्स्नस्य पुण्ड्रस्य हि हरि-पाद-संस्थानत्वं श्री-सच्-चरित्र-रक्षायाम् उच्यते ।

श्री-देशिक-कालात् चिरात् पूर्वम् एव पृथग् भूताः सोमाशि-आण्डान्-वंश्याः वल्लभ-सम्प्रदाय-स्थाः अन्ये च गोपी-चन्दन-धारिणः कीर्नाम-धारिणो मतान्तर-स्थाः इति सर्व एव वड-कला-पुण्ड्रम् एव बिभ्रतीति प्राचीनत्वम् अस्य अ-प्रकम्प्यम् । अतो वैपरीत्यात् पुण्ड्रान्तरम् अत्यन्तम् अर्वाचीनम् इत्य् एतद् अपि तथैवाप्रकम्प्यम् । तद्-अद्यतन-तेन्-कला-पुण्ड्र-सन्निवेशानुग्राहकं न किम् अपि प्रमाणम् अस्तीति वेदितव्यम् ।

[[81]]

परं तु कदा कथं तस्य प्रादुर्भाव इति जिज्ञासा सर्वेषां बलवती वर्तते । तत्र कैश्चित् कथ्यमानम् इदं विश्वसनीयं मन्यामहे । वर-वर-मुनि-काले ततः परं वा स्थिताः केचिद् आचार्याः अवर-जाति-जनान् अपि वैष्णवान् कुर्वन्तः ब्राह्मण-श्री-वैष्णवेभ्यस् तेषां झटिति वैलक्षण्य-प्रतीतये पुण्ड्रस्याधस्तात् किम् अपि चिह्नं न्यधापयन् । तत् तैः पुण्ड्रावयवत्वेन गृहीतं क्रमेण साम्प्रतिक-तेन्-कला-पुण्ड्राकार-निष्पत्ति-हेतुर् बभूव । शिष्याणां पुण्ड्रे तद्-आकारे निष्पन्ने पश्चात् अन्यादृशाकार-पुड्र-धारिण आचार्याः तेषाम् अ-विश्वसनीया भवन्तीति पश्यन्त इमे स्वयम् अपि तम् एव धारयितुम् आरभन्तेति । तिरुपति-देवालय-गजानां मुखेषु मूले सम-रेखावतः पुण्ड्रस्याधः वर्तुलं चिह्नम् एव साम्प्रतम् अपि दीयते ।

श्रीमद्-भागवते कालिय-सर्पं प्रति

> स सुपर्णस् त्वां नाद्यान् मत्-पद-लाञ्छितम्

इति भगवद्-वचनं श्रूयते । सर्पाणां शिरसि यद् वर्तते तत् हरि-पद-रूपं लाञ्छनम् इति अनादेः कालाद् व्यवहृतम् आसीद् इति निस्संशयम् इतो जानीमः । तद्-आकारश् चेत्थम् --

तस्मात् हरि-पादाकृतिम् इति पुण्ड्राकारे उपदिश्यमाने एक-पादाकार एव आधार-रहितः पुण्ड्रस्य आकारो ऽभिमत इति प्राज्ञैर् अवगन्तव्यम् ।

[[82]]

55 अथ सूर्य-किरणानां सूर्येण सम्बन्धो नासीद् इति वदन् राहु-बन्धु-जन इव वड-कलानां देशिक-सम्बन्धो नासीद् इति प्रतिजानानो ऽयं देशिक-ग्रन्थोक्तार्थ-विरुद्धार्थ-वादिनो वड-कला इति लोकस्य भ्रमम् उत्पादयितुं प्रवर्तते । चिराद् अयम् एवं वदन्न् आस्ते । तत्त्वम् अत्र शत-कृत्वो

निरूपितं च अस्माभिस् च अन्यैश् च । तथा ऽपि निर्लज्जं तद् एव पुनः पुनर् मुद्रयित्वा प्रकाशयति । कथम् एवं क्रियत इति पर्यनुयोगे

> भवन्तो ऽपि भवद्-उक्त-पुनर् मुद्रयित्वा प्रकाशयन्तु, को निवारकः ?

इति प्रतिवक्ति । देशिक-श्री-सूक्तिभ्यः तेन्-कला-सम्प्रदायार्थ-प्रतिष्ठापनोद्यमः श्री-भाष्यात् अद्वैत-सिद्धान्त-स्थापनोद्यम-तुल्य इति विदां कुर्वन्तु विद्वांसः।

56-57 1 तेन्-कलाचार्या अपि

> सर्वज्ञो ऽपि हि विश्वेशः सदा कारुणिको ऽपि सन् ।
> संसार-तन्त्र-वाहित्वाद् रक्षापेक्षां प्रतीक्षते ॥

इतीदं प्रमाण-वचनम् उदाहृत्य रक्षापेक्षाम् आवश्यकीं वदन्ति । तस्माद् उभयेषां भगवद्-दया-स्व-रूपे निर्हेतुका । फल-सिद्धौ तु व्याजसापेक्षेत्य् एव मतम् । अस्मासु यं कम् अपि यत्नं विना भगवत्-कृपैव स्वयं फलं दिशतीति न कस्याप्य् आचार्यस्य मतम् । पूर्व-पक्षिणा उदाहृते परम-पद-सोपान-ग्रन्थे ऽपि 'व्याजतयोपादाय' इत्य् अस्ति ।

> उन्निनीषाधो-निनीषयोर् निर्हेतुकत्वे परमात्मनो वैषम्य-नैर्घृण्य-प्रसङ्गात्

इति श्रुत-प्रकाशिका ।

'अव्याजोदारभावात्' इत्य् अत्र यशो-लिप्सादि-व्याज-शून्यम् औदार्यम् इत्य् अयम् एवार्थः । न तु प्रार्थना-राहित्ये ऽपि फल-प्रदत्वम् इति ।

2 प्रपत्तिर् नोपाय इति, मुमुक्षोः प्रपत्तिर् अन्-अपेक्षितेति, न के ऽपि तेन्-कलाचार्या आतिष्ठन्ते । श्री-शठ-कोप-सूरिः प्रपन्न इति स्पष्टं ते आचक्षते । प्रपत्तिर् अधिकारि-विशेषणम् इति पिल्लै-लोकाचार्य आह । देशिकस् तु "प्रपन्नाद् अन्येषां न दिशति मुकुन्दो निज-पदम्" इति श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारे सावधारणम् आह । न्याय-सिद्धाञ्जने प्रपत्य्-अनुष्ठान-काले तस्या उपायत्वेन प्रतीतिर् न भवतीत्य् आह । न तूपायत्वं नास्तीति ।

> भक्त्या परमया वा ऽपि प्रपत्त्या वा महा-मुने । प्राप्यो ऽहं नान्यथा प्राप्यः

इति प्रमाण-शत-सिद्धत्वात् तस्य ।

[[83]]

3 एक-लाभोक्तौ इतर-लाभस्यापि तन्त्रान्तर्गतत्वात् एक-व्यवच्छेदेन इतरावधारणं अ-विवेक-कृत्यम् इति श्री-देशिक-चरणाः कण्ठ-रवेण कथयन्ति ।

> अत्र स्व-लाभापेक्षा ऽपि स्वामि-लाभावसायिनी ।
> स्वामि-प्रयोजनापेक्षा ऽअप्य् अतः स्वानन्द-हेतुका ॥

इति श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारे मूल-मन्त्राधिकार-श्री-सूक्तिः । चत्वारः पुरुषार्था इत्य् अतिप्रसिद्धम् एतत् । यदि मोक्षः ईश्वरस्यैव पुरुषार्थः इतरे ऽपि तस्यैव कुतो न भवन्ति ? अथवा किं त्रय एव चेतनस्य पुरुषार्थाः ? 'रसँ ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी भवति' इति कस्य लाभः कस्योच्यते ।

> तेषां नित्याभियुक्तानां योग-क्षेमं वहाम्य् अहम्'

इत्य् अत्र 'मत्-प्राप्ति-लक्षणं योगम्' इति भाष्यम् । 'मत्-प्राप्तीति अ-लब्ध-लाभो योगः' इति तात्पर्य-चन्द्रिकायां श्री-देशिकः । 'स्व-लाभं मत्वा' इत्य् अनेन इतर-लाभो न व्यवच्छिद्यत इति तपस्वी न जानाति ।

4 स्व-गत--पर-गत--स्वीकार-विमर्शो ऽपि पूर्ववद् एव । चेतनेन स्वीकृतो भगवान् तं स्वीकरोति । तद् इदं स्पष्टम् उक्तं 'अन्-अन्य-चेताः सततम्' इति गीताष्टमाध्याय-श्लोक-भाष्ये । तथाहि --

> एवम् ऐश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश् च स्व-प्राप्यानुगुणं भगवद्-उपासन-प्रकार उक्तः ।
> अथ ज्ञानिनो भगवद्-उपासन-प्रकारं प्राप्ति-प्रकारं चाह --

इत्य् अवतारिका ऽत्र दत्ता । उपरि च

सततं सर्व-कालं अन्-अन्य-चेता यः स्मरति अत्यर्थ-मत्-प्रियत्वेन मत्-स्मृत्या विना आत्म-धारणम् अलभमानो निरतिशय-प्रियां स्मृतिं यः करोति, तस्य नित्य-युक्तस्य नित्य-योगं काङ्क्षमाणस्य योगिनो ऽहं सुलभः, अहम् एव प्राप्यः न मद्-भाव ऐश्वर्यादिकः ; सुप्रापश् च ।

[[84]]

इति विवव्रे । यथा ऐश्वर्यार्थी कैवल्यार्थी च तद्-उपाय-भजन-विषयतया भगवन्तं स्वीकरोति तथैव मोक्षार्थी ज्ञान्य् अपि स्वीकरोतीति अवतारिकायां भाष्य-कृद्--अभिप्रायः सुस्पष्टः ।

> अन्-अन्य-चेताः सततं यो मां स्मरति

इति श्लोके च स्व-गतः स्वीकारः स्पष्टम् उक्तः । भाष्ये च

> यः स्मरति तस्य नित्य-योगं काङ्क्षमाणस्य

इत्य्-अन्तेन ग्रन्थेन स स्पष्टतरः कृतः । एवं कृत-भगवत्-स्वीकारस्य पुरुषस्य कथं भगवान् सुलभो भवतीत्य् एतद् उपपादयन् भाष्य-कारः

तद्-वियोगम् अ-सहमानो ऽअहम् एव तं वृणे । मत्-प्राप्त्यनुगुणोपासन-विपाकं तद्-विरोधि-निरसनं अत्यर्थ-मत्-प्रियत्वादिकं च अहम् एव ददामीत्य् अर्थः । 'यम् एवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति हि श्रूयते ।

इत्य् आचष्ट । अत्र अवतारिकायां श्लोके तद्-भाष्ये च कण्ठोक्तं मोक्षार्थिनः स्व-गत-व्यापारं सर्वथा उपेक्ष्य श्लोक-तात्पर्य-विवरणाय अन्ते भाष्य-कृता उक्तं 'अहम् एव तं वृणे' इत्य् एवम् आदिकं 'पर-गत-स्वीकार एव रक्षकः' इति स्वाभिमत-दुरर्थोपष्टम्भकतया उदाहरतः वञ्चना-परत्वं सर्व-सुगमम् । षट्-त्रिंशत्-सहस्रिकायां च

> अधिकारिणो लाभे ऽपि उपायस्य सिद्धत्वे ऽपि च स्वीकार-विरहे जीवनाभावात् तस्य स्वीकारस्य स्व-रूपं 'चरणाव् एव शरणं कृतवत्' इति, साङ्गानुष्ठान-काले 'चरणयोर् अधस्तात् निभृतं प्रविष्टो ऽस्मि' इति च प्रत्यपादयत् श्री-शठ-कोप-सूरिः ।

इति स्व-गत-स्वीकारः श्री-शठ-कोप-सूरिणा स्वयम् अनुष्ठिततया उक्तः । तद् इहापि पूर्व-पक्षिणोक्तं सर्व-पूर्वाचार्याभिप्राय-विरुद्धम् । तात्पर्य-चन्द्रिकायां

> उक्तस्यातिवादत्व-शङ्काव्युदासाय श्रुति-मूलताम् आह

इति देशिक-श्री-सूक्तौ 'उक्तस्य' इत्य् अस्य कृत-भगवत्-स्वीकारं पुरुषं स्वीकर्तुं भगवान् स्वयं यतत इत्य् उक्तस्येत्य् अर्थ इति न कश्चिद् विरोधः । नायम् आत्मा श्रुतिः --

[[85]]

> प्रियतम एव हि वरणीयो भवति । यस्यायं निरतिशय-प्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति ।

इति श्री-भाष्ये चेतन-गत-भक्ति-गर्मतयैव व्याख्यातेति पर-गत-स्वीकार-मात्रे तस्याः प्रमाणतयोदाहरणं साक्षात् भाष्य-कार-तिरस्कार-साहसम् अवलम्ब्यैव कृतम् ।

5

> प्रपत्तिम् अपराध-कोटि-प्रविष्टां वदन्तु । परमं दोषं वदन्तु । स्व-भाव-विरुद्धं वदन्तु । एवम् अन्यद् अपि बहु वदन्तु । 'प्रपत्तिर् अन्-अनुष्ठेया' । 'मुमुक्षोः सा अन्-अपेक्षिता"

इति वदन् यः को ऽपि वर-वर-मुनि-पर्यन्तेषु आचार्येषु किम् अस्ति ? तत्-पर्यालोच्यताम् । मुमुक्षुप्पडि-रहस्ये

> तस्य स्वीकार एव रक्षकः । अन्येषाम् उपायानां निवृत्तिर् दोषः । अस्य प्रवृत्तिर् दोषः

इति वदन्न् एव पिल्लै-लोकाचार्यः अत्र 'इदं सर्वम् उक्ति-प्रसङ्ग-परिहारार्थम्' इति, परन्द-पडि-रहस्ये

> अतः पूर्वार्धे ... स्वीकार-प्रकारं स्वीकारं चाह

इति, तनि-चरम-रहस्ये

> अयं चोपायः (भगवान्) एकेनाकारेण सापेक्षः अपरेणाकारेण निरपेक्षश् च भवति । कथम् इति चेत् आश्रयण-काले अधिकारि-सापेक्षः, फल-प्रदाने इतर-निरपेक्षश् च

इति, तत्रैव

> तस्मात् त्याग-विशिष्टः स्वीकारः, स्वीकार-विशिष्टो ऽधिकारः, गुण-विशिष्ट उपायः इत्य् उक्तं भवति ।

इति च आह । तस्मात् मुमुक्षुभिः प्रपत्तिर् अनुष्ठेयेत्य् अत्र तेन्-कलाचार्याणाम् अपि नास्ति विप्रतिपत्ति-लेशो ऽपि । सर्व एव तद्-अनुष्ठानं आवश्यकं मन्यन्ते । अन्यथा सर्वम् उक्ति-प्रसङ्गात् । अनुष्ठीयमाना प्रपत्तिस् तु किं रूपा ऽस्माभिर् भावयितव्येत्य् अत्र विप्रतिपत्तिर् अस्ति । तद्-विमर्शेन नास्ति नः प्रकृते किम् अपि फलम् । एवं चानुष्ठेयत्वे सिद्धे तत्रापराधत्व-वचन-तात्पर्यं बुद्धिमद्भिर् उपलब्धव्यम् ।

> चैतन्य-स्व-भावः आत्म-समर्पणं विना न तिष्ठेत् ।

> यथावत् प्रतिपत्ति-रूपं समर्पणं सर्व-प्रायश्चित्त-रूपं स्व-रूप-लाभश् च

इति प्रमाणान्तरेषु दृश्यम् ।

[[86]]

'निरुपाधिको यागः आत्म-समर्पणम्' इति तनि-प्रणवान्ते समर्थितं लोकाचार्येणैव ।

> कैङ्कर्य-प्रार्थनाया अपराधत्व-वादिन्याः देशिक-श्री-सूक्तेस् तात्पर्यं धिग् अ-शुचिम् अ-विनीतं ... ... तव परिजन-भावं कामये काम-वृत्तः

इति यामुनाचार्य-स्तोत्र-श्लोकस्य तेन यत् तात्पर्यम् उक्तं तद् एवेति नाद्य अस्माकं तत्र किञ्चिद् अभिधातव्यम् अस्ति ।

6 कर्म-ज्ञान-भक्तीनां स्व-रूप-विरुद्धत्वं नैव सम्भवतीति श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारे साध्योपाय-शोधनाधिकारे

> तस्माद् आत्म-स्व-रूपं प्रति उपासनादीनां नाशकत्वासम्भावितत्वानर्थावहत्व-विरहेण स्व-रूप-विरोध-प्रसङ्गो नास्ति

इति कण्ठोक्त्या श्री-देशिक आह । एवम् अस्य कण्ठोक्त्य्-उपलम्भात् तद्-विरुद्धाभिप्रायानुमानं अ-व्युत्पत्ति-विजृम्भितम् इति सज्जनाराधने उक्तवन्तः स्मः । एवं स्व-रूप-विरुद्धत्ववाद् अ-खण्डन-मात्रेण न विश्राम्यति देशिकः ।

> इत्थं यथाधिकारं शास्त्र-विहितेष्व् अपि उपासनादीनि स्व-रूप-विरुद्धानीति केचिद् आहुः एते ऽपि प्रपत्ति-प्रशंसार्थं अतिवादं कृतवन्त इत्य् एतावद् एव ।

इति तेषां तात्पर्य-कल्पनेन एकाभिप्रायत्वम् एव स्थापयतीत्य् अपि द्रष्टव्यम्।

7 पुरुष-कार-भूता च श्री-महा-लक्ष्मीः उपायभूता चेति स्फुटम् आह देशिकः । सिद्धोपाय-शोधनाधिकारे

> केचित् द्वय-मन्त्रे पूर्व-खण्डे श्रीमच्-छब्द उपलक्षण-पर इति उत्तर-खण्डे श्रीमच्-छब्दो विशेषण-पर इति च विभक्तम् आचचक्षिरे । अत्र शब्दे एक-रूपे स्थिते स्वारस्य-बाधके चासति 'स्व-रूपं स्वातन्त्र्यं भगवत इदम्' इत्य् आदिषु प्रसिद्ध--कूट-स्थ--सम्प्रदाय-विरोधेन क्रियमाणो विभागो ऽन्-उपपन्नः ।

[[87]]

> इत्थं प्रपत्ति-विद्यायां तत्-तन्-मन्त्रानुसारतः।
> विभुः पत्न्या गुणाद्यैश् च विशिष्टो विषयो ऽत्र नः ॥

इति च तद्-उक्तिः प्रसिद्धा । पूर्व-पक्ष्य्-उदाहृते रहस्य-रत्नावली-वाक्ये च

> पुरुष-कार-भूता सती चेतनानां शरणम् इत्य् अत्र पुरुष-कारत्वं शरणत्वापर-पर्यायम् उपायत्वं च पृथग् उक्तम् इति व्युत्पन्नानां सुग्रहम् । 'केचिद् आचार्याः'

इत्य् आदिना देशिक-पक्षो ऽयं तनि-प्रणवे लोकाचार्येणापि स्थिरी-कृतः ।

8 प्रतिवस्तु-पूर्णत्वं भगवतः शास्त्रेषूच्यमानं शत-कृत्वो बोधितम् अपि नायं ग्रहीतुं शक्नोति । घटत्व-गोत्वादि-रूपाया जातेः तस्यां तस्यां व्यक्तौ पूर्णत्वं यादृशं तादृशम् एव पूर्णत्वं भगवत एकैकस्मिन् वस्तुनि भगवता भाष्य-कारेण प्रत्यपादि । इदम् एव दिव्य-प्रबन्ध-व्याख्यातारो देशिकश् च स्व-स्व-ग्रन्थेषु निरूपितवन्तः । अत्र प्राचाम् आचार्याणां वैमत्यम् एव नास्ति । अर्वाञ्चस् तु तेन्-कला-दुर्ग्रहत्वाद् इमं विषयम् अन्यथा गृह्णन्तः

> कृत्स्नं भगवतः स्व-रूपं एकैकस्मिन् वस्तुन्य् अन्तर्भवति । एकत्रान्तर्भूतं चेत् अन्यत्र कथं वर्तेत, तस्यैव वस्तुनो बहिर् वा कथं वर्तेत, इति चेत् अ-घटित-घटना-सामर्थ्येन तत्-सर्वम् उपपद्यत

इत्य् अ-प्रामाणिकं बहु वदन्ति । एवं चेत् जाति-दृष्टान्तो भाष्य-कारेण दत्तः कथं घटेतेत्य् अपि बत न पर्यालोचयितुम् ईशते । सर्व-शक्ति-नामके ग्रन्थे इदं वितत्य निरूपितवन्तः स्मः ।

9 एकस्मिन् जन्मनि जाति-विपर्ययः वर-वर-मुनि-पर्यन्तेषु आचार्येषु यस्य कस्यापि न सम्मतः । आजन्मनो विलक्षण-ज्ञान-भक्ति-सम्पन्नस्य श्री-शठ-कोप-सूरेर् अपि विषये अपशूद्राधिकरण-न्यायं सञ्चारितवतां षट्-त्रिंशत्-सहस्री-कार-प्रभृतीनां अभिप्रायस् तत्र व्यक्त एव । आचार्य-हृदय-ग्रन्थे अभिप्रायान्तरम् आपाततः प्रतीयत इव । तत्रापि सूक्ष्मेक्षिकायां क्रियमाणायां धर्म-शास्त्र--व्यवस्था-भञ्जन-प्रवृत्तिर् नास्तीत्य् एव निश्चेतव्यं भवति । परन्तु ततो भ्रान्ताः केचित् विपरीत-सिद्धान्त-स्थापन-प्रवणा आसन्न् इति

देशिक-श्री-सूक्त्या ऽवगम्यते । स हि श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारे प्रभाव-व्यवस्था-ऽधिकारे तेषां पक्षं निरस्यति । 'सुरभेर् अपि सत्याः गोत्वं नापैति' इति

> शारीर-गुण-विशेष-मूलतया व्यवस्थिताः शारीर-जाति-विशेषाः उत्पत्ति-सिद्धा मरणान्तं स्थिरा भवन्ति ।

इति,

[[88]]

> चातुर् र्वण्यं चतुर्-विधाश्रम-मुखे भेदे यथावस्थिते
> वृत्तं तन्-नियतं गुणानुगुणया वृत्त्या विशिष्टं श्रिताः ।

इति च आह । तद् इयं जाति-विपर्यय-वार्ता पामर-वशी-करणाय अ-हृदयम् एव अर्वाचीनैः तेन्-कला-जनैर् उच्यते । विपरीत-पक्षावलम्बित्व-साधकतया 'शिलादेः स्त्रीत्वादिर्' इत्य्-आदिं देशिक-श्री-सूक्तिम् उदाहरन् जाति-शब्दार्थम् एव न जानातीत्य् आस्ताम् एतत् ।

10 'पर-दुःख-दुःखित्वम्' इत्य् एष व्यवहारः भगवतो विषये सहस्र-नाम-भाष्ये कृतः । अस्य 'पर-दुःख-दर्शनेन स्वयं दुःख-भाक्त्वम्' इत्य् अर्थम् अल्प-प्रज्ञा गृह्णन्ति । वस्तुतस् तु पर-दुःखाभिन्न-दुःखवत्त्वम् इति तत्र विवक्षितो ऽर्थ इति तं ग्रन्थं पश्यतां सुधियां सुगमम् । अस्माकं जातं दुःखं स्वकीयम् एव भावयति भगवान् इति तात्पर्यम् । इदं वयं उद्यान-पत्रिकायां विशदम् उपपादितवन्तः स्मः ।

> दया हि नाम स्वार्थ-निरपेक्षा पर-दुःखासहिष्णुता

इति रचनानुपपत्य्-अधिकरणे श्री-भाष्यम् ।

> जीवानुप्रवेशेषु शोकादयो जीवांश-गताः । साक्षाद् अवतारेष्व् अभिनय मात्रम् ।

इति अन्तर्-अधिकरण-श्रुत-प्रकाशिकायां सिद्धान्तितम् । तद् इह पर-दुःख-जन्य-दुःखवत्त्वं दयेति श्री-भाष्य-श्रुत-प्रकाशिकादि-स्थितो निर्णय इति कथनं वञ्चनामात्रम् । ईदृशं पर-दुःख-दुःखित्वं देशिकः विरोध-परिहार-नाम्नि रहस्य-ग्रन्थे

सर्व-कर्ता सर्व-ज्ञः सर्व-शक्तश् च सन् ईश्वरः स्वयम् एव पर-दुःखम् उत्पाद्य तद्-अवलोकनेन स्वयम् एव शोचतीत्य् एतत् जरद्-गवादि-वाक्य-तुल्यम् ।

[[89]]

इति निराचकार । 'जात-निर्वेदा' इति दया-शतके भृगवद्-दया-विषयः प्रयोगः औपचारिकः । औपचारिकश् चायं न दुःख-विषयः । निर्वेदस्य दुःखाद् अर्थान्तरत्वात् । प्रतिबोधितो ऽप्य् अयं पूर्व-पक्षी यत् पुनर् अपीदम् अत्राह तत् केवलं निर्लज्जत्वात् । वचनार्ह-विषयान्तर-दरिद्रत्वाच् च ।

11 वात्सल्यं प्रत्यपि पिष्ट-पेषणम् एव कर्तव्यं भवति । अस्य रूपं श्रुत-प्रकाशिकायां त्रिषु स्थलेषु प्रत्यपादि जिज्ञासाधिकरणान्ते सामान्यतः "दोषान् अवभासः दोषेषु गुण-बुद्धिः" इति । समन्वयाधिकरणे दोषेष्व् अपि गुणत्व-बुद्धिः यथा 'धेनोर् वत्से' इति । अन्तर्-अधिकरणे

> दोषान् आदर-हेतुः स्नेहः, यथा मातुः पुत्रे

इति । अत्र दोषेषु गुणत्व-बुद्धेर् भगवत्य् अ-सम्भवात् औपचारिक्य् एव भगवति तद्-रूप-वात्सल्योक्तिर् इति स्पष्टं देशिकः श्रीमद्-गद्य-भाष्ये आह । प्राचां तथा वात्सल्य-स्व-रूपं लक्षयतां लौकिक-पुरुष-वात्सल्यम् एव बुद्धौ स्थितम् इति नात्र अभिप्राय-भेदे अभिनिवेष्टव्यम् । दोषेषु गुणत्व-बुद्धिः भ्रम-रूपा प्रमा-रूपा वा भगवति दुर्वचेत्य् अन्यत्र विस्तरो द्रष्टव्यः 'दोषो यद्य् अपि तस्य स्यात्' इति रामायण-श्लोकस्य देशिकोक्तम् अभिप्रायम् अन्यथा गृह्णन् पूर्व-पक्षी यत् किञ्चित् कथयति, तद्-अभिज्ञैः सर्वथा उपेक्ष्यम् ।

12

> आचार्य-सन्निधौ पञ्च-संस्कारोपलम्भ-काले द्वयोच्चारणान् अन्-ऊच्चारणेन प्रपत्तिः सिद्ध्यतीति तेन्-कलाचार्याः

इति लिखति । पूर्वं "प्रपत्तिर् नोपायः" इति "प्रपत्तिर् अपराध-कोटि-प्रविष्टा" इति तेन्-कला-मतम् आह । तादृश्याः प्रपत्तेः सिद्धिः किमर्थम् इहोच्यते ? व्याहतं ह्य् एतत् । कथं च द्वयोच्चारणान् उच्चारणेन प्रपत्ति-सिद्धिः ? पञ्चसु संस्कारेषु मन्त्र-संस्कारो ऽप्य् एकः । तत्र यथा श्रीमद्-अष्टाक्षर-मन्त्रस्य चरम-श्लोकस्य च गुरुच्चारितस्यानुच्चारणेन शिष्यस्य तद्-ग्रहणं भवति तथैव द्वयस्यापि । तत्र प्रपत्तेः कः प्रसङ्गः ?

> श्री-भाष्य-कारेणैवानुष्ठिता नास्माभिर् अनुष्ठेया प्रतत्तिर्

इति चाह । द्वयोच्चारणानूच्चारणं पञ्च-संस्कार-कालिकम् अपि दत्त-जलाञ्जलि-स्व-पक्षे स्याद् इति विवेक्तुं न शक्नोति ।

[[90]]

तेन्-कला-सम्प्रदाय-समाश्रयण-प्रयोगे ताप-पुण्ड्र-नाम-मन्त्र-याग-रूप-पञ्च-संस्कार-समाप्त्य्-अनन्तरं आचार्यः शिष्यम् आदाय भगवत्-सन्निधिं गत्वा तत्र प्रपत्तिं कारयेद् इत्य् अपि लिखितं दृश्यते । एतन्-मूलकः समाश्रयण-काल एव प्रपदनम् इति प्रवादः । तम् इमं अयं विपर्यस्त-मतिः अन्यथा गृह्णातीति स्पष्टम् एवैतत् । देशिक-ग्रन्थस्यार्थश् च यथा-शीलं दुर्गृहीतः ।

13 प्रणाम-चर्चा कृत-पूर्वा । विषम-प्रणामो देशिकेन श्री-पाञ्च-रात्र-रक्षायां प्रतिषिद्ध इति चोक्तम् । तद् अत्र देशिक-सम्मति-वचनं अ-नृत-भयराहित्य-मूलकम् । स्तोत्र-भाष्ये नमो नम इत्य् अत्र 'पौनःपुन्यम् अलङ्कृतिः' इत्य् एतद् उदाहृत्य यद् उक्तं तत्र

> आवृत्तिः शब्दालङ्कार-मात्रम् एव न पुनर् अनुष्ठाने आवृत्तिं सहते इति हि तद्-अभिप्रायः

इति लिखति । कथम् एतत् ? यत्रैकत्वं सिद्धं सर्प-चोरादौ तत्र सर्पः सर्पः चोरश् चोरः इति शब्दावृत्ति-मात्रम् । यत्र क्रियया प्रीति-व्यञ्जनं तत्र तस्याः क्रियाया आवृत्तिर् भवत्य् एव । 'चम्बुज्जइ सत-हुत्तं' चुम्ब्यते शत-कृत्वः इत्य् आरभ्य 'प्रिये जने नास्ति पुनर् उक्तम्' इत्य् अलङ्कारिका उदाहरन्ति । तद् इह नमस्कारस्याप्य् आवृत्तिर् अभिमतैव । भाष्य-कारस्य साक्षाच् छिष्यैः वङ्गि-वंशेश्वरैः स्व-कारिकासु मन्त्रासन-प्रकरणे

> पादुकाग्र्ये प्रदायाग्रे प्रणम्य च पुनः पुनः ।

इति, अलङ्कारासने

> दत्त्वा शुभानि पुष्पाणि प्रणम्य च पुनः पुनः

इति पूजा-समाप्तौ

> देव-पार्श्वम् उपागम्य प्रणम्य च पुनः पुनः

इति, क्षमा-प्रार्थनायां

> समुत्थाय ततस् तस्मै भूयो भूयः प्रणम्य च

इति, पर्यङ्कासने

> प्रणम्य दण्डवद् भूमौ भूयो भूयः पुरो हरेः

इति चोच्यते । अन्यन्त्र सामान्यतः 'प्रणम्य' इत्य् उक्तस्य विशदी-करणम् एतत् । तस्मात् सर्वत्र पुनः पुनः प्रणाम एव विहित इति ध्येयम् । भाष्य-कारैर् एव श्री-वैकुण्ठ-गद्ये

> दूराद् एव भगवन्तं शेष-भोगे श्रिया सहासीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानं
>
> समस्त-परिवाराय श्रीमते नारायणाय नमः
>
> इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य

इत्य् अगद्यत । अत्रायं पूर्व-पक्षी अपार्थं कञ्चित् कथितवान् । अन्ये तं निरस्तवन्तश् च ।

[[91]]

भगवता निगमान्त-देशिकेन प्रदक्षिण-प्रणामान् युग्मान् एव सभाचरणीयान् कथितवता विस्तरेण शङ्का-समाधानाद्य्-अकरणात् तस्य काले केषाम् अपि तत्र विप्रतिपत्तिर् नासीद् इति, सर्व एव आचार्या युग्म-प्रणामान् एव कुर्वन्त आसन्न् इति च अ-सन्दिग्धं प्रतीयते । एवं विषम-प्रणाम-निषेध-वादिनं देशिकं एक-प्रणाम-पक्षानुकूलतया निदर्शयतः हृदयं कीदृशम् इति प्रायः सर्वे जिज्ञासेरन् ।

58 उपरि कृतैर् निरूपणैः पूर्व-पक्षि-तुल्या भूयिष्ठा अद्यतनास् तेन्-कलाः न परं वेदान्त-देशिक-द्रोहिणः अपि तु तेषाम् एव स्वकीयत्वेनाभिमता ये भट्टारक-प्रभृतयो वर-वर-मुन्यन्ता महान्त आचार्याः तद्-उक्तान् एवार्थान् अन्-आदृत्य मूढ-ग्राहेण अभिनिवेशेन सङ्केतेन च अ-शास्त्रीयान् उन्मर्यादान् पण्डित-जुगुप्सावहान् लोक-क्षोभ-हेतु-भूतान् दुरर्थान् कल्पयन्तः तद्-द्रोहिणो ऽपि भवन्तीति स्फुटी-कृतं भवति ।

वस्तुत इमे न तेन्-कला अपि । अपि तु सर्व-शास्त्र-मर्यादातिलङ्घित्वात् केवलं अ-कला विकला निष्कला वा ।

59 यथा यथा निरूपणं क्रियेत तथा तथा वड-कला-सम्प्रदायस्य प्राचीनत्वं अन्यस्यात्यन्तार्वाचीनत्वं च स्थिरी-कृतं भवेद् इत्य् अत्र नास्ति सन्देह-गन्धो ऽपि ।

60 परैर् अन्याय्यम् आक्रान्तस्य भगवन्-मन्दिरस्य प्रत्याहरणम् एव श्रीमद्-अहो-बिल-मठ-स्वामिभिः कृतम् इति परमार्थे स्थिते किम् इदानीं तद्-विषयेण रोदनेन ?

[[92]]

61 प्रत्याक्रमणानन्तरं पुनः प्रवृत्तम् आचारं नवीनं कृत्वा ततः प्राक्तनः आक्रमण-कारैः प्रवर्तित-आचारः प्राचीनत्वेन निर्दिश्यते पूर्व-पक्षिणा । ततो ऽपि प्राक्-स्थितम् आचारं पश्येति तत्र प्रतिवचनं श्रीमद्-आस्थान-सम्बन्धिनो दित्सन्ति ।

62

> यमो वैवस्वतो राजा यस् तवैष हृदि स्थितः ।
> तेन चेद् अ-विवादस् ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥

इति मनुः अन्-अर्घम् उपदेशं करोति । तम् अवधाय अन्-ऋतं अहङ्कार-मम-कारौ पर-हिंसा-रुचिं लोक-वञ्चना-ऽभिसन्धिं अन्-आर्जवं च दूरतः परित्यज्य विषयाः परामृश्यन्ताम् । तदा यद् बुद्धौ भाति तत् परमार्थिकं भविष्यति । तत् तत्त्वम् इति निश्चेतुं शक्यम् ।

> इत्थम् उत्तरम् अदायि तात्त्विकं
> क्षुद्र-बुद्धि-कृत-दूषणोच्चये।
> तुष्टिर् अत्र भविता न दुर्मतेर् यत्न एष स-फलः सतां मुदा ॥

इति

मीमांसार्णव--मीमांसा-केसरि--पूर्वोत्तर-तन्त्र-प्रदीप--देशिक-दर्शन-धुरन्धर--पण्डित-राज--श्री-शैल-ताताचार्यस्य न्याय-मीमांसा-शिरो-मणेः प्राच्य-विद्येश्वरस्य कृतिषु सम्प्रदाय-प्रदीपे प्रतिवचन-काण्डः ।

[[93]]

---

1. अत्र वर्ष-सङ्ख्या सर्वा क्रैस्तु-शकीया ।

०३ परिशिष्ट-काण्डः①

परिशिष्ट-काण्डः । (तृतीयः)②

1 अप्रतिष्ठा③

आत्म-स्तुति-सौकर्याय भूमिकान्तरम् अवलम्ब्य पूर्व-पक्षी 'पात्र-पद्य-चरित्र-प्रतिष्ठा' नामकं कु-ग्रन्थान्तरं प्रकाश्य पुनर् अपि यथा-शीलं श्री-देशिक-दूषण-संरब्धो दुर्वचांसि विसृष्टवान् । तत्र यद् अवश्यं समाधेयं तत्-समाधान-मात्र-परा इह किञ्चिद् अभिदध्महे । अत्र पर्वणाम् उपक्रमे स्थिता सङ्ख्या अस्मदीया अत्रत्य-पर्व-क्रम-बोधिका । अन्ते स्थिता तु पूर्व-पक्षि-ग्रन्थ-पर्व-सम्बन्धिनी ।

1

> तिरु-नारायण-पुरे (यादवाद्रौ) कुमार-वरदाचर्या भगवद्-विषय-प्रबन्धं देशिक-प्रणीत-व्याख्यया सह स्व-तात-पाद-सन्निधाव् अध्येतुम् आरभन्त । तदात्वे ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी तत्र नान्वितः

इति तृतीय--ब्रह्म-तन्त्र--स्वामि-कृत--गुरु-परम्परा--ग्रन्थे उच्यते । श्री-महाचार्य-कृत-वैभव-प्रकाशिकायां निगम-परिमलावतार-कथनात् पूर्वं

> ब्रह्म-तन्त्र-चतुराय योगिने ... ... वेद-मौलि-युगलं ह्य् उपादिशत् ।

इति देशिकेन ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामिने कृतः उभय-वेदान्तोपदेश उच्यते । भगवद्-विषयस्य षट्-सहस्री-प्रभृतिकं यद् प्राचीनं व्याख्यानान्तरं तद् ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी देशिकाज् जग्राहेति वैभव-प्रकाशिकायाम् उच्यते । यत् तु देशिक-कृतं निगम-परिमलाभिधानं व्याख्यानं तत् न देशिकात् अधिजगाम, अपि तु कुमार-वरदाचार्याद् इति गुरु-परम्परायाम् उच्यत इति नास्ति विरोध-गन्धो ऽपीति प्राग् एवोक्तम् । इदं ज्ञातुम् अ-शक्तो ऽव्युत्पन्नः वृथा बहु जल्पति ।

[[94]]

मूल-ग्रन्थस्य एकत्वे ऽपि आचार्य-शिखा-मणिना ऽनुगृहीतस्य अभिनवस्य विपुलस्य व्याख्यानस्य गुरु-मुखाद् एव ग्रहणम् इच्छन् स्वामी प्रावण्यातिशयेन कुमार-वरदाचार्यम् एव तत्र गुरुत्वेन वव्रे । तद्-उपक्रमे च अध्येष्यमाणाभिनवात्यद्भुत-व्याख्यान-निर्मातारं देशिकं स्तोतु-कामः स्वयम् अभिनवं तनियन्-पद्यं कृत्वा पितापुत्रयोर् उभयोर् गुर्वोः सविधे विज्ञाप्य तद्-अनुमत्या ऽनुसन्दधे । इति वस्तु-स्थितिः । अत्र को बाधः कथं वक्तुं शक्य इति संरम्भं विहाय पर्यालोच्यताम् । किं देशिक-चरणारविन्दापचारोपचयैक-फलेन बहुना वाग्-विसर्गेण ।

अस्मद्-आदीनां श्री-भाष्य--श्रीमद्-गीता-भाष्य--श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सार--सम्बन्धि-गुरु-परम्परायां कुमार-वरदाचार्यो नान्तर् भवति । भगवद्-विषय-सम्बधिन्यां तु तस्यां देशिक--ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामिनोर् मध्ये स वर्तते । तस्मात् न केनापीदम् अपह्नोतुं शक्यं यत् कुमार-सकाशाद् अपि भगवद्-विषय-ग्रन्थम् अधीत्य ब्रह्म-तन्त्र-स्वामी तस्य शिष्यो बभूवेति । 6-9

2 पुनर् अपि श्रीमद्-वेदान्त-देशिक-वैभव-प्रकाशिका-ग्रन्थ-दूषणे प्रवर्तते।

> सम्यक् श्रुत्वा वैभवं तस्य सूरेः
> सत्-कारार्थं पत्रिकां प्रीति-युक्तः ।
> विद्यारण्यः प्रेषयामास यस्मै
> त्रय्य्-अन्तार्थं सन्ततं भावये तम् ॥ ४१ ॥

अ-व्युत्पन्न-मूर्धाभिषिक्तत्वात् अत्र अन्वय-क्रमम् अ-जानन् प्रत्युत दोषम् आह । महतीं वाक्य-विन्यास-चातुरीम् अत्र कविर् दर्शयति । तस्येति ततः पूर्वम् उक्तं सर्वं विशेषं परामृशति । तादृश-वैशिष्ट्य-शालिनः सूरेः वैभवं सम्यक् श्रुत्वा सत्-कारार्थं विद्यारण्यः प्रीति-युक्तः पत्रिकां प्रेषयामास । इति वाक्य-समाप्तिः । ततः 'सत्-कारार्थं' इत्य्-आदिकम् आवर्त्य

> यस्मै एवं सत्-कारार्थं विद्यारण्यः प्रीति-युक्तः पत्रिकां प्रेषयामास तं त्रय्य्-अन्तार्थं भावये

इति वाक्यान्तरम् ।

[[95]]

'गुरु-मुखम् अन्-अधीत्य' इत्य् अस्मिन् तनियन्-पद्ये यच्-छन्दो नास्ति । तच्-छन्दः परं श्रूयते । तत्र न्यून-पदत्वं दोषः । यत्-तदोर् नित्य-सम्बन्धात् तल्-लाभ इति न न्यून-पदत्वम् इति चेत् तर्हि

> यो निश्चिकाय मनवै मुनि-वाहनं तम्

इत्य् अत्र अधिक-पदत्वं दोषः । स्वयं लभ्यस्य कण्ठतः प्रयोगानपेक्षणात् । को ऽभिसन्धिर् इति न ज्ञायत इति चेत् कथं ज्ञायेत ? सावधानं श्रूयताम् । यच्-छन्दम् उपाददानाः कवयः तद्-घटित-वाक्यार्थं प्राग् एव विदितं मन्यन्ते । तस्यानुवादताद्योतकत्वात् । तम् अन्-उपादाय तु पूर्व-वाक्यं घटयन्तः तद्-अर्थम् अ-ज्ञात-ज्ञाप्यं मन्यन्ते, आस्वाद-विशेषार्थम् ।

> गुरु-मुखम् अन्-अधीत्य प्राह वेदान् अशेषान्

इत्य् अ-ज्ञातम् इव ज्ञापयित्वा अद्भुत-रसं स्वयम् अनुभवन् श्रोतॄन् अप्य् अनुभावयति । तद्-अनन्तरं उत्तरार्धे तच्-छब्दं घटयन् तद्-बलेन यच्-छन्दम् अध्याहृत्य

> य एवं गुरु-मुखम् अन्-अधीत्य अ-शेषान् वेदान् आह तं विष्णु-चित्तं नमामि

इत्य् आवर्त्य अन्वयं विवक्षितं ज्ञापयति । अत इह न परं न्यून-पदत्व-दोषो नास्ति किन्तु यच्-छब्दान् उपादानं गुण एव भवति । अर्थ-विशेष-प्रतीत्यौपयिकत्वात् । एवं प्रकृते ऽपि वाक्य-भेदेनार्थ-विशेषं वक्तुम् इच्छति प्राज्ञः कविः । मतान्तर-स्थो ऽपि यथा ऽत्यन्तम् आवर्जितः स्यात् तथा विशिष्ट-वैभव आसीद् इति पृथग् अयं वाक्यार्थो ऽनुभाव्यतया इष्टः । अन्यथा हि 'तस्य' इत्य् अस्य स्थाने 'यस्य' इति प्रयुज्य एक-वाक्यता सुकरेति सूक्ष्मेक्षिका कार्या । गुरु-मुखम् इत्य् अत्र यच्-छब्दम् अन्-उपादायैव वाक्य-भेदं ज्ञापयति कविः । प्रकृते तु तम् उपादायापि भिन्न-विभक्तिकत्वं कृत्वा ज्ञापयतीति विशेषः । वाक्यार्थ-प्रतीति-प्रकारस् तु उभयत्र समानः । एतेन

> विद्यारण्यो विविधं
> वेङ्कट-सूरेर् विशोध्य वैराग्यम्
> यं विष्णोर् अवतारं
> मेने सेवे तम् आगमान्त-गुरुम् ॥ ४३ ॥

[[96]]

रङ्ग-पतिना सभायां
दृष्ट्वा व्याख्यान-कौशलं सूरेः ।
वेदान्त-देशिकत्वं
दत्तं यस्मै तम् आश्रये नित्यम् ॥ ५३ ॥

इतीमाव् अपि श्लोकौ व्याख्यातौ । आद्ये

> सूरेर् वैराग्यं विशोध्य (तं) विष्णोर् अवतारं मेने

इति पृथग्-वाक्यम् । 'यम् एवं मेने तं सेवे' इत्य् अन्यद् वाक्यम् । अन्त्ये, दत्तम् इत्य् अत्र वाक्य-समाप्तिः । 'यस्मै दत्तं तम् आश्रये' इति वाक्यान्तरम् । एषां श्लोकानां विषये अ-व्युत्पन्नो लिखति --

> प्रदर्शितेषु त्रिष्व् अपि स्थलेषु शोधनम् अत्यावश्यकम् एवेति काव्य-पाठनो विद्यार्थिनो ऽपि ननु विजानीयुः । श्लोकानां स्थितिः सर्वथा ऽप्य् अन्यथयितव्या भवेत् । स्थितानां पदानाम् उद्वापं नवीनानां पदानाम् आवापं च विना साङ्गत्यं नैव घटते । तथा सति श्लोकानां शरीरम् एव सत्यं सुबहु विपर्यस्येत् ।

इति । सर्वम् इदं वाक्य-तत्त्वान् अधिगमाधीन-महा-मोह-विलसितम् । श्लोक-त्रये ऽपि एकस्य यच्-छन्दस्य स्थाने तच्-छब्द-करणे मूढानाम् अपि सुग्रहार्थः पाठो भविष्यति । इदम् एकस्मिन् श्लोके विशदी-कुर्मः ।

> रङ्ग-पतिना सभायां
> दृष्ट्वा व्याख्यान-कौशलं सुरेः ।
> वेदान्त-देशिकत्वं दत्तं तस्मै तम् आश्रये सततम् ॥

इति स्थिते सति अतिजडो ऽपि न किञ्चन सङ्कटम् अनुभवेत् । परं तु 'तम् आश्रये' इत्य् अस्य तच्-छब्दस्यान्वयाय 'यस्मै दत्तं तम्' इति कल्पनम् आवश्यकम् । अयं यच्-छब्द इह कविना कण्ठत उक्त इति ।

एवं अतिसुकरस्य तच्-छब्द-प्रयोगस्याकरणात् यच्-छब्दवत् एव वाक्य-विन्यासस्य एवं त्रिः करणाच् च कविर् अत्र न प्रमत्त इति, बुद्धि-पूर्वम् एव भाव-विशेष-व्यञ्जनाय विलक्षणं निरवद्यं प्रौढं च विन्यास-विशेषम् आद्रियत इति च सुस्पष्टम् अवलोकयामः ।

[[97]]

> अधुना वयं... विपुलं निरूपयामो वैभव-प्रकाशिका-ग्रन्थस्य तस्य सर्वतोमुखम् अ-सामञ्जस्यम् । ....स-द्वारकम् अ-द्वारकं वा परिहरन्तु ते मितम् अतीनाम् अस्मादृशां मनः कालुष्यम् ।

इत्य् अहङ्काराक्षराण्य् उद्गिरिति । जडस्य मनः कालुष्य-परिहाराय यत् कर्तव्यम्, तत्परैः क्रियमाणम् एव वर्तते । न तु तत् कदाचिद् अपि निवर्त्स्यति । तथा प्रबलत्वात् । सज्-जनाराधने

> यो द्वेषो निगमान्त-देशिक-मणौ यश्चास्य पादाम्बुजे
> कृत्वा भक्तिम् अन्-उत्तमामधिगत-प्रज्ञा-धने सञ्जने ।
> सर्वं तं व्यवधूय सौम्य-चरितं गृह्येत जन्मान्तरं
> भूयश् चेद् भविता ऽऽप्त-सूक्तिषु रसास्वाद-प्रमोदः पृथुः ॥
> सर्व-तन्त्र--स्व-तन्त्र--श्री-वैर-विप्लुष्ट-चेतसाम् ।
> स्थिता सर्वेषु तन्त्रेषु स्थिरा व्युत्पत्ति-रिक्तता ॥

इति यद् उक्तवन्तः स्मः तद् दृढं बुद्धौ ध्रियताम् । 10-13

> प्रीतेन रङ्ग-पतिना बहु-मान-पूर्वं
> वेदान्त-युग्मम् अनिशं प्रतिपाद्य सम्यक् ।
> अत्रैव सौम्य वस नित्यम् इतीरितो यस्
> तं वेद-मौलि-गुरुम् अन्वहम् आश्रयामः ॥ ५० ॥

इत्य् अस्मिन्न् अपि लोके अ-व्युत्पन्नो दूषण-चापलं करोति । 'प्रतिपाद्य प्रीतेन' इत्य् अन्वयं कृत्वा,

> 'देशिक-निष्ठेन हि भगवत्-प्रीति-हेतुना प्रतिपादनेन भवितव्यम् । न भगवन्-निष्ठेन अतो भगवन्-निष्ठतया तद्-उक्ति-रसं गत

[[98]]

इति चोदयति । तथा ऽन्वये उभय-णिजन्तम् इदं रूपम् इति ग्रहीतुम् अस्य योग्यता इह जन्मनि दुर्लभा । देशिकः वेदान्त-युग्मं प्रतिपादयति । एक-णिजन्तो ऽयं प्रयोगः । रङ्ग-पतिः देशिकेन

वेदान्त-युग्मं प्रतिपादयति । णिजन्त-णिजन्तो ऽयं प्रयोगः । रूपं तु समानम् एव । अस्मात् ल्यपि 'प्रतिपाद्य' इतीदम् अपि रूपं समानम् एव ।

तथा च

> देशिकेन प्रयोज्य-कर्त्रा वेदान्त-युग्मं प्रतिपाद्य प्रीतेन

इत्य् अर्थ-लाभात् न काचिद् अन्-उपपत्तिर् इति स्वकीयाऽनभिज्ञता-प्रकाशनं विना नात्र अन्यत् किम् अपि कृतं भवति ।

> मत्-प्रसूतिम् अन्-आराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा

इति रघु-वंश-श्लोके एवं समाहितं वैयाकरणैः । अयम् एकः समाधान-प्रकारः ।

प्रतिपाद्येति एक-णिजन्तम् एव । देशिक-निष्ठम् एव प्रतिपादनम् । अन्वयस् तु ईरितो ऽभूद् इत्य् अत्र । प्रतिपाद्य ईरितो ऽभूत् । केन ? रङ्ग-पतिना । कथम् भूतेन ? प्रीतेन । केन हेतुना प्रीतः सः ? सम्यक् प्रतिपादनेनेत्य् अर्थाल् लभ्यते । न तु शब्दतः । 'सुभगां मालाम् उपहृत्य प्रसादं लेभे' इतिवत् । अत्र प्रसाद-हेतुत्वं मालोपहरणस्यार्थम् एव न शाब्दम् । इति द्वितीयः ।

प्रतिपाद्य वसेत्य् अन्वयः । न च प्रतिपादन-वासयोर् एक-कालत्वात् पूर्व-कालता-वाचिनो ल्यपो ऽन् उपपत्तिः । क्वचित् तस्य पूर्व-कालता-वाचित्व-विरहात् । यथा मुखं व्यादाय स्वपितीति । इति तृतीयः ।

चिरन्तने मुद्रणे 'प्रतिपाद-यानः' इति पाठः । तत्र वर्तमानतैवेति न सङ्कटं किञ्चित् । न च

> कथं प्रतिपाद-यान इति ? प्रतिपादयमान इति हि भाव्यम्

इति वाच्यम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वेन 'आने मुक्' इति विहितस्य मुको ऽत्राकरणात् । आहुश् च वैयाकरणाः -

> कथम् 'अपि शाकं पचानस्य' इति । उच्यते । आगमानित्यत्वान् न मुग् इति न्यासः

इति । चिरन्तनः काव्यालङ्कार-सूत्र-कारो वामनश् च --

> काम-यान-शब्दः सिद्धो ऽन्-आदिश् चेत्

इति । सो ऽयं चतुर्थः प्रकार इति ।

[[99]]

'स्थानानि विष्णोः' (37) इत्य् अस्मिन् श्लोके 'तेषां हितार्थान् अवदत् तम् ईडे' इत्य् एव प्राचीन-मुद्रणे पाठः । १४

> हस्ति-गिरि-वैभवं यो
> गाथा-रूपार्थ-पञ्चकं रम्यम् ।
> वेङ्कट-नाथाचार्यो
> व्यतनुत तम् अहं विभावये नित्यम् ॥ २६ ॥
>
> इत्य् अस्मिन् श्लोके गाथा-रूपम् इति व्यस्त-पदेन भाव्यम् । तस्य च श्लोकोपक्रमे ऽवस्थानं युक्तम् । अर्थ-पञ्चकवत् हस्ति-गिरि-माहात्म्यम् अपि गाथा-रूपम् एव खलु । अन्यथा प्रतिपत्तिं जनयन्न् असौ शब्द-विन्यासः समञ्जसो नैव ।

इति गम्भीरम् इव लिखति ।

> आजग्मुषस् तव गजोत्तम-बृंहितेन
> पादं परामम्रृशुषोऽपि च का मनीषा ।

इति श्री-कूर-नाथ-श्लोकं प्रति किं वक्ष्यति जड इति न जानीमः । किम् अत्र गजोत्तम-बृंहितेन आगतो भगवान् अन्व् अस्य कस्यचित् पादं परामम्रर्शेति विवक्षितम् ? गजोत्तमस्यैवेति चेत् कथं तल्-लाभः ? समास-मग्नो हि गजोत्तमः । स कथम् अन्यत्र गच्छेत् ? अत्रापि अ-समञ्जसत्वं वा घुष्यताम् । स्व-कपोल-ताडनं वा क्रियताम् । वाक्य-न्यायानभिज्ञो बत नियन्तुर् अभावेन दूरं विजृम्भते ।

अन्यद् आश्चर्यम् इह सर्व-जनानुभाव्यं दृश्यते ।

> अर्थ-पञ्चकवत् हस्ति-गिरि-माहात्म्यम् अपि गाथा-रूपम् एव खलु ।

इति निश्शङ्कं लिखतो भ्रान्ति-ग्रन्थिं किम् इति वर्णयेम ? गाथा-गद्योभयमयः चम्पू-रूपो वा नाटक-प्रायो वा स ग्रन्थः सर्व-विदितः सर्वैर् अनुसन्धीयमानो वर्तते । अत्रत्या गाथाः सङ्कलय्य हस्ति-गिरि-माहात्म्य-नाम्ना 'देशिक-प्रबन्ध'-नाम्नि देशिकानुगृहीत-सर्व-द्राविड-गाथा-सङ्कलनात्मके ग्रन्थे अन्तर् भाविता इति सत्यम् एतत् । तावता किं देशिकानुगृहीतो हस्ति-गिरि-माहात्म्य-ग्रन्थो गाथा-रूपो भवति ? सर्वेषु रहस्य-ग्रन्थेषु स्थिताः सर्वा गाथाः तत्र सङ्कलिताः । किं तेन सर्वे रहस्य-ग्रन्था गाथा-रूपा वाच्याः । क इदानीं अन्यथा प्रतिपत्ति-लोकस्य जनयतीति सम्यक् परामृश्यताम् । एवं विध-भ्रम-प्रमादोपहतो जनः तम् एव विषयम् आश्रित्य महतां दूषणे संरभत इति नूनं कलि-विभव-विजृम्भितम् आश्चर्यम् एतत् ।

[[100]]

अपरम् अतिमहान्तं विषयम् आह --

> दीप-प्रकाश-भगवद्-विषयिण्या देशिकानुगृहीतायाः स्तुतेर् दीप-प्रकाश-स्तुतिर् इति नाम पामरा एव जना व्यवहरन्ति । शरणागति-दीपिकेत्य् एव देशिकानुगृहीतं नाम ।

> तद्-अन्-अभिज्ञेन केनचित् प्रणीतम् इदं काव्यम् इति सुनिश्चयम् ।

इति । अत्र इमं पण्डितं तत्रापि उत्तमोत्तमं पृच्छामः -- ननु देशिकानुगृहीतं नाम शरणागति-दीपिकेत्य् एवेति कथम् अत्र भवता ज्ञातम् ?

> शरणागति-दीपिकाख्यां स्तुतिम्
>
> इति स्वयं देशिकः अन्ते वदति । अतो ज्ञातम्

इति चेत् किं तावद् एव स वदति ?

> दीप-प्रकाश-शरणागति-दीपिकाख्यां स्तुतिम्

इति हि तत्र श्रुतम् । तत्र शरणागति-दीपिकेत्य् एतद् विहाय दीप-प्रकाश-स्तुतिर् इति व्यवहरन्तो यदि पामराः, दीप-प्रकाश-पदं विहाय शरणागति-दीपिकेति केवलं व्यवहरन् कथं पण्डितो भवितुम् अर्हति ? एवं व्यवहारे न्यास-तिलकादिवत् भगवद्-अन्तर-विषयता ऽपि शङ्क्येत । दीप-प्रकाश-स्तुतिर् इति व्यवहारे तु सा शङ्का नैवावकाशं लभत इति अस्यैव पण्डित-व्यवहारार्हत्वं प्रतीयते ।

> अन्-असूयुभिर् आदरेण भाव्या परमार्थ-स्तुतिर् अन्वहं प्रपन्नैः ।

इति स्तोत्रान्तरस्य देशिकेन परमार्थ-स्तुतिर् इति नाम्नि स्पष्टम् अभिहिते ऽपि वैभव-प्रकाशिकायां

> समर-पुङ्गव-संस्तुतिम् अद्भुताम् । २९

इत्य् अन्यथा ऽभिधानं दृश्यते । अत्र हि स्तुतीनां मिथो व्यावृत्त्यै स्तुत्य-भगवद्-रूपस्य विशेषतः प्रत्यायनं कविश् चिकीर्षतीति बुद्धिमतां न दुर्ग्रहम् । तथा प्रकृते ऽपि । अपि च शरणागति-दीपिकेति नाम्नि घटकं दीपिका-पदम् अवदधानः कविः

[[101]]

> दीप-प्रकाश-स्तुति-दीप-भासा दूरी-कृतो येन हृद्-अन्धकारः ।

इति दीप-रूपणं करोतीति सूक्ष्मेक्षिकां कृत्वा रसातिशये ऽनुभवनीये अ-रासिक्य-घुटिकायमानो महिष-वृत्तिर् एवं रूक्षं शब्दायत इति परमं शोक-स्थानम् एतत् ।

> आत्रेय-रामानुज-देशिकेन्द्राद्
> अवाप्य वेदान्त-युगं विभुर् यः।
> मन्त्रं च गारुत्मतम् आप तस्मात्
> तम् आश्रये वेङ्कट-देशिकेन्द्रम् ॥ १२ ॥

इत्य् अस्मिन् श्लोके द्वितीय-पादे अवाप्येति व्यर्थम् इत्य् आह । हठाद् आकृष्टानां कतिपय-पदानां रचयितारो महा-कवीनां सूक्तिषु रस-पार-वश्येन अहम् अहमिकया आपततां पदानाम् अर्थानां च विलक्षण-व्यापार-शालितां न प्रतिपत्तुं प्रभवन्तीति सहजम् एतत् । तत्रैव तु दोषं वक्तुं प्रवृत्तान् कु-मतीन् दृष्ट्वा न शक्यं परम-शान्तेनापि अ-ज्वलित-हृदयेन भवितुम् ।

> विद्यते गोषु सम्पन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ।
> विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥

इति वाल्मीकिः किम् इति विद्यते-पदं आवर्तयति ।

> विद्यते गोषु सम्पन्नं ब्राह्मणेषु तथा दमः ।
> तथैव स्त्रीषु चापल्यं ज्ञातितश् च भयं तथा ॥

इति वक्तुं किं नु स न जानाति ।

> एवम् उक्त्वा हृषीकेशं गुडा-केशः परन्तपः ।
> न योत्स्य इति गोविन्दम् उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

इति भगवद्-गीता-श्लोके उक्त्वेति द्विर् दृश्यते ।

[[102]]

> न योत्स्ये चेति गोविन्दं ततस् तूष्णीं बभूव ह ।

इति कवयितुं किम् अत्र कविर् नेष्टे? प्रकृते च अवाप्येत्य् अस्य स्थाने अधीत्येति प्रयोगः किं दुष्करः । अतो ऽत्रापि

> उदेति सविता ताम्रस् ताम्र एवास्तम् एति च

इत्य् अत्र आलङ्कारिकोक्त-न्यायेन साभिसन्धिकम् एव कविः शब्दार्थोभयावृत्तिं करोतीति स्थितम् । अत्र सर्वत्र को ऽभिप्राय इति तु नेदानीं वक्तुम् इच्छामः ।

अस्मिन् श्लोके द्वितीय-पादान्ते 'विभुर् यः' इत्य् अत्र 'पुनर् यः' इति प्राचीन-मुद्रणे पाठः । सो ऽप्य् अत्र अत्यन्तम् अवधेयः ।

> इत्य् उक्त-पक्षं नृ-पतेः समक्षं यः प्राक्षिपत् तं गुरु-वर्यम् ईडे ।

इति पूर्वोदाहृते श्लोके निरसनार्थे 'प्राक्षिपत्' इत्य् एतद् अ-साधु, इत्य् आह ।

> प्रक्षेपो नाम प्रवेशनम् एव, न तु निरसनम् । प्रक्षेपोत्क्षेपाव् इति व्यवहारो ऽवधीयताम्

इति तद्-उपपादयन्न् आह । अत्रोच्यते । यदि अनेन व्यवहारेण प्रक्षेपः प्रवेशनम् एव, तर्हि उत्क्षेपो ऽपि कस्माच्चित् कस्यचित् निष्कासनम् एव । तत्र कथं 'बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता' इति महा-कवि-प्रयोग-साङ्गत्यम् । उत्क्षेपणादीनि पञ्च-कर्माणीति कर्म-विभाग-सामञ्जस्यं च ? ऊर्ध्व-देश-संयोगानुकूलो व्यापार उत्क्षेपणम् इति च लक्षणम् आहुः ।

अथ प्रक्षिपतिम् एव पश्येम । 'क्षिप्त-प्रत्यर्थि-दृप्तिः' इति केवलस्य क्षिपतेर् निरसनार्थे प्रयोगो दृश्यते । तत्र प्रोपसर्ग-योगे कथं तस्यार्थस्यापायः । प्रक्षिपतेः प्रवेशने रूढत्वाद् इति चेत् तत्र किं प्रमाणम् ? न हि लोष्टं प्रक्षिपतीत्य् उक्ते परास्यतीत्य् अर्थं विना क्वापि प्रवेशयतीत्य् अर्थं केचन प्रतियन्ति । प्रक्षिप्ताः श्लोका इत्य् अत्र तत्-प्रतीतिर् भवतीति चेत् श्लोक-पद-समभिव्याहार-बलात् सेति स्पष्टम् एतत् । अतः स्व-भावतः प्रक्षिपतेः स्व-स्थानात् प्रच्यावनम् एवार्थः । तद् एव निरसनम् अपीति न को ऽपि दोषः ।

[[103]]

उक्तं च मीमांसकैः षष्ठ-तृतीये 'न देवताग्नि-शब्द-क्रियम्' इत्य् अस्मिन्न् अधिकरणे --

> न हि पूर्व-देश-विभागानुकूल-व्यापार-रूप-प्रक्षेप-मात्र-रूपस्य होमस्याधारापेक्षा ऽस्ति

इति ।

तद् इदं वस्तु-स्थिति-कथनम् । यदि च प्रक्षेपः प्रवेशनम् एव स्यात् तदा ऽपि का ऽन्-उपपत्तिः ? पर-पक्षं प्राक्षिपत् । कुत्र ? पराजये । इमे श्लोकाः प्रक्षिप्ता इत्य् उक्ते यथा यथार्हं ग्रन्थ-विशेष-प्रतिपत्तिः तथा प्रकृते वादि-पक्षः प्रक्षिप्त इत्य् उक्ते तद्-उचितम् अधिकरणम् अर्थतो लभ्यत इति ।

किञ्च् च अज्ञा अ-ज्ञानात् अ-समञ्जसानि पदानि वाक्यानि च प्रयुज्य परिहास्या भवन्ति । प्राज्ञास् तु तादृशानीव तानि प्रयुज्य स्वकीयं प्रौढि-विशेषं प्रकाशयन्ति । न च वाच्यतां भजन्ति ।

> अ-प्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्यु-संसार वर्त्मनि

इति गीता-श्लोके 'नितरां वर्तन्ते' इति भाषितम् । अस्मिन्न् अर्थे किं निवर्तन्त इति साधु । किम् अत्र कविर् अ-समर्थः उत व्याख्याता ? 'तम् उद्वहन्तं पथि-भोज-कन्याम्' इति कालि-दासः । 'उद्वहन्तं नयन्तम्' इति मल्लि-नाथः । किम् अयं श्लोकः अ-कालि-दासीयः । अथ वा पथि पुनः विवाहान्तरं वृत्तम् इति व्याख्यातव्यम् ।

> लक्ष्म्या निमन्त्रयां चक्रे तम् अन्-उच्छिष्ट-सम्पदा

इति स एव महा-कविः । श्राद्ध-भोजनाय ब्राह्मण-वरणं निमन्त्रणं प्रसिद्धम् । इह तु अभिषेकाय श्री-राघवस्य वरणं विवक्षितम् । इत्य् अलं अ-रोचकिने क्षीरान्न-दान-प्रयासेन उन्मत्ताय उपनिषद्-

अर्थोपदेश-व्यसनेन च । 'इत्य् उक्त-पक्षं नृ-पतेः समक्षं यः प्राक्षिपत्' इति अ-यत्नोपनतः क्षकारावृत्ति-कृतो ऽनुप्रास इह रस्यः ।

प्रथम-श्लोके 'कवि-वादि-शिरो-रत्नम्' इति स्थितं यथावत् प्रतिपत्तुम् अ-क्षमो ऽव्युत्पन्नः दूषयन् अन्ततः स्वस्य अन्-अभिज्ञ-शिरो-मणितां प्रकाश्य एतद्-ग्रन्थ-दूषण-प्रकरणम् उपसंहरति ।

> शिरो-रत्नम् इति श्रेष्ठ उच्यते । तव कवि-श्रेष्ठो देशिक इति युज्यते । वादि-श्रेष्ठ इति तु कथम् ? का ऽत्र अन्-उपपत्तिर् इति चेत् वादि-मत्तेभ-कण्ठीरवो ह्य् अयम् । स स्वयं कथं वादी स्यात् ? वादि-शब्दः सर्वत्रापि दुर्वादि-विवक्षयैव प्रयुज्यते

इत्य् आह । अत्र बाल-शिक्षा कर्तव्या भवति । क्रियते ।

> सञ्चारयन् जयति नः कवि-वादि-सिंहः

इति चण्ड-मारुत-श्लोकं पूर्वम् उदाहार्ष्म । अत्र सिंह-पदं किं श्रेष्ठ-वाचि उत विध्वंसक-वाचि ?

[[104]]

आद्ये कवि-श्रेष्ठत्वम् इव वादि-श्रेष्ठत्वम् अप्य् उक्तं भवति । अन्त्ये वादि-श्रेष्ठत्वम् इव कवि-श्रेष्ठत्वम् अपि नोक्तं स्यात् । एवं च अत्र भवता सर्व-धिक्कार-कारिणा लोकोत्तर-पण्डितेन 'कवि-तार्किक-सिंहः' इत्य् अस्यार्थो ऽद्यावधि अन्-अवगत इत्य् एतद् इह प्रकाशी-भवति । अस्यानर्थस्य मूलं वादि-शब्देन दुर्वादिन एवोच्यन्त इति गाढतमो भ्रमः । यो वादं करोति स सर्वो वादी, पूर्व-पक्षी वा सिद्धान्ती वा । तत्र विशेष-विवक्षायां प्रतिपक्षावलम्बिनः प्रतिवादिन इत्य् उच्यन्ते । पक्षयोः सामीचीन्यासामीचीन्य-परामर्शेन सुवादिनो दुर्वादिन इति च ।

> को वा चक्षुर् उदञ्चयेत् ... वादेषु नः

इति वदन् देशिक आत्मनो वादित्वं ख्यापयति । श्रीमति सङ्कल्प-सूर्योदये द्वितीये ऽङ्के

> आर्य, श्रूयते किल प्रतिभट-वादिनां प्रगल्भ-वादः

इति सेना-पत्य्-उक्त्य्-अन्-अन्तरं शिष्येण 'यतीश्वर-सरस्वती' इति श्लोके पठिते, ततः परं

> भगवन्, अभङ्गुर-स्वामि-भक्तेर् अवसरोपपन्नं हनूमतं इवेदम् आर्यस्य विकत्थनम्

इति राज्ञा उक्ते, गुरुः

> ..... महा-राज,
>
> श्रुति-सिद्धान्त-शूरस्य तद्-विरुद्धान् निरुन्धतः ।
> वल्गितं वावदूकस्य कृतिनः किं न शोभते ॥

इति ब्रवीति । अत्र वावदूकः भगवद्-रामानुज-शिष्यः साक्षाद् देशिक इति स्थितम् । अन्ये ऽत्र प्रतिवादिन इति, प्रतिकथका इति, प्रतिभट-वादिन इति च निर्दिश्यन्ते । तस्माद् अस्ति वादित्वं देशिकस्य । तत्र कवि-वादि-सिंह इत्य् अत्र सिंह-शब्दस्य श्रेष्ठार्थत्वे कवि-श्रेष्ठः वादि-श्रेष्ठश् चेत्य् अर्थः । तत्र वादि-श्रेष्ठत्वं "वादः प्रवदताम् अहम्" इत्य् उक्त-प्रशस्त-वाद-निष्ठत्वात् ।

[[105]]

अयम् एवार्थः 'कवि-वादि-शिरो-रत्नम्' इत्य् अत्राभिसंहितः । यदा तु सिंह-शब्दस्य निवारकत्वादिर् अर्थः तदा कवीनां वादिनां च भञ्जक इत्य् उक्तं भवति । तत्र वादि-शब्देन प्रतिभट-वादिन इव कवि-शब्देनापि प्रतिभट-कवय एवाभिधीयन्ते । तद् इदं स्पष्टं 'कवि-कथक-घटा-केसरी-वेङ्कटेशः' इति गरुड-पञ्चाशत्-सूक्तौ । न हि तत्र कवीनां केसरी श्रेष्ठः, कथक-घटायाः केसरी क्षेप्ता, इति विवक्षा युज्यते । सकृत् प्रयुक्तः शब्दः सकृद् एवार्थं गमयतीति न्यायेन अर्थ-द्वयाभिधानानुपपत्तेः । श्री-वैभव-प्रकाशिकायाम् एव 'श्री-रङ्गे शरदः शतम्' इति श्लोके (१५३) 'कवि-घटा-कण्ठीरवः' इति प्रयुक्तं पर्यालोचनीयम् ।

> अपदिश्यैवम् अज्ञस्य प्रतिबोधनम् अञ्जसा ।
> कवितार्किक-सिंहेति विरुद-व्याक्रिया कृता ॥

तद् अत्रापि मुष्टिभिः नभः कदर्थनम् एवेत्य् अलम् ।

5 श्री-वेदान्त-वैभव-प्रकाशिका आचार्य-भक्ति-रसमयो ग्रन्थः । एकैकस्मिन्न् अपि श्लोके स परिवहति । तत्र तत्र रस-परिपोष-कारिणः विभावानुभाव-सञ्चारि-भावाः शब्दार्थ-गता गुणालङ्काराश् च स-हृदयैः सुमतिभिर् उपलब्धुं शक्याः ।

> शुभ-नयन-कपोलं शुभ्र-यज्ञोपवीतं
> कमल-सदृश-पाणिं कान्त-बाहान्तरालम् [[??]]।
> उचित-पद-निविष्टान् ऊर्ध्व-पुण्ड्रान् दधानं
> श्रुति-शिखर-गुरुं तं सूरि-वन्द्यं भजे ऽहम् ॥ १५४ ॥
> वेदान्त-देशिक विभो विनयोपपन्न-
> घण्टावतार-करुणाकर-शान्ति-सिन्धो ।
> श्री-वेङ्कटेश-गुरु-वर्य कवीश-सिंहेत्य् एवं पठन् तरति संसृति-वारि-राशिम् ॥ १५५ ॥

[[106]]

इति यः कवयितुं क्षमते तस्य योग्यता कीदृशीति परमार्थतो ये विद्वांसः त एवावधारयितुं प्रभवन्ति ।

अन्-आदि-काल-सञ्चित-पाप-राशि-वश-समुन्मेषो ऽपारो देशिक-द्वेषः तत्-स्तुति-परे ऽस्मिन्न् उत्तम-काव्ये अ-विद्यमानान् अपि दोषान् दर्शयन् महति गर्ते अ-पुनर् आवृत्तये निपाताय एनं

सनाहयति ।

6 इयं वैभव-प्रकाशिका एतत्-कर्तुम् महाचार्यस्य शिष्येण 'वात्स्य-महार्य-दास'-नाम्ना भागवतोत्तमेन मणि-प्रवाल-भाषया महता विस्तरेण विवृता । अयम् अत्र बहुभ्यो ग्रन्थान्तरेभ्यः श्लोकान् गाथाश् चोदाहरति । तेषु ग्रन्थान्तरेषु देशिक-भक्ताग्र-गण्य-प्रतिवादि-भयङ्करार्य-कृता देशिक-स्तुति-रूपा सप्तति-रत्न-मालिका ऽप्य् एका । अत्रापि अस्य कु-बुद्धेर् द्वेषो महान् । तेन एवं विधैः कु-वादैः ताम् अपि अर्वाचीन-यत्-किञ्चित् कृतां वदन्न् अस्ति । स्व-किरण-माला-परिष्कृताम्बर-तलं निरस्त-निखिलतमो-निकुरुम्बम् एतम् अम्बर-मणिं प्रति आतप-तप्तः सर्व-दरिद्रः सर्वात्मना ऽन्धः कश्चन यथा ब्रूयात्

> नायं देवः सूर्यः । महान् अयम् अङ्गार-राशिः

इति तादृग् इदं भवति ।

श्री-भाष्ये कतिपयान् दोषान् अभिधाय नायं श्रीमद्-रामानुज-कृतो ग्रन्थो भवितुम् अर्हति । सः अद्वैत्य् एव । तन्-नाम्ना अल्प-मतिना ऽर्वाचीनेन केनचिद् अयं ग्रन्थः कृतः, इति वदतः अस्य च पूर्व-पक्षिणो नास्ति कश्चन विशेषः ।

7 भगवद्-घण्टावतारः । श्री-रङ्ग-राज-दिव्याज्ञा-लब्ध-वेदान्ताचार्य-पदः । तद्-दिव्य-महिषी-प्रसादासादित-सर्व-तन्त्र--स्व-तन्त्र--बिरुदः । भगवद्-रामानुज-सिद्धान्त-प्रतिष्ठापनाचार्यः । श्री-शठ-कोप-दिव्य-सूक्ति-रसविद्-अग्रे-सरः । अद्यापि अस्मत्-सिद्धान्ते परैर् आक्षिप्ते शरणी-करणीय एकः । एवं विधम् आचार्य-चूडा-मणिं प्रति येन केनापि यथा कथम् अपि यत् किम् अपि पद्यं वा अन्यद् वा कृतं श्री-रामानुजीयस्य सर्वस्य परमादरास्पदं भवितुम् अर्हति । एवं सति

एतद्-वैपरीत्येन तस्य तद्-ग्रन्थानां तद्-विषयतया अन्य-कृत-ग्रन्थानां च दूषणैक-परत्वेन कालं नयतां अ-सकृत् तत्त्व-बोधने ऽपि आर्जवम् अन्-अवलम्बमानानां प्रत्युत दौर्जन्यम् एव अत्यूर्जितम् आश्रित्य गर्जतां विषये वस्तुत इति कर्तव्यताकुला वयं स्मः ।

[[107]]

'न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते' इतीदं महर्षि-वचनं स्वानुभवेन यथार्थं विदन्तः

> यथा ऽयं पूर्वाचार्येषु ग्रन्थेषु च स्व-पर-विभागं कृत्वा परकीयत्वेनाभिमतान् दूषयति तथा तदीयत्वेन तद्-अभिमतेषु किञ्चिद् ब्रूयाम । तेन कदाचित् प्रतिबुद्धः शाम्येत् ।

इति मत्वा सज्-जनाराधने 'प्रतिप्रश्नान्' कांश्चन अ-कुर्म । तान् पुनः स्मारयन्तः तादृशम् एकं विषयम् इह प्रस्तुमः अत्यन्तम् अन्-इच्छया, कथम् अपि जात-विवेको ऽयं पूर्वाचार्य-ग्रन्थ-दूषण-व्यसनात् आत्यन्तिकीम् उपरतिं भजताम् इत्य् आशया च । पिळ्ळै-लोकाचार्यस्य तनिचरमनाम्नि रहस्य-ग्रन्थे व्रज-पदार्थ-विवरणावसरे

यथा --

> स्वर्ग-साधन-भूते ज्योतिष्टोमे सप्तसु अहस्सु विहिते सति, तस्मिन् यागे अन्तर् भूतम् अग्नि-होत्रम् आप्रयाणं अहर् अहर् अनुष्ठेयं भवति ।

इत्य् अभिहितं दृश्यते । अत्यन्तम् अ-सङ्गतम् एतत् । वैदिक-प्रक्रियायां अल्पिष्ठ-परिचयो ऽपि जनः न कदाचिद् एवं प्रयात् । यथा ज्योतिष्टोमः तथा आधानानन्तर-कालात् प्रभृति अनुष्ठीयमानं अग्नि-होत्रम् अपि स्व-तन्त्रं कर्म । तस्य तद्-अन्तर्-भूतत्व-वचनं परिहास्यम् । तत्रापरो विषयः । अग्नि-होत्रं यावज् जीवं प्रत्यहं सायं प्रातर् अनुष्ठेयम् । यदा पुनः यजमानः ज्योतिष्टोमाय दीक्षितो भवति तदा प्रभृति नित्यम् अपि तद्-अग्नि-होत्रं स नानुतिष्ठति ।

> 'दीक्षितो न जुहोति'
>
> इति निषेधात् । अवभृथानन्तरं तु उदवसानीयेष्टिं कृत्वा ततः परं पुनर् अनुतिष्ठति ।
>
> एतया पुनर् आधेय-सम्मितया इष्ट्या इष्ट्वा ऽग्नि-होत्रं जुहोति
>
> इति श्रवणात् ।

[[108]]

तत्रापि केनापि कारणेन पञ्चमे सप्तमे वा दिने अनुष्ठातुम् अ-शक्यतया अवभृथस्य दिनान्तर-विलम्बे सति तावन्तं कालं अग्नि-होत्रं नानुष्ठेयम् । एवं दीक्षा-कालात् प्रभृति अवभृथादिकं यावत् ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्य् अनया ऽपि रीत्या ज्योतिष्टोमाग्नि-होत्रयोः सम्बन्ध-विरहात् सकृत्-कर्तव्य-प्रपत्य्-अन्तर्-भूतस्य महा-विश्वासस्य यावत् प्राप्तिम् अनुवर्तनीयत्वे ज्योतिष्टोमान्तर्-गताग्नि-होत्र-निदर्शनम् इदं सर्वथा न युज्यते ।

अत्र का स्थितिर् इति महा-मेधाविनं पृच्छामः । किम् अयं रहस्य-ग्रन्यो ऽर्वाचीनेन केनापि कृतः, न लोकाचार्येण । एवम् इतरे ऽपि रहस्य-ग्रन्थाः । ततश् च तेन्-कला-सम्प्रदायः यतीन्द्र-प्रवण-पिल्लै-लोक-यति-कालाद् अन्-अन्तरम् उपक्रान्तः। प्राचीनो लोकाचार्यः वड-कला-सम्प्रदाय-स्थ एवेत्य् अभ्युपगम्यते ? अथ वा आचार्यो भ्रान्त एवेत्य् उच्यते ? अथ वा

> अत्र ब्रूमः - सद्-उक्तौ न वयम् इह मुधा बाधितुं किञ्चिद् अर्हाः

इति देशिकोपदिष्टा सरणिर् एव शरणम् इत्य् आस्थीयते ? अत्र कञ्चन निष्कर्षं कृत्वा ततः परं पर-ग्रन्थ-दूषणे प्रवृत्तिः क्रियमाणा शोभेतेति । श्री-कृष्णाय नमः । १४-१६

8 कुमार-वरदाचार्य सन्निधौ निगम-परिमलम् अध्येतुं प्रवृत्तो ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी तत्-प्रणयनेन देशिक-कृतं महोपकारं स्मरन् तद्-अवसरोचित-विशेषण-घटनेन तद्-विषयं पद्यान्तरं निर्माय आचार्यानुमत्या ऽनुसन्दध इत्य् उच्यते । अत्र

> यद्य् एष यतिर् योग्यः स्यात् यदि च स्वाचार्य-भक्ति-भूम-भूषितश् च स्यात् तर्हि तत्-प्रणीतं श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अवधार्य पद्यम् अन्यत् प्रणेतुं न मनसा ऽपि

> विचिन्तयेत् ।

इत्य् ऊहस्य चोद्यस्य वा का प्रसक्तिः ?

> यदि रामानुजो योग्यः स्यात्, यदि च परमाचार्य-यामुनेय-भक्ति-भूम-भरितश् च स्यात् तर्हि तस्मिन् श्री-भाष्यं स्वयम् अ-कृतवति कथं तम् अतिक्रामन् ततो ऽपि पण्डिततरम् आत्मानं मन्यमानः श्री-भाष्यं कर्तुं मनसा ऽपि विचिन्तयेत् ।

इति पृच्छन्तं प्रति किम् उत्तरम्।

[[109]]

शठ-कोप-गाथा-सहस्रोपक्रमे बह्व्यो द्राविड-गाथाः तनियन्-रूपेणानुसन्धीयन्ते । तत्र चरमे द्वे भट्टारक-कृततया प्रथेते । कथं भट्टारकः योग्यः भागवतोत्तमश् च सन् पूर्व-गाथा अवधीर्य स्वयं गाथान्तर-करणे प्रावर्तत ? कुमार-वरदाचार्यान्ते-वासी प्रतिवादि-भयङ्करार्यः कथं स्वाचार्यम् उपेक्ष्य देशिकं सप्तति-रत्न-मालिकया स्तौति स्म ?

बत युक्तेर् बालिश-भाषितस्य च विशेषो नावगम्यते ।

भक्ति-प्रेरितः पद्यान्तर-करणे प्रावर्तत । तत्र यद् विशेषणं प्रयुक्तं तद्-अनुसारेण तस्याभिप्रायः कल्प्यते । अत्र इदं कुतो नोक्तम्, तत् कुतो नोक्तम् इति प्रश्नस्य को ऽवकाशः ? वर-वर-मुनेर् भगवद्-विषय--ग्रन्थ-प्रवचन--वैलक्षण्य-दर्शन-जनित-परमानन्देन श्री-रङ्ग-नाथेन श्री-शैलेश-पद्यं पठितम् इति कल्पयद्भिर् अपि भगवद्-विषय-प्रस्तावस् तव कुतो न कृत इति चोद्य परिहर्तव्यम् इति कथं न गृह्यते । १७

9 सर्व-दिव्य-प्रबन्ध-साधारण्यस्याभिप्रेतत्वात् पात्र-पद्ये विशिष्यः कश्चिन् न निर्दिष्ट इति तत्त्वम् । १८

10 विभवः शुक्लो वेति प्रधानतम-देशिकावतार-वर्ष-निर्णय एव दुष्करे सति पद्य-विशेषस्य निष्कृष्य प्रादुर्-भाव-काल-निर्देशः किम् अर्थ इति पृच्छति । तस्य अस्य च कः सम्बन्धः ? कैश्चित् अथवा भूयिष्ठैः विभव इति निर्दिष्टे अन्यैः कैश्चित् शुक्ल इत्य् उक्तत्वात् निर्णायक-सामग्र्या अद्याप्य् अन्-अधिगमाच् च तत्राल्पः संशयः कामं भवतु । कुमार-वरदाचार्यानुग्रह-लब्ध-सर्व-योग्यताकस्य प्रतिवादि-भयङ्करार्यस्य वर-वर-मुनि-सम्बन्ध-सृष्टि-प्रवणैः तद्-अवतार-कालः षष्ट्या वर्षैर् डोलायमानः कृतः । स संशयो दुष्परि-हरः पूर्व-पक्षिण उभय-सम्प्रदाय-भ्रष्टतायां पर्यवस्यन् महतो ऽन्-अर्थस्य हेतुर् भवति । विभवः तद्-अन्-अन्तरः शुक्लो वेति देशिकावतार-वर्षानिर्णयेन कस्य का हानिः ? दिव्य-सूरीणां कालं गुरु-परम्परासु निर्दिष्टं न कश्चिद् इदानीं प्रत्येति । अर्वाचीनम् एव कालं परीक्षकाः कल्पयन्ति । तेन का हानिर् अस्माकम् । न हि तदीयं वैभवं कालायत्तम् ।

[[110]]

यत् तु पात्र-पद्य-प्रादुर्भाव-कालस्य तिथि-वारादि-विशेष-पूर्वक-निर्देशत एव तज्-जन्म-तत्तं सुगमम् इति तन् न तथा । तद्-अ-सहमानेन यत् सर्वदा तद्-एक-ध्यानेन, कथं कथं तद्-दूष्यम् इति चिन्तापरेण, कदाचिज् जुगुप्सया ग्लानिं कदाचित् क्रोधेन ज्वलनं, कदाचित् द्वेषेण गर्हा-प्रावण्यं, अ-विरतं आतुर-भावं च चित्ते भजता भूयते तेन स्पष्टम् एव देशिक-पात्र-पद्य-वैभवं कंसेनेव भगवन्-माहात्म्यम् अपारं ख्याप्यते ।

इदं चात्र वक्तव्यम् । यतीन्द्र-प्रवण-प्रभाव-नाम्नि ग्रन्थे वर-वर-मुनि-कृतस्य भगवद्-विषय-प्रवचनस्य उपसंहार-कालः तन्-मुखेन श्री-शैलेश-पद्य-प्रादुर्भाव-कालश् च वर्ष-मास-दिन-तिथि-वार-नक्षत्रादि-सर्व-विशेष-वर्णन-पुरस्सरं निर्दिष्टः । अयम् अनुकारो ऽलं प्राक्तनस्य रामानुज-दया-पात्र-पद्यस्य प्रादु-र्भाव-कालो विशिष्य निर्धारितः सर्व-विदित आसीद् इत्य् एतन् निरूपयितुम् इति ।

> यथा श्रीमान् वेङ्कट-पद्ये प्रादुर्भूते सति ततः पूर्वम् अनुसंहितं ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामि-कृतं
>
> नमः-पदम् इदं भूयात् तस्मै वेङ्कट-सूरये ।
> यद्-वाग्-अमृत-सेकेन सञ्जीवितम् इदं जगत् ॥
>
> इति पद्यम् अनुसन्धानात् प्रच्युतं तिरोहितम् आसीत् । तथा श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् अपि तिरोहितम् अभविष्यत् यदि देशिक-जीवन-काल एव रामानुज-दया-पात्र-पद्यं प्रादुर्भूतम् अभविष्यत् ।

[[111]]

इति तर्क-विद्या-कुशल इवोर्जितम् आचष्टे । यस्मै यस्मै कार्याय 'नमः-पदम् इदं भूयात्' इति पद्यस्योत्पत्तिः तस्मै तस्मै कृत्स्नाय कार्याय श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् उत्पन्नम् इति सर्वत्र देशिकादि-सर्व-सम्प्रतिपत्त्या तत्-स्थानापन्नेनानेन तस्य निवृत्तिर् युक्ता । रामानुज-दया-पात्र-पद्यं तु उत्पद्यमानं दिव्य-प्रबन्ध-सेचन-विष्यतयैवोत्पन्नम् इति कथं पूर्ववद् अनेन तस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिर् भवेद् इति विविच्य ग्रहणे विवेकिनां कः क्लेशो ऽस्ति ? २१

11 तनियन्-पद्यं एकैकस्य आचार्यस्य एकैकम् एवेति निर्निबन्धनं नियमं परिकल्पयन् अ-साधारणं तनियन्-पद्यं साधारणानि स्तुति-पद्यानीतराणीति अ-श्रुत-पूर्वं विभागं कञ्चन कल्पयन् किम् अप्य् आह । तत्-तद्-दिव्य-प्रबन्धोपक्रमे अनुसन्धीयमानानां सर्वेषाम् एव श्लोकानां गाथानां च अ-विशेषेण तनियन्-व्यवहारो ऽस्ति । 'नालायिर-तनियन्' इति नाम्ना पृथग् अपि ते सङ्कलिताः सन्ति । अन्-अध्ययन-काले आनुपूर्व्या अनुसन्धीयन्ते च । तद् आस्ताम् । गोदा-देवी-कृतस्य

> तिरुप्पावै-प्रबन्धस्योपक्रमे नीला-तुङ्गेति संस्कृत-श्लोकः तत उपरि द्राविड-गाथा-द्वयं चानुसन्धीयते । तया देव्या रचितं यत्-प्रबन्धान्तरं नाच्चियार् तिरुमोळि

इति प्रसिद्धं तद्-उपक्रमे अन्या द्राविड-गाथा पठ्यते । इयं गाथा तनियन् न वा ? आद्ये गोदाया अन्-एक-तनियन्-पद्यवत्त्वं सिद्धम् । अन्त्ये किं प्रमाणम् ? न किञ्चिद् इत्य् एव वाच्यम् । तनियन् इति हि संस्कृतं गाथा-रूपं वा तत् पद्यम् उच्यते । यत् अधीयमान-ग्रन्तान् अन्तर्गतं ग्रन्थ-कारस्य उपदेर्ष्टवा स्तुति-रूपं भवति । तद्-एकस्य वा अन्-एकस्य वा तुल्यं लक्षणम् इति नास्ति विशेषः । एवं अन्येषाम् अपि बहूनां दिव्य-सूरीणां तत्-तत्-प्रबन्ध-मात्र-व्यवस्थिता नाना-तनियन्-गाथाः सन्ति । तस्माद् एकस्या व्यक्तेः एकम् एव तनियन्-पद्यम् इति नियमो नास्ति । तेन श्री-भाष्यादि-काल-क्षेपोपक्रमोपसंहारयोः श्रीमान् वेङ्कटः, श्रीमद्-रहस्य-त्रय-सारोपक्रमोपसंहारयोः तेन सह 'शीरोन्नुतूप्पुल्' इति गाथा च स्तोत्र-पाठानाम् उपक्रमे श्रीमान् वेङ्कटः, उपसंहारे कवि-तार्किक-सिंहाय श्लोकः, भगवद्-विषय-काल-क्षेपोपक्रमोपसंहारयोः श्रीमान् वेङ्कटेन सह पात्र-पद्यम् लक्ष्मी-नाथेत्य्-आदि-श्लोक-चतुष्टयं च, दिव्य-प्रबन्ध-पारायणोपक्रमोपसंहारयोः पात्र-पद्यम् अन्यच् च, इत्य् एवं व्यवस्थया देशिकस्य बहु-तनियन्-पद्यानुसन्धानं क्रियमाणं सुशोभनम् इति वेदितव्यम् । यद्य् अपि अहो-बिल-सन्निधौ वा मुनि-त्रय-शाखान्तरे वा कश्चन भेदो भवेत् तथापि अस्मिन् वा ईदृशे वा अनुसन्धान-क्रमे दूषकस्य दूषण-पदं न किम् अप्य् अस्ति ।

[[112]]

श्री-भाष्यादि-सेवावसरे स्वाचार्यादि-भगवत्-पर्यन्त-तनियन्-पद्येषु पठितेषु पुनः उपकार-विशेष-स्मरणेन देशिकादीनां पद्यानि पठ्यन्ते । तत्र देशिकस्य श्रीमान् वेङ्कट-पद्यम् एव । भाष्य-कार-व्यासयोः श्रुत-प्रकाशिकाचार्य-कृते पद्ये । इयं सर्वा व्यवस्था श्री-देशिक-कालात् प्रभृति अ-विच्छिन्नया परम्परया अस्मद्-अवधि आगतेति निस्सन्दिग्धं प्रतीयते । तत्र यथा शीरोन्नुतूप्पुल्, कवि-तार्किक-सिंहाय, इति पद्यान्तर-पाठः, न ह्य् अनयोर् विषये अन्यानुकारशङ्का ऽस्ति, तथैव रामानुज-दया-पात्र-पद्य-पाठो ऽपि तदा प्रभृति व्यवस्थितो ऽनुवर्तत इति प्रामाणिकाः प्रतीयुः । २२

12 पूर्व-पक्षी लिखति --

> प्रकृत-पात्र-पद्य-विवादो यत्र यत्र दिव्य-देशेषु ('दिव्य-देशे' इति युक्तम्) जातस् तत्र तत्र तेन्-कलाचार्या एव नीति-स्थलेष्व् अभियोग-पत्रं प्रापय्य कलहास्पदम् अस्मदीय-ध्यान-विरोधि च नवीनं कृत्यम् इदं प्रतिरोद्धव्यम् इत्य् आचुक्रुशुः ।

इति । पाकि-स्थानिन एव सर्वदा सर्वम् आक्रोशं कुर्वन्तीति प्रत्यक्षम् इदानीम् ईक्षामहे । वाचाम् अ-गोचरं सर्वम् अन्याय्यं कुर्वन्ति । कुर्वन्त एव

> अहो बत अन्याय्यं पीड्यामहे । अस्मान् अ-भावं नेतुं भारतीयाः सन्नह्यन्ति

इति गगन-स्पृशं दिग्-अन्त-प्रतिध्वानिनं भू-कम्प-कारिणं आक्रोशं कुर्वन्ति । एतेन सात्त्विकता प्रतिपक्षस्य सिध्यति । न आक्रोष्टृ-पक्षस्य न्याय्यता ।

आलयेषु पूर्व-पक्षि-प्रभृतिभिः क्रियमाणं ध्यानम् इदम् इति सर्व-विदितम् एव 'येनापत्र-पते साधुर् असाधुस् तेन तुष्यति ।'

[[113]]

> > > स हि देवैर् उदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।
> > > अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥
>
> इति नीत्या सर्वान् अपि भगवद्-अवतारान् प्रति प्रार्थयितारो ह्य् अमृतान्धस एव न परे

इति च लिखति । अत्र न कस्यचिद् विप्रतिपत्तिः । किन्तु को रावण इति निर्णेतव्यम् । देव्या राम-तुल्यं वैभवम् असोढ्वा साभिनिवेशं आत्म-तुल्यं जीव-विशेष-भावं य इच्छति, यः साधु-जनान् बाधते, यो यज्ञानुष्ठानं निरुन्धे, यः कपट-वेषं धारयति, यो भगवत्-प्रपदनं द्वेष्टि स हि रावणः । किम् अतः परम् अपि विवरणीयम् । 'किं नु चित्रम् अत्र चैद्यरावणानुसारिणाम् ।' इति चिरन्तनी पताका स्थितैव ।

> अभयं सत्त्व-संशुद्धिर् ज्ञान-योग-व्यवस्थितिः ।
> दानं दमश् च यज्ञश् च स्वाध्यायस् तप आर्जवम् ॥

इति दैव-प्रकृतीनां

> दम्भो दर्पो ऽतिमानश् च क्रोधः पारुष्यम् एव च ।
> अ-ज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदम् आसुरीम्॥

इत्य् अन्येषां च विभज्य लक्षणं साक्षाद् भगवता उक्तम् । किं वृथा लोक-वञ्चनोद्यमेन ।

पौराणिके श्रीमुष्ण-क्षेत्रे अभिनवं श्री-शैलेश-पद्य-पाठम् आरभ्य साधून् उपद्रुत्य कथञ्चित् तद्-अनुमतिं लेभिरे । क्षेत्रान्तरेष्व् इव चिरन्तनं पात्र-पद्यान्तर-पाठं निरोद्धुं नाशक्नुवन् । क्षेत्रान्तरेषु वड-कलाः देशस्य अ-राजक-प्रायतया बन्धन-ताडनादिभिर् अपि घोर-कर्मभिः परैर् अतिमात्रं पीडिताः सात्त्विकतया भीरुतया च मध्ये कञ्चन कालं तूष्णीं स्थिताः । पश्चात् राज्ये सुप्रतिष्ठिते व्यवहार-पद्धतौ च विश्वास-दायिन्यां जातायां पुनः प्राचीन-पद्य-पाठे प्रवृत्ताः मध्ये पाठ-विच्छेदेन व्यवहारेषु दुर्बल-पक्षा अभवन्न् इति प्रतीमः । विस्तरं परस्तात् करिष्यामः ।

[[114]]

तिरुचिरापल्ली-डिस्ट्रिक्ट-मुन्सीप्-अधिकरणे श्री-रङ्ग-देवालयार्चक-प्रणाम-सम्बन्धिनं व्यवहारम् अधिकृत्य 10 - 1 - 1950 दिने दत्ते निर्णये १२० तमं पर्व संस्कृते ऽन्-उद्यमानम् एव भवति --

> 11-1-1980 दिने देवालये किम् अपि वृत्तम् । धर्म-परिपालन-समितेः शासनाद् इदं वयं जानीमः यत् तस्मिन् दिने श्री-कस्तूरि-रङ्ग-अय्यङ्गार्, आर्. श्रीनिवास-अय्यर्,

> स्थल-स्थ-धर्म-कर्ता उत्तम-नम्बिश् च 'वेद-विज्ञापन'-कर्मणि सन्निहिता अभवन् । तद् वैकुण्ठैकादशी-दिनं, यत्र श्री-रङ्ग-देवालये महता समारोहेण प्रतिवर्षम् उत्सवः प्रवर्तते । कस्तूरि-रङ्ग-अय्यङ्गार् तस्मिन् दिने शासनम् एकम् अकरोत् -- वेद-विज्ञापन-कर्मणि अर्चकैः एकाधिकः प्रणामो न कार्य इति । अर्चका इमाम् आत्मनो ऽवमाननां मेनिरे, निराचक्रुश् च । इदम् अत्र स्मर्तव्यं यत् ते ततः सप्ताहात् पूर्वम् एव व्यवहारं प्रवर्तितवन्तः, धर्म-कर्तृ-प्रतिरोध-प्रार्थनं च तदीयं निर्णेतव्यावस्थायां वर्तते । अर्चकानां निर्वाहक-धर्म-कर्तुश् च मध्ये वाक्-कलहो वृत्तः श्रीनिवास-अय्यर्-समक्षम् । ततः परं वड-कला--धर्म-कर्ता श्री के. वि. रङ्ग-स्वामि-अय्यङ्गार् सङ्घर्षम् आकर्ण्य सत्वरं देवालयम् आगच्छत् । तद्-आगमन-वार्ता-श्रवणानुपदं यत्र 'वेद-विज्ञापन-कर्म' प्राचलत् तस्यान्तः-प्राकारस्य कवाटं पिहितम् अभवत् । अतः सः अगत्या बहिर् एवावतस्थे । तदात्वे च अन्तः सकृद् एव प्रणन्तुं अर्चका निर्बद्धा अभवन्। अथापि निर्वाहक-धर्म-कर्ता न यत्न-साफल्यं लेभे, यतः अर्चकाः तस्य अवमाननस्य अ-सहने तथा दृढ-सङ्कल्पा अभवन् । तस्मिन् काले प्रतिवादिन उत्तरम् अपि अधिकरणे न समर्पितम् आसीत् । नूनं तत्-समर्पणात् पूर्वम् एव सकृत्-प्रणामानुष्ठानं आलये प्रतिष्ठितं कर्तुम् ऐच्छत् निर्वाहक-धर्म-कर्ता । इदं मे भाति यत् श्री श्री-निवास-अय्यर् अ-वैष्णवो ऽपि सन्, अस्मिन् वृत्ते भागितां प्राप्य तेन्-कला-पक्ष-पातित्वं प्रादर्शयद् इति । अस्मिन् वृत्ते निवेदिते धर्म-परिपालन-समितिः कस्तूरि-रङ्ग-अय्यङ्गार् अमुम् उपालभत । अवदच् च तस्मिन् महति देवालये निर्वाहक-धर्म-कर्तेत्य् एतादृशे उन्नतं महच् च स्थानम् अधिष्ठातुम् अन्-अर्हः स इति ।

[[115]]

अस्मिन्न् अपि काले एवं धीरं अन्याय्यं निर्बन्धं कर्तुं प्रवर्तमानाः तेन्-कला-आग्रहिणः समीचीन-राज्य-शासन-रहिते द्वित्र-शतकेभ्यः प्राक्तने काले किं किं न कृतवन्तः स्युर् इति सुधियश् चिन्तयितुम् अर्हन्ति ।

13 कण्ठी-रव--नर-सिंह--राज-वोडयार्-शासनेन सत्यापितम् एतत् यत् पूर्व-पक्षिणा प्रवर्तितः रामानुज-दया-पात्र-पद्यस्य बृहत्-पर-काल-स्वामि-कृतत्व-वादः केवलं मिथ्या-वाद इति । ये के ऽपि इतः परं न मनाग् अपि कलुष-मतयो भविष्यन्तीति निश्चितम् एतत् । पूर्व-पक्षी तु सप्तशः क्षालित-लज्जा-भीति-सङ्कोचत्वात् सम्प्रति मध्यन्दिने विस्तृते वियति प्रस्फुरन्तं सहस्र-किरणं 'अयं चन्द्र एव' इति वीरं प्रतिज्ञातुं धृष्णुवन् अत्र अन्यथा-सिद्धिं स्व-स्व-भावम् अन्-अतिक्रम्य कल्पयितुम् ईहते । शासने

> यदु-गिरि-क्षेत्रे तिरु-नारायण-सन्निधौ तथा इतर-सन्निधिष्व् अपि प्रबन्धानुसन्धान-समये राज-वोडय-प्रभोर् आरभ्य अस्मत्-पितृ-पाद-दिन-पर्यन्तं 'रामानुज-दया-पात्रम् ' इति तनियन् श्लोकः अनुसन्धानेन यथा ऽनुवृत्तः

इति निर्णय-दातुर् महा-राजस्य कालात् चिरात् पूर्वम् एव पात्र-पद्यस्य अनुसंहितत्वम् उच्यते । तेन पूर्व-पक्षि-वादस्य शिरसि कुठारः पातितो भवति । अस्माद्-आत्मानं रक्षितुम् इच्छन् स्वायोग्यत्वे सर्व-लोक-साक्षिके स्थिते राज्ञि तद्-गुरौ च तत्-कल्पयति । यदि शिष्य-भूतो राजा स्व-वचनानुसारेण न्याय्यम् अन्याय्यं वा सर्वं करिष्यतीति दृढो विश्वासः पात्र-पद्य-विषये महान् आग्रहश् च पर-काल-स्वामिन आसीत् ; राजा च तथा विधेयः तर्हि पात्र-पद्यान्तर-पठनेन अत्यन्त-प्रतिरुद्धेन भाव्यम् इति अति मूढो ऽपीदं जानीयात् । स्वयम् उदीयमानं इमम् आक्षेपं समाधातुं प्रवृत्तः,

[[116]]

> पर-काल-स्वामी श्री-शैलेश-पद्य-पाठं सर्वथा निरोद्धव्यम् अवदिष्यच् चेत् राजा तथैवाकरिष्यत् । अचातुर्यात् तु स स्वामी तन्-निकटे तथा नावोचद्

इति निर्लज्जं वदति । स्वयम् अभिनवं पद्यं कृत्वा सर्वत्र तत्-प्रचारे, देशिकार्चा-प्रतिष्ठापने च तीव्रोद्यम-कारितया, काञ्ची-पुरीम् आगत्य तत्रापि स्वाभिमत-करणाय ताताचार्य-वंश्यान् निर्बध्य तेषु तद् अ-कुर्वत्सु शापोदकं दत्त्वा प्रतिनिवृत्ततया च यः पर-काल-स्वामी वर्ण्यते स वस्तुतः यदि तथा अभिनिविष्टो व्यग्रश् च बभूव तर्हि सर्वाधिकार-शालिनि महा-राजे परम-विधेये सति कथं तन्-निरोधं कर्तुं नादिशेत् । किं तत्र अचातुर्यं नाम ? राजा वा तथा आचार्य-भक्ति-भरितः सर्व-स्व-तन्त्रश् च भवन् कथं अन्-आदिष्टो ऽपि स्वयं स्वाचार्याभिमत-पद्य-पाठं विना पद्यान्तरं न पठनीयम् इति नादिशेत् । इदं हि मुखम् अस्तीति भाषणम् । 'कस् त्वं बाल' श्लोक-पाठो ऽप्य् अत्रैव सुसङ्गतः ।

1 'शीरोन्नुतूप्पुल' तनियन् गाथायाः पिल्लै-लोकार्य-कृतत्वम्, 2 सप्तति-रत्न-मालिकायाः प्रतिवादि-भयङ्करार्य-कृतत्वम्, 3 श्री-वेदान्ताचार्य-वैभव-प्रकाशिकायाः दोड्डयाचार्य-कृतत्वम्,

वास्स्याहो-बिलाचार्य-चन्द्र-गिरि-वेङ्कटाचार्यादि-कृत-व्याख्यान-ग्रन्थानां तत्-तत्-काल-प्रादुर्भूतत्वम् अन्-अपह्नुत्य, इत्य्-आदि-मिहिरस्य मयूख-मालित्वम् इव सुप्रसिद्धं अन्-अपलप्य, "प्रमाण-लेशेनापि रहिताः" आपाततो ऽप्य् अ-सम्भाव्याः मिथ्या-कल्पनाः अ-प्रकल्प्य च स्वाभिमत-साधनाय एकम् अप्य् अक्षरं लेखितुं न शक्यत इतीदं जानन् पूर्व-पक्षी, यदि परमार्थतो हृदयं नाम किञ्चिद् अन्तर्वर्तेत तर्हि, नूनं ग्रीष्मे कुठार-च्छिन्न-पतित-द्रुम-शोषं शुष्येत् । अ-हृदयः पुनः सः ।

[[117]]

रावण-वधानन्तरं हनूमन्तम् आदिश्य सर्वां लङ्कां निरवशेषां भस्म-सात्-कर्तुं शक्तो ऽपि रामः अचातुर्यात् तथा ऽकृत्वा सीता-प्रतिलम्भ-मात्र-सन्तुष्टो निववृत इति किल रावण-ज्ञातयः केचिद् अवोचन् । तादृग् इदं भवति । ३०

14

> बृहत्-पर-काल-यति-वरः तेन्-कलाचार्यस्यैव सन्निधौ भगवद्-विषय-ग्रन्थम् अध्यैष्ट ।

इति निरनुक्रोशं लिखति । किं पुनस् तत्र प्रमाणम् ? तद् आह निपुणः

> स तावत् स्वामी स्वकीयस्य शठ-कोप-गाथा-सहस्र-व्याख्यानस्यारम्भे
>
> व्याख्यानं शठ-कोप-सूरि-वचसां यद् दाक्षिणात्यैः कृतं ... स्वारस्यं परिगृह्य तद्-गतम्

इति वक्ति । तत्-स्वारस्यावगमः कथम् अस्य सम्पन्न इति चेत् दाक्षिणात्याचार्य-मुखाद् एवेति वक्तव्यम् । ननु पण्डिताग्रेसरः स स्वामी स्वयं ग्रन्थम् अवलोक्य तद्-गतं स्वारस्यम् अ-स्वारस्यं वा ज्ञास्यति । किं तस्य दाक्षिणात्याचार्योपसर्पणेनेति चेन् न 'पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात्' इति शास्त्रार्थं न खलु न विदन्ति ते यति-वराः । शास्त्र-वश्यास् ते कथं तद्-उल्लङ्घ्य पत्रे ग्रन्थम् ईक्षेरन्न् इति ।

सम्यक् तावद् उक्तम् एतत् । अतिनिपुणम् उक्तम् । तदीयम् इदं पद्यम् एव तत्र प्रमाणं, नान्यद् इति पर्यवसितम् । साधु । तत इदं चिन्तनीयम् ।

> श्री-भाष्यादि-विरुद्धम् एव तद् इति ख्यातं यतः प्रायशः

इति यत् तत्र द्वितीय-पादे उच्यते तद् अपि किं तस्यैव तेन्-कलाचार्यस्य मुखाद् अवगतवान्, उत स्वयम् एव निर्धारयामास । द्वितीये तत् निर्धारणं किं तम् आचार्यं प्रति उपसदनात् पूर्वम् उत पश्चात् ? आद्ये व्याख्यानस्य श्री-भाष्यादि-विरुद्धत्वं शिष्याचार्य-परम्परया ऽभ्युपगतम् इति स्यात् । द्वितीये पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्याद् इति शास्त्रम् अतिललङ्घ एव स इति स्यात् । तृतीये आचार्यान् अभिमतम् अर्थं निश्चिन्वन् तस्मिन् कृतापचारः स्यात् । शास्त्र-वश्यस्य कथम् इदं युज्यते ।

[[118]]

भगवद्-विषय-व्याख्याने कस्मिंश्चित् यथा सम्प्रदायं गुरु-मुखाद् अधीते पुनः कुतूहलाद् व्याख्यानान्तर-परिचय-कारिणः सर्वे किं एकैकम् अपि व्याख्यान्तरं गुरु-मुखाद् एव गृह्णन्ति ? रङ्ग-रामानुज-स्वामी साक्षात् स्वामी वा किं दाक्षिणात्यस्य कस्यचिन् मुखाद् एव व्याख्यानान्तरम् अधिजगे ? दाक्षिणात्या वा किम् एतद् व्याख्यान-परिचय-काङ्क्षिणः पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्याद् इति बिभ्यतः वड-कलाचार्यम् उपसद्य एतदीय-तनियन्-पद्यानुसन्धान-पूर्वकम् अधीयते ? षट्-सहस्र्यां स्थितायाम् अपि विस्तृतत्वात् विविध-विशेषार्थ-प्रतिपादकत्वाच् च निगम-परिमलस्य गुरु-मुखाद् ग्रहणम् अ-कुरुतां वरदाचार्य-ब्रह्म-तन्त्र-स्वामिनौ ।

> दाक्षिणात्य-व्याख्यानस्य भूयिष्ठं श्री-भाष्यादि-विरुद्धत्वात् तद्-दर्शिनो जनाः सिद्धान्तार्थान् अन्यथा गृहीत्वा मा स्म विनश्यन्न् इति हेतोः तथा विरुद्धान् अंशान् परित्यज्य व्याख्यानान्तरं मया लिख्यते ।

इति श्लोकस्य प्रधान-प्रतिपाद्यार्थः ।

> एतेन तत्र स्वारस्यं सर्वथा नास्ति
>
> इति मया नोच्यते ।
>
> अस्त्य् एव स्वारस्यम् । तद्-अ-परित्यज्य तद्-घटयित्वैव लिख्यते ।

इति उपरि वदन् स्वामी

> नाहं दूषण-परः । किन्तु लोकानुग्रहायैव निष्पक्ष-पातं प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्व-सारासार-विवेचनं कृत्वा अ-प्रामणिकासार-परित्यागेन प्रामाणिक-सार-ग्रहणेन च अभिनवं व्याख्यानं करोमि

इति स्वस्य परमम् आर्जवं प्रकाशयति । एवं वस्तु-तत्त्वे स्थिते

1 'श्री-भाष्यादि-विरुद्धम् एव तत्' इति लोकोक्तं श्री-भाष्यादि-विरुद्धत्वं सर्वथा अविद्यमानं कृत्वा 2 'स्वारस्यं परिगृह्य तद्-गतम्' इति स्वारस्य-कीर्तन-मात्रेण स्वारस्यातिशय एवोक्त इति, 3 अयम् अस्य तत्-स्वारस्यावगमो दाक्षिणात्याचार्य-मुखाद् एवाधिगत इति, 4 पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्याद् इति शास्त्रे एवं विधेष्व् अपि विषयेषु प्रवर्तत इति,

[[119]]

2 प्रकीर्णकम् ।③

1 काञ्ची-मण्डले अस्ति कश्चित् "आक्कूर्" नाम श्री-वैष्णवाग्रहारः । तन्-निवासिनः सर्वे तेन्-कला आसन् । तत्र शताद् वत्सरेभ्यो ऽर्वाचीन एव काले वेदवित् शास्त्र-ज्ञः धर्म-शास्त्रे गाढ-परिचयश् च महान् कश्चिद् आसीत् । 'अण्णा' इति स प्रथित इत्य् आचक्षते । तस्मिन् आग्र-हारिकाणां सुमहद्-गौरवम्, अभ्यधिका भक्तिः ।

स कस्मिंश्चिद् दिने स्नातुं गतः स्नात्वा धृत-वस्त्रः तद्-अवधि धृतं तेन्-कला-पुण्ड्रं परित्यज्य वड-कला-पुण्ड्रं धारयति स्म । तद्-दर्शिन इतरे एक--गृह-स्थ--वर्जं सर्वे तेन अन्-आदिष्टा अपि स्वयम् एव तद्वत् वड-कला-पुण्ड्रम् अधारयन् । स पुनर् गृह-स्थः तं महान्तम् उपेत्य कथम् एवं सम्प्रदायान्तरे आदरः ? इत्य् अन्वयुङ्क्त । तस्मै सः

> स एव प्रामाणिकः पारमार्थिकः सम्प्रदायः । तथा मम निश्चयः । तेनाहं तं आश्रितवान् अस्मि । इतरान् अहं न निर्बध्नामि ।

इत्य् उत्तरम् अदात् । तदा प्रभृति तम् एकं कुटुम्बिनं वर्जयित्वा अन्ये सर्वे वड-कला एव विराजन्ते । अस्यैवाग्रहारस्य नाम्ना "आक्कूर् आण्डवन्" इति प्रसिद्धः श्री-रङ्गे महति आचार्य-

पदे स्थितः उपदशेभ्यो वर्षेभ्यः प्राक् परम-पदं प्रपेदे । विदुषां प्रमाण-शरणानां धीराणाम् एवं स्थितिर् भवति ।

2 तेन्-कला-श्री-वैष्णवेषु च अद्यापि केचित् सन्ति, ये वड-कला श्री-वैष्णववद् एव वेदाध्ययन-वैदिक-कर्मानुष्ठानादिषु कुल-परम्परया ऽत्यन्तं श्रद्धालवो भवन्ति ।

[[120]]

3 'रामानुज-दया-पात्रम्' इतीदं पद्यं कुत्सयन् अग्नि-बीजेन उपक्रान्तम् इदम् इत्य् आह । मूर्खा भ्रातरः परस्परं भण्ड-भाषया निन्दन्तः माता-पितृ-निन्दा-कारिणो भवन्तीति पश्यामः । तथेदं भवति

> जगत्-प्रथम-मङ्गलं भगवतो नाम

यद् राम इति लक्ष्मणस्य श्री-कृष्णस्य श्रीमद्-भाष्य-कारस्य च यन्-नाम रामानुज इति तद् अपि अग्नि-बीजोपक्रमम् एव । किं तद् अपि कुत्सितं तत्र भवान् मन्यते न चेत् तद्-उपक्रमस्य पात्र-पद्यस्य को दोषः ? अहो बत अ-विवेकितायाः साम्राज्यम् ।

'कंसस्योदरे अग्निवत् स्थित हे भगवन्' इति भगवत उपमानतया तत्र-भवत्या श्री-गोदा-देव्या निर्दिष्टं, विद्या-स्थानेषु सर्वेषु अङ्गितया प्रधान-भूता ये वेदाः तेष्व् अपि सर्वत्र प्रथम-निर्देश-भाक्त्वेन प्रधान-भूतो य ऋग्-वेदः तेन सर्वादौ 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्य् आम्नायमानं, आसुर-राक्षस-प्रकृतीनां दाहकत्वेन यायजूकानां हव्य-वाहित्वेन च सुप्रसिद्धं देवम् अग्निं बोधयता ऽक्षरेण उपक्रम्यमाणम् इदं परम-शोभनम् इति आशंसायां कर्तव्यायां साक्षाद् वैपरीत्येन निन्दां कुर्वन् विपर्यस्त-मतिः शोच्यः ।

अपि च अग्नि-बीजं ह्रस्व-घटितम् । इह तु दीर्धो ऽवर्णः स्थितः पञ्चोपनिषन् मन्त्रश् चायम् । तद् इह दुर्भेदो भ्रान्ति-ग्रन्थिः कपिर् अपि चेति न्यायेन पूर्व-पक्षिणम् अत्यन्तम् आकुलयति ।

4 नाच्चियार्-कोविल् इति सम्प्रति प्रथितं कुम्भ-घोण-समीपवर्ति दिव्य-क्षेत्र-तिरुमङ्गै आळ्वार् इति प्रसिद्धेन पर-काल-सूरिणा स्वकीये महति दिव्य-प्रबन्धे सर्व-क्षेत्रान्तर-वैलक्षण्येन दशभिर् दशकैः स्तुतम् । तत्र श्री-वञ्जुल-वल्ली-नायिका-समेतेन भगवता श्रीनिवासेन सहैव सर्वदा गर्भ-गृहे निगमान्त-महा-देशिको विराजते । तत्र अस्य कालात् प्रभृति एतत् कृत-व्यवस्थानुरोधेन अ-विच्छिन्नः रामानुज-दया-पात्र-पद्य-पाठ-पवित्रोपक्रमोपसंहारः प्रबन्ध-पारायण-क्रमः अद्याप्य् अनुवर्तते । तत्र गोष्ठयां तेन्-कला-जनैः तूष्णीं सन्निहितैर् अपि न भाव्यम् । प्रबन्ध-पारायणाधिकारवन्तः तद्-अर्थ-सर्व-बहु-मान-भाजश् च वड-कला एव ।

[[121]]

कलहम् उपक्रम्य तेन्-कलाः १८४५ वत्सरे न्याय-स्थले व्यवहारम् अकुर्वन् । तत उपर्युपरि बहवो व्यवहाराः । उत्तमाधिकरण-पर्यन्तं गत्वा अन्ततः (१८९२ - ९५) अन्याय्यम् अन्याय्यम् इत्य् एव निर्धारितं दृष्ट्वा शान्ता अभवन् ।

के भगवन्-मुखोल्लासाय चिरात् स्व-भावतो दिव्य-प्रबन्ध-पारायणम् आद्रियमाणाः, के स्पर्धा-मात्र-वशेन पश्चात् तत्र प्रदर्शिताभिमाना इति तत्त्वतो वेदितुम् इच्छद्भिः एतत्-क्षेत्र-स्था स्थितिः सम्यक् पर्यालोचनीया ।

5 अत्र कस्मिंश्चिद् दशके (६.५-५)

> वेदांश् चतुरो यज्ञान्
> पञ्च-षड्-अङ्गानि ये स्वरान् सप्त ।
> दक्षाः सञ्चारयितुं
> तैर् आस्थितम् अधिवसन् प्रभुर् नरैयूर् ॥

इत्य् एवम् अर्था पर-काल-सूरि-श्री-सूक्तिर् दृश्यते । नरैयूर् इति प्राचीनं नाम तस्य क्षेत्रस्य । एवं साङ्ग-वेदाध्यायिभिः पञ्च-महा-यज्ञानुष्ठान-निरतैश् च श्रोत्रियाग्रे-सरैर् अध्युषितत्वेन क्षेत्रस्य तद्-वासिनो भगवतश् च वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति दिव्य-प्रबन्धे वयम् एव भक्ति-भाजः नान्य इति यदि वेद--यज्ञ-विद्--द्वेष-परित्यागादिकम् एव स्व--स्व-रूप--निरूपक-धर्मं मन्यमाना वदन्ति तत्र किं बुद्धिमन्तः तत्त्व-प्रतिपत्तिं प्रति क्लेशम् अनुभविष्यन्ति ?

6

> यस्मात् सङ्गे बलि-विजयिनस् तस्य मञ्जीरवान्तम्
> पाथो दिव्यं पशु-पति-जटा-स्पर्श-शून्यं विभाति ।

इति हंस-सन्देशे देशिकेन नूपुर-गङ्गायाः पशु-पति-जट-स्पर्श-शून्यत्वेन विशेष-प्रतिपादनात् भागीरथ्या अ-शुद्धिर् उक्ता भवतीत्य् अपि केवला भ्रान्तिर् एव ।

> अन्-उज्झित-क्षमा-योगम् अ-पुण्य-जन-बाधकम्।
> अ-स्पृष्ट-मद-रागं तं रामं तुर्यम् उपास्महे॥

[[122]]

इत्य् अत्र देशिकेन पूर्वेषां त्रयाणां रामाणां यावान् अपकर्ष उक्तः तावान् एवेह त्रि-पथगाया इति क्षुण्ण-महा-कवि-मार्गाणां सुमनसां सुग्रहम् एतत्।

7 शास्त्र-रत्ना-कर-श्री-कोळियालं शठ-कोपाचार्येण न्याय-मीमांसा-शिरो-मणिना सम्पादितस्य अ-चिर-प्रकटितस्य विधि-त्रय-परित्राणस्योपोद्घाते तत्-कर्त्रा वेङ्कटाध्वरिणा कृतानां ग्रन्थानां प्रस्तावावसरे एवम् उक्तं दृश्यते --

> एवम् अनेन तिरुवाय्मॊऴि-नामकस्य श्री-शठ-कोप-मुनि-कृतस्य द्राविड-भाषामय-गाथा-सहस्रस्य संस्कृत-भाषायां विवर्त-रूपः कञ्चन प्रबन्धो ऽपि कृतो ऽस्तीति शृणुमः । तत्र ग्रन्थे स्थितम् एकं पद्यम् अपि श्रुतम् इति डाक्टर् एम्. कृष्णमाचार्यैः (

> M. A.) स्वकीये संस्कृत-ग्रन्थ-जात-चरिते (Classical Sanskrit Literature) निर्दिष्टं विद्यते ।

तत्-पद्य-रूपं त्व् इत्थम् --

> लोकं पुष्कलम् एक-नायकतया ये शासितारो नृपाः
> श्यामाङ्गेन शुना प्रदष्ट-चरणास् ते भग्न-भिक्षा-घटाः ।
> अस्मिन् जन्मनि सार्व-लौकिकतया भिक्षाम् अटन्ति स्वयम्
> श्री-नारायण-पाद-सेवन-रता भो भोः समुज्जीवताम् (त)॥

(ओरु नायकमायोड)

इति । स्व-सम्प्रदाये ऽनुवृत्तेन दिव्य-प्रबन्ध-प्रावण्यातिशयेन प्रेरितो हि वेङ्कटाध्वरी एवं तस्य संस्कृतानुवादे स्वयं प्रावर्तत । सः स्वकीयानां तत्र अन्-आदरं स्थितम् आवेदयतीति वचः कस्य श्रद्धेयं भवेत् ।

8 लोकाचार्य-कृते 'तनि-प्रणव'-रहस्ये एवं दृश्यते --

> अथ च केचिद् आचार्याः एवम् आचक्षते । कथम् इति चेत् -- अ-पत्नीकस्य यागान्वय इव प्रधान-महिषी-व्यतिरेकेण राज्ञो ऽभिषेक इव च अस्य (भगवतः) रक्षकत्व-शेषित्वे लक्ष्मी-व्यतिरेकेण न स्त

इति ।

[[123]]

वेदान्ति-मुनिः (नञ्जीयर्) अस्यार्थस्य प्रतिपादनावसरे

> > देव्याः सत्ता-सिद्धिर् भगवता । भगवतो निरूपक-सिद्धिः देव्या ।
>
> इत्य् अन्वग्रहीत् ।

इति । एतेन देवी-सहितस्यैव भगवतो रक्षकत्वं, न केवलस्येति प्राचाम् आचार्याणां सिद्धान्त इति स्पष्टम् ।

9 तनि-द्वय-रहस्ये --

तद् अनेन मोक्षोपायः प्रपदनम् इत्य् एतेन प्रपत्य्-अधिकारी मुमुक्षुर् इत्य् एतच् चोक्तं भवति ।

इति स्पष्टं प्रपत्तेर् उपायत्वम् उक्तम् ।

10 चोल-सिंह-पुरम् इति प्रसिद्धे घटिका-चल-क्षेत्रे वसन्तः चण्ड-मारुत-कर्तृ-महाचार्य-वंश्याः प्रपत्तिम् अनुतिष्ठन्त एव वर्तन्त इति ज्ञायते ।

11 तथा यदु-गिरि-वासिनो ऽपि । एते च एतं विषयं प्रति अनुयुक्ताः,

> देशिक-कृतं निरूपणम् अभ्युपेत्य पेरियवाच्चान्पिल्लै (चतुर्-विंशति-सहस्री-कारः श्री-कृष्ण-पाद-गुरुः) निष्कम्पं प्रपत्तिम् अवश्यम् अनुष्ठातव्यां मेने । तस्मात् तदा प्रभृति तद्-अनुष्ठानम् अविच्छिन्नम् अत्र प्रवर्तते

इत्य् अवोचन् इति श्रूयते ।

12

> नीला-तुङ्ग-स्तन-गिरि-तटी
>
> इति गोदा-तनियन्-पद्यं व्याचक्षाणो लोकार्यः
>
> नम इदम् इदं भूय एवास्तु भूयः
>
> इत्य् अत्र 'नारायणाय नमः' इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य

इति भगवद्-भाष्य-कार--श्री-सूक्तिम् उदाहरति । ततः कायिक-सकृत्-प्रणाम-निर्बन्धो ऽत्यन्तम् अर्वाचीन इति निस्सन्धिग्धम् एतत् ।

13 'सेतौ स्नानं न कर्तव्यम्' इति तु देशिका अभिप्रयन्ति --

> तं वीक्ष्य सेतुम् अधुना ऽपि शरीरवन्तः सर्वे षड्-ऊर्मि-बहुलं जलधिं तरन्ति

इति ।

[[124]]

इति लिखति । वीक्षण-मन्त्राभिहितम्, न स्नानम् । अतो ऽत्र स्नान-प्रतिषेधो ऽभिसंहित इति विप्रलम्भको व्याचष्टे ।

> स्तोष्यामि नः कुल-धनम्

> नमो नमो वाङ्-मनसातिभूमये

इति यामुनाचार्यः भगवत्-पूजां प्रतिषेधति । स्तुति-नमस्कार-मात्राभिधानात् । तद्-अतिरिक्तार्घ्य-पाद्याचमनीय-धूप-दीप-नैवेद्यादि-समर्पणान् अभिधानेन तत्-प्रतिषेध-प्रतीतेः । इति कुतो न भवति । हन्त काष्ठागते जाड्य-कौटिल्ये ।

श्लोकानां अथवा यस्य कस्यापि वाक्यस्य अर्थ-प्रतिपादने

> स्वयम् अपि न विबुध्यते सुतो ऽयं सुमति-जनस्य शृणोति नापि वाचम्

इतीयं पूर्व-पक्षिणः स्थितिः ।

> वेदान्त-देशिक-पदे विनिवेश्य बालम्
> देवो दया-शतकम् एतद् अ-वादयन् माम् ।

इत्य् अत्र बालम् इति वयः परम् एवेति प्रतिजानीते । देवो दया-शतकं मां अवादयत्, नाहं स्वयम् अ-वदम् इत्य् अस्य वाक्यार्थस्य वयो-विशेषो वा उपयुक्तः समुचित-योग्यता-राहित्यं वेति पर्यालोचयितुं स्वयं तपस्वी न क्षमः । सर्वज्ञताभिमानाध्मात-हृदयत्वाच् च पर-प्रश्न-कथा नास्ति । निर्लज्जत्वान् निर्भयत्वाच् च अ-सम्बद्धार्थस्य उच्चैर् घोषः ।

14 तेन्-कला-पुण्ड्रः शूर्पाकार एव । हरि-पादाकृति त्व् आदरे स पुण्ड्रः कथम् अपि न सेत्स्यतीति निरूपितवन्तः स्मः । तत्रेदम् अपि द्रष्टव्यम् । नासिकायां अङ्गुल-द्वय-परिमाणं पुण्ड्रस्य पूर्व-पक्षी अभ्युपगच्छति ।

> ललाटे कण्ठ-देशे तु स्कन्धयोश् च त्रिके तथा ।
> चतुर्-अङ्गुल-मानानि पञ्च-पुण्ड्राणि धारयेत् ॥

इति सच्-चरित्र-रक्षायां ललाट-पुण्ड्रस्य चतुर्-अङ्गुल-परिमितत्वे वचनम् उदाहृतम् । तत्र यदि नासिकायां अङ्गुल-द्वयं क्रियते तर्हि अङ्गुल-द्वयम् एव ललाटे कार्यम् इति अर्ध-ललाट एवं पुण्ड्राग्रम् अवतिष्ठेत । न चैवं भवतीत्य् एतद् अपि तस्याप्रामणिकत्वे लिङ्गम् इति प्रामाणिकाः प्रतिपादयन्ति ।

> वृश्चिकान् सृज सर्वत्र सर्वेश्वर न तं जनम् ।
> अ-सङ्गतैक-लेखाय ध्रियते येन लेखनी॥

इति प्रकीर्णक-परिच्छेदः । इति परिशिष्ट-काण्डः ।

[[125]]

०४ कालः①

सुग्रहत्वाय आचार्याणां अन्येषां च काल इह निर्दिश्यते --

आङ्ग्ल-शतकः

1 श्री-निगमान्त-महा-देशिकः १२६८- १३७०

2 श्री-ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र-स्वामी (1) (रामानुज-दया-पात्र-पद्य-कारः) जीवित-कालः १२८६–१३८६ आस्थान १३६० - १३८६

3 द्वितीय--ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र-स्वामी । आस्थानम् १३८६ – १३९४ द्वादश-सहस्री-गुरु-परम्परा-कारः तत्र उत्तरार्धे रामानुज-दया-पात्रम् इत्य्-आदि-श्लोक-पञ्चकस्य अन्येषां सर्वेषां दिव्य-प्रबन्ध-तनियन्-पद्यानां च व्याख्यान-कारः ।

4 ज्ञानाब्धि--ब्रह्म-तन्त्र--स्व-तन्त्र--स्वामी । (15) आ-म् १६०७ - १६१८ उपनिषद्-भाष्य-कारस्य रङ्ग-रामानुज-स्वामिनः सन्न्यासाश्रम-प्रदः । पात्र-पद्य-व्याख्यातुः वात्स्याहो-बिलाचार्यस्य आचार्यः

5 बृहत्पर-काल-स्वामी (21) आस्थानम् १६७६ - १७३७ दिव्य-प्रबन्ध-व्याख्यान-कारः । पात्र-पद्य-व्याख्यातुः चन्द्र-गिरि--श्रीनिवासाचार्यस्य अन्तेवासी ।

1 राज-वोडयार् महा-राजः । शासन-कालः १५७८ – १६१७

2 कण्ठी-रव-नर-सिंह-राज-वोडयार् । राजा, शासनम् १७०४ - १७१४ महा-राजः ... ...

अस्य सकाशं प्राप्ते पात्र-पद्य-व्यवहारे राज-वोडयार्-कालात् प्रभृति अस्मत्-पितृ-कालावधि यथा, तथा रामानुज-दया-पात्र-पद्यम् एवानुसन्धेयम् इति निर्णयं कृतवान् ।

3 कृष्ण-राज-वोडयार् । राजा शासनम् १७१४ - १७३२ अयं महा-राजः तिरुपति-क्षेत्र-वासिनं बृहत्-पर-काल-स्वामिनं मैसूर् -राज्यम् आनाय्य आश्रयति स्म ।

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (https://rebrand.ly/dyuganga) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: MahAbhArata audio book project),
- as web pages (eg. Apastamba-gRhya-sUtra, Apastamba-dharma-sUtra, EkAgnikANDa commentary, manu-smRti, raghuvaMsha, more kalpa-texts, tattva-texts, universal subhAShita DB),
- as dictionaries (eg: stardict)
- ebooks distributed on various platforms - (eg: vishvasa.github.io/book-pub, amazon, google play - SVK SVT का). Formats include md, pdf (A4, A5), epub, azw3, html, etc.

We distribute these for free, and under a CC BY 4.0 license. (Platforms may levy their fees.)

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements (dg, hv, san).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था ऽजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाञ्च हिन्दुककलानाञ्च प्रसारणाय वर्तते। तदीयस् स्थूलोद्देशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा महाभारतपारायणप्रसारणे), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु, एकाग्निकाण्डटीका), शब्दकोशैर् वाऽपि (stardict)।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution दानम्③

Donations and sponsorship are welcome (use contact page on our website) - they help offset operating costs (eg. worker payments mainly ~1L/mo, book distribution) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.